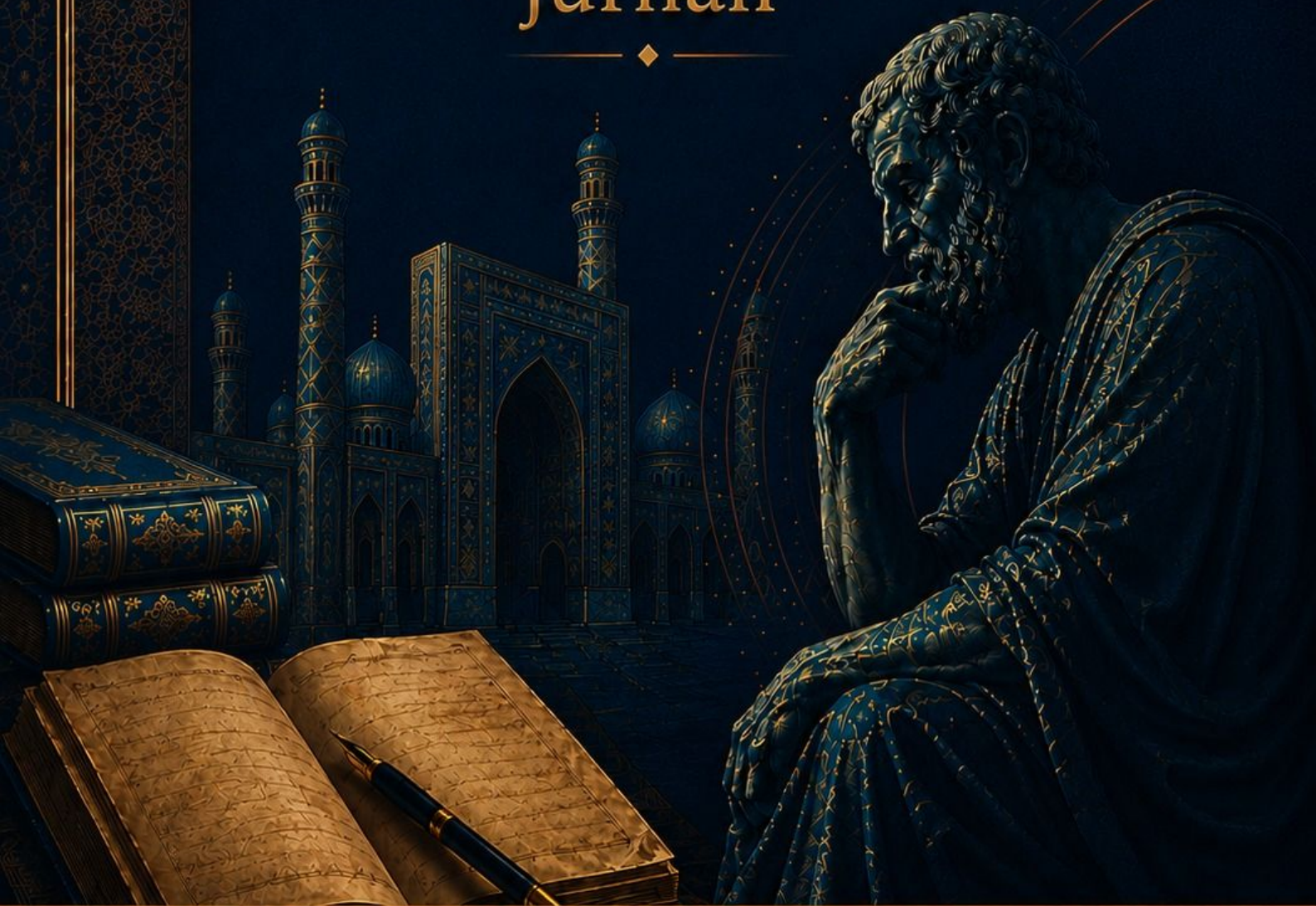

ILMIY MULOHAZA

♦
jurnali
♦

NASHR VA ALOQA MA'LUMOTLARI

MUASSISLAR

- “FAYLASUFLAR AKADEMIYASI”
- O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

NOSHIR:

“FAYLASUFLAR
AKADEMIYASI”

NASHR MA'LUMOTLARI

Nashr turi: elektron ilmiy jurnal

Davriyligi: yiliga 12 marta

Nashr tillari: o‘zbek,
qoraqalpoq, rus va ingliz

ISSN: 3093-9437

OAV guvohnomasi:

№ 1754681

ALOQA

+998 91 378-95-66

[faylasuflar-akademiyasi.uz/
ilmiy-mulohaza](http://faylasuflar-akademiyasi.uz/ilmiy-mulohaza)

QR-kodni skanerlang

BOSH MUHARRIR

Qiyom Nazarov — falsafa fanlari doktori,
professor.

MAS'UL KOTIB

Qonisbay Kdirbayev — falsafa fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent.

Fan yo'nalishlari bo'yicha tahrir hay'ati a'zolari

07.00.00 — Tarix fanlari

Askar Djumashev — tarix fanlari doktori, professor,
O‘zR FA Qoraqalpog‘iston bo‘limi.

Baxitbay Koshhanov — tarix fanlari doktori,
professor, Qoraqalpoq davlat universiteti.

Sabit Nurjanov — tarix fanlari doktori, professor,
O‘zR FA Qoraqalpog‘iston bo‘limi.

Salamat Sulaymanov — tarix fanlari doktori, dotsent,
Qoraqalpoq davlat universiteti.

08.00.00 — Iqtisodiyot fanlari

Nag‘met Aimbetov — iqtisodiyot fanlari doktori,
akademik, O‘zR FA Qoraqalpog‘iston bo‘limi.

Ajiniyaz Musagaliev — iqtisodiyot fanlari doktori,
professor, QQDU.

Janibek Sauxanov — iqtisodiyot fanlari doktori,
professor, QQDU.

Xabibulla Pirmatov — iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent, “TIQXMMI” MTU.

09.00.00 — Falsafa fanlari

Ismoil Saifnazarov — falsafa fanlari doktori,
professor, TDIU.

Alima Berdimuratova — falsafa fanlari doktori,
professor, QQDU.

Hakim To‘xtayev — falsafa fanlari doktori, professor,
O‘zMU.

Kuanishbay Yusupov — falsafa fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent, O‘zDSMI Nukus filiali.

O‘g‘ilxon Akilova — falsafa fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), “TIQXMMI” MTU.

Gulhayo Ravshanova — falsafa fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), “TIQXMMI” MTU.

10.00.00 — Filologiya fanlari

Mambetkerim Qudaybergenov — filologiya fanlari doktori, professor, QQDU.

Shuxrat Abdinazimov — filologiya fanlari doktori, professor, QQDU.

Nurboy Jabborov — filologiya fanlari doktori, professor, ToshDO‘TAU.

Aysholpan Orazimbetova — filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), QQDU.

Nodira Allamberganova — filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, NDPI.

12.00.00 — Yuridik fanlar

Qumriniso Abdurasulova — yuridik fanlar doktori, professor, TDYU.

Sapargul Utemuratova — yuridik fanlar doktori, dotsent, QQDU.

Farxat Kutlimuratov — yuridik fanlar doktori, dotsent, QQDU.

Saparbay Allamberganov — yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD), QQDU.

13.00.00 — Pedagogika fanlari

Ro‘zimurod Choriyev — pedagogika fanlari doktori, professor, “TIQXMMI” MTU.

Zuxra Ismailova — pedagogika fanlari doktori, professor, “TIQXMMI” MTU.

Gulbaxar Abilova — pedagogika fanlari doktori, professor, NDPI.

Muxabbat Allamberganova — pedagogika fanlari doktori, dotsent, NDPI.

22.00.00 — Sotsiologiya fanlari

Mansur Bekmuradov — sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston mahallalari uyushmasi raisi maslahatchisi.

Abdug‘ani Xolbekov — sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zMU.

Shoxida Sodiqova — sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

Xatira Kamalova — sotsiologiya fanlari nomzodi, dotsent, QQDU.

Nesibeli Zaretdinova — sotsiologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, QQDU.

23.00.00 — Siyosiy fanlar

Alisher Muminov — siyosiy fanlari doktori, professor, O‘zMU.

Almagul Bayriyeva — siyosiy fanlari doktori, professor, QQDU.

Fazluddin Ravshanov — siyosiy fanlar doktori, dotsent, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

Alisher Ravshanov — siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, “TIQXMMI” MTU.

TAHRIRIYAT ESLATMASI

Jurnalda chop etilgan materiallarning mazmuni, ularda keltirilgan ma’lumotlar, ilmiy xulosalar, fikr-mulohazalar, statistik ko‘rsatkichlar va manbalarning ishonchliligi uchun mualliflar shaxsan javobgardir.

MUNDARIJA | СОДЕРЖАНИЕ | TABLE OF CONTENTS

1.	ЎЗБЕК ФАЛСАФАСИНИНГ УМУМИНСОНИЙЛИК ВА МИЛЛИЙЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ Қиём Назаров	6
2.	EKOLOGIK BARQARORLIKNI TA'MINLASHDA SUN'YI INTELLEKT IMKONIYATLARI Ismoil Saifnazarov Farida Saifnazarova	11
3.	ТАЛАБАЛАР МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҚАДРИЯТЛАР УЙЎНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ Зухра Исмаилова Рўзимурод Чорийев	15
4.	YASHIL IQTISODIYOT STRATEGIYASINING IJTIMOIIY-IQTISODIY TARAQQIYOT BILAN UYG'UNLIGI Nazar Hakimov Ortikbek Yusupov	20
5.	QADRIYATLAR SOHASI VA AKSIOLOGIYA QONUNIYATLARI TRANSFORMATSIYASINI ILMIY-FALSAFIY TAHLILI Xakim To'xtayev	24
6.	ОИЛА — МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАЯНЧИ Бахтигул Мамадаминова	28
7.	АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИНСОН МАЪНАВИЙ ОЛАМИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ Жалолиддин Юсубов	31
8.	ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ГОРОДА ХОДЖЕЙЛИ Бахыт Кошанов Достон Хужаниязов	35
9.	МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА АГРАР СОҲАДА МУЛКИЙ МУНОСАБАТЛАР ШАКЛЛАНИШИ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАР ЯРАТИЛИШИ Ҳалима Ботинова	39
10.	МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА АХЛОҚИЙ ОНГДАГИ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ РОЛИ Алишер Равшанов	42
11.	ETNOMADANIY KOMPETENTSIYANI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI VA STRATEGIYALARI: MILLIY VA HUDUDIIY MATERIALLARNI BADIIIY O'QUV DASTURLARIGA INTEGRATSIYALASH Nodirjon Suyarov	46
12.	AKSIOSFERANING IJTIMOIIY-FALSAFIY MAZMUNI: SHAXS, JAMIYAT VA IJTIMOIIY ONG UYG'UNLIGI Kdirbayev Qonisbay Muratbay o'g'li	49
13.	ЎЗБЕКИСТОНДА ШАҲАРЛАРНИНГ ЎСИШИ ВА УРБАНИЗАЦИЯ МУАММОЛАРИ Алишер Равшанов	52
14.	TALABA YOSHLARNING BUGUNGI KUNDAGI RUHIY HOLATI Dildora Iskandarova	56
15.	MUSTAQILLIK YILLARI O'ZBEKISTONDA ODAM SAVDOSI VA MAJBURIY MEHNATGA QARSHI KURASHISH MASALALARI TAHLILI Gulmira Azamatova	59

16.	ABU NASR FAROBIY TA'LIMOTINING YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDAGI O'RNI Akilova O'g'ilxon Mirzapayasovna	63
17.	O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASIDA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI MAQOMI Ravshanova Gulxayo	67
18.	QULJUQTOV TOG'LARIDAGI DEVON KARBONAT YOTQIZIQLARINING FATSIAL XUSUSIYATLARI VA SHAKLLANISH SHAROITLARI Berdimuratova Gulbanu Parxat qizi	70
19.	АҲОЛИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ Мухаммаджон Нишанов	73
20.	IQTISODIY ZONALARDA MAHALLIYLASHTIRISH VA KORPORATIV BOSHQARUV KO'RSATKICHLARI TIZIMINING TAHLILI Murodov Nuriddin Nemat o'g'li	76
21.	DAVLAT BOSHQARUVI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING SIYOSIY-INSTITUTSIONAL IMKONIYATLARI Isayeva Nishonaxon Saydullayevna	80
22.	JAMIYAT TARAQQIYOTI VA EKOLOGIK CHEKLOVLAR O'RTASIDAGI ZIDDIYATNING FALSAFIY TAHLILI Abdukarimov Xorezmi Amurovich	84
23.	RAQAMLI JAMIYATDA TA'LIM INSTITUTLARINING TRANSFORMATSIYASI: IJTIMOY O'ZGARISHLAR VA INNOVATSION YONDASHUVLAR Toxirov Avazbek Otabek o'gli	89
24.	ДӘСТҮРДИ ЖЕКЕ ТҮСИНДИРҮҮ (әдебий даўамлы хәм индивидуал талқылаў мәселеси) Пахратдинов Даулетмурат Юнисович	93
25.	JASALMA INTELLEKTEN MUZIKA MĀDENIYATI PĀNINDE DURIS PAYDALANIW JOLLARI Abdullayev Rustam Ubaydullayevich Shnibekov Alliyar Bekbergenovich	96
26.	MEDIA-MAHSULOTLAR, RADIO OVOZ DIZAYNIDA SUN'IY INTELLEKT VA INSON KREATIVLIGI: INTELLEKTUAL YONDASHUVNING YANGI BOSQICHI Bawetdinov Sharafatdin	98

ЎЗБЕК ФАЛСАФАСИНИНГ УМУМИНСОНИЙЛИК ВА МИЛЛИЙЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ

Қиём Назаров

Фалсафа фанлари доктори, профессор

Аннотация. Мақолада ўзбек миллий фалсафасининг шаклланиши, унинг тарихий илдизлари, давлатчилик анъаналари ва умуминсоний фалсафий тафаккур билан уйғунлиги таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: ўзбек фалсафаси, миллий фалсафа, давлатчилик, миллий тафаккур, маънавий мерос, “Авесто”, Амир Темур, Алишер Навоий, умуминсоний қадриятлар.

Аннотация. В статье анализируются становление узбекской национальной философии, её исторические корни, традиции государственности и взаимосвязь с общечеловеческой философской мыслью.

Ключевые слова: узбекская философия, национальная философия, государственность, национальное мышление, духовное наследие, «Авеста», Амир Темур, Алишер Навои, общечеловеческие ценности.

Abstract. The article analyzes the formation of Uzbek national philosophy, its historical roots, traditions of statehood, and its interrelation with universal philosophical thought.

Keywords: Uzbek philosophy, national philosophy, statehood, national thought, spiritual heritage, Avesta, Amir Temur, Alisher Navoi, universal values.

Қадимий ва бой тарихга эга фалсафа илми умумбашарий муаммоларни қамраб олиши маълум. Айни пайтда, илму ҳикмат бобида ютуқларга эришган кўплаб халқлар ўзига хос миллий фалсафа мактаби билан ҳам шухрат қозонган. Шу асосда шаклланган «юнон фалсафаси», «хитой фалсафаси», «араб фалсафаси», «инглиз фалсафаси», «немис фалсафаси» каби миллий мактаблар жаҳон фалсафасининг таркибий қисмига айланган.

Ҳеч шубҳасиз, ана шундай мактаблар қаторида тарихда Турон, Туркистон, Мовароуннаҳр фалсафаси деган номлар билан машҳур бўлган ноёб ижтимоий ҳодисанинг ўзагини ташкил этган ўзбек фалсафасининг борлиги ҳам аини ҳақиқат. «Ўзбек фалсафаси» ибораси эса илм-фанда мустақиллик йилларида фаол қўллана бошлади ва умуминсоний тафаккурнинг таркибий қисми сифатида эътироф этилмоқда. Бугунги кунда унинг асл моҳияти, шаклланиш ва такомиллашиш жараёнлари, ўзига хос назарий ва амалий жиҳатларини чуқур ўрганиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ҳар бир миллий фалсафанинг ўз тарихи, қадриятлари, у мансуб халқнинг даврағини дунёга ёйган алломалари, ўзига хос хусусиятлари борлиги шубҳасиз. Ўзбек фалсафаси ҳам бундан мустасно эмас. Дунёдаги энг қадимий ва ниҳоятда бой маънавий меросни яратган миллатлардан бирига мансуб бу фалсафа аввало, халқимизнинг онги ва тафаккури, маънавияти ва интеллектуал салоҳияти, қадриятлари ва урф-одатларини акс эттиради, юртимиз тарихи ва тақдири билан узвий боғланган маънавий ҳодисадир.

Биз миллат бор экан, миллий маданият, унга хос тил ва адабиёт ҳам мавжуд, деган фикрга ўрганиб қолганмиз. Аслида, уларнинг барчаси нафақат бир миллатга, балки бутун инсониятга хос-ку! Назаримизда, миллий фалсафа муайян халқ тафаккури ва дунёарашининг ўзига хослигини ифодалайдиган, унинг тарихи жараёнида шаклланиб, ажралмас қадриятларидан бири сифатида намоён бўладиган ва миллат менталитетини белгилайдиган муҳим омилдир. Бу ҳол барча халқларнинг мутафаккирлари ижодида яққол кўзга ташланиб туриши бежиз эмас. Зеро, улар миллий тафаккур даҳолари бўлиши билан бирга, бутун инсоният тараққиётига улкан таъсир кўрсатган алломалар эканлиги шубҳасиз.

Жаҳон тажрибаси миллий фалсафа ривожии ҳар бир халққа хос давлатчилик шаклланиши ва юксалиши билан боғлиқ ҳолда кечишини, кучли давлатчилик учун кучли фалсафа талаб этилишини кўрсатади. Масалан, қадимги даврда Туронзамин, Миср, Хитой, Бобил, Афина ёки Рим давлатларида ижтимоий фикр қандай ривожлангани кўпчиликка яхши маълум. Ана шу фалсафий омил ва ўзига хос ғоялар тизими, бошқа ижтимоий-сиёсий омиллар қатори, Қадимги Миср подшолиги, Хитой империяси, Бобил салтанати, буюк юнон-македон давлати ва маданияти шаклланишига катта таъсир кўрсатгани шубҳасиз.

Бу эса, ўз навбатида, қадимги замон фалсафаси донишманд Солон ва унинг шогирди Перикл раҳбарлик қилган, Сукротдек аллома қўллаб-қувватлаган «Афина демократиясининг олтин даври» деб аталадиган давлат тузуми, Рим империяси, қолаверса Платоннинг шогирди Арастудан таълим олган македониялик Александр салтанати учун ғоявий асос бўлгани каби, юртимизда шаклланган бой фалсафий мерос ҳам истилочиларга қарши, юрт озодлиги учун курашган Спартамен ва Жалолiddин Мангуберди каби ёвқур ботирларни тарбиялаган, уларни юксак маънавиятли, ватанпарвар бўлиб етиштириш учун мустаҳкам ижтимоий омилга айланган.

Айнан ана шу манба «Авесто» яратилган даврда минтақамизда мавжуд бўлган давлатларга, бундай буюк асарларнинг муаллифларига, ўша даврдаги кучли давлатчилик ва юксак маънавият анъаналарини шакллантирган Зардушт каби алломаларга мадад берган, кейинроқ эса Соҳибқирон Амир Темур бобомизга, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби улуғ зотларга куч-қувват бағишлаган. Аллома боболаримизнинг илм-фан ва ижодда бутун инсоният цивилизациясига катта ҳисса бўлиб қўшилган ютуқларга эришиши, ниҳоятда бой маданий мерос яратиши, улкан салтанатларни шакллантириш ва идора қилишида маънавий таянч ва суянч бўлган.

Қадимдан халқимиз миллий давлатчилигида юксак маънавият, эзгу ғоялар ва асл фалсафий тамойиллар, комиллик ва адолат каби қадриятлар асосий мезон қилиб олинган. «Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал» тамойили «Авесто» замонларидан бошлангани ҳам бежиз эмас. Инсонпарварлик, эзгуликни ҳимоя қилиш, маданиятни ривожлантириш ҳамма вақт, ҳар қандай шароитда ҳам муҳим соҳа сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам айнан ана шу заминда инсоният тарихида бурилиш ясаган ва катта аҳамиятга эга бўлган улкан маънавий мерос яратилиб, авлоддан-авлодга узатилиб, бойитиб ва такомиллаштириб келинган. Ўзбекистон давлатчилиги ва фалсафаси тарихи жуда бой ва қадимий бўлиб, у милoddан аввалги 3–4 мингинчи йиллардаёқ шакллана бошлаган. Халқимизнинг энг қадимий китобларидан бири «Авесто» бунинг яққол номоедидир.

Табиийки, давлатчилик қарор топган жойда ўзига хос фалсафа, бошқарув эҳтиёжларидан келиб чиққан қонунчилик, тартиб ва ҳуқуқий тамойиллар ҳам вужудга келади. Бу жараён ижтимоий тараққиётнинг турли давлларида халқ дунёқараши, маънавий-руҳий эҳтиёжи билан бирга мавжуд маънавий-ахлоқий мезонлар билан уйғунлашиб кетган. Тарихи уч минг йиллик «Авесто» асари миллий фалсафамизнинг тарихий асослари орасида алоҳида ўрин тутаяди. Мазкур асардан ўрин олган маънавият ва фалсафа, эзгу ғоялар ва тамойиллар, давлатчилик ва ҳуқуқшуносликка доир қатор қонунлар, ҳулосалар ва фикрлар буни яққол исботлайди.

Кейинги давлрларда Ғарб ва Шарқ давлатчилиги айнаи шу манбаларга таяниб, бошқарув усуллари жорий қилганлиги ҳам халқимиз фалсафасининг тарихийлигини, бутун жаҳон тараққиёти нуқтаи назаридан эса, унинг умуминсоний аҳамиятга моликлигини кўрсатувчи мисоллардан биридир. Македониялик Александр бу машҳур асарнинг барча нусхаларини йўқотиб, бир нусхасининг маънавият, урф-одатлар, анъаналар, фалсафа ва ҳуқуқшуносликка оид қисмларини устози Аристотелга юборгани, илгарироқ эса Зардуштнинг Қадимги Афина ва Римда машҳур бўлгани эътиборга олинса, «Авесто» ғоялари ва халқимиз фалсафасининг Ғарб ва Шарққа таъсири қандай бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас.

Шу маънода, Соҳибқирон Амир Темур томонидан асос солинган улкан салтанат ҳам – бир томондан, миллий давлатчилик анъаналарининг реал ҳаётдаги ифодаси бўлса, иккинчи томондан, бошқа соҳалар каби, миллий фалсафа ривожини таъминлаган, уни янги босқичга кўтаришга имкон яратган. Бу давлатнинг шаклланиши ва довури етти иқлимга ёйилишида ҳарбий куч-қудратдан ташқари, Соҳибқирон бобомизнинг донишманд инсонлиги, салтанат ишида ҳар бир масалада боши-охирини ўйлаб, файласуфона ёндашгани ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлгани шубҳасиз. Бундай бунёдкорлик тамойили миллий фалсафанинг тарихийлигини таъминлаб, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётгани, мустақиллик даврида янги босқичга кўтарилаётгани бежиз эмас.

Амир Темур ана шундай анъанавийлик асосида ўз давлатида ниҳоятда аниқ тамойиллар ва ҳаётий қонунчиликни жорий этиб, маънавий масалалар ва эзгу ғояларга алоҳида эътибор қаратгани маълум. Соҳибқироннинг марказлашган давлат ва миллат қудратини юксалтириш учун миллий тафаккур ва адолатга асосланган салтанатга асос солиши, Мирзо Улуғбекнинг фан ва маданият равнақи, Алишер Навоийнинг адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига раҳнамолиги, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа темурийзодаларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, инсонпарвар жамиятни вужудга келтириш йўлидаги тажрибалари бугунги кунда фахр ҳиссини уйғотади.

Буюк аждодларимиз яшаган бу кўҳна заминда қадим-қадимдан буён хур фикр қадрланганлиги, фан ва маданият, адабиёт ва санъатнинг нақадар равнақ топганида буни яққол кўриш мумкин. Шу тўғрисида буюк аждодларимиз жаҳоншумул асарлар яратганлар. Улар қолдирган улкан маънавий мерос, миллий фалсафани юксалтириш билан боғлиқ анъаналар тарихий тараққиёт жараёнида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Булар ўзбек фалсафасининг тарихий асослари мустаҳкам эканлигини кўрсатади, албатта.

Шу маънода, муайян халқнинг умумбашарий цивилизацияга нисбатан уйғунлигини таъминлаш жараёни моҳиятини англашда миллий давлатчилик анъаналари ва унга хос миллий фалсафани яратиш орқали содир бўлиши билан боғлиқ мавзу алоҳида эътиборни талаб қилади. Бу борадаги энг муҳим масала фалсафадаги миллийлик умуминсонийликни рад этиш эмас, балки уни ижодий бойитиш, муайян халққа хос жиҳатларни намоён қилиш орқали ривожланиб боришини ҳисобга олишдан иборат. Миллий фалсафалар шаклланиши ва такомиллашуви билан боғлиқ тарихий жараёнларда бундай мисоллар кўп учрайди.

Ўз даврида ана шундай вазифани, халқимизнинг асл фарзанди, аллома бобомиз Алишер Навоий ҳам бажарган. Навоий озодликка эришган миллат фалсафасини адабиёт фалсафасига, мустақил давлат тилини адабиёт тилига айлантира олган, ўз халқининг бу соҳадаги даҳоси буюк эканлигига нафақат замондошлари, балки келажак авлодларни ҳам қойил қолдирадиган даражада ижод қилган эди. Кейинчалик Гёте ва Пушкинлар ҳам бу вазифани бажаришга, аллома бобомизнинг «Навосоз элнинг навобахши бўл, Навоий ёмон бўлса сен яхши бўл» тамойилини ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилишгани тарихдан маълум.

Буюк ишларга қодир бўлган халқидан илҳом олган мутафаккир бобомиз ўша замондаги ўзбек фалсафасининг асл тамойилларидан бирини «Хамса» асарида «Эмас осон бу майдон ичра турмоқ, Низомий панжасига панжа урмоқ. Керак шер олдида ҳам шер жанги, Агар шер ўлмаса бори паланги», – дея ифодалагани бежиз эмас. Голбуки, Навоийнинг ўтмишдошлари бундай вазифани бажаришга умрининг 15–20 йилини сарфлаган бўлсалар, аллома бобомиз халқимиз даҳосини бутун дунёга тараннум қилган буюк «Хамса» асарини бор-йўғи икки–уч (1483–1485) йилда яратгани барчамизга маълум.

Албатта, бу борада Соҳибқирон Амир Темур тузган улкан салтанат, ундаги бунёдкорлик ишлари, халқнинг буюк яратувчанлик салоҳияти аллома бобомизга илҳом бағишлаган, таянч ва суянч бўлгани шубҳасиз. Мўғуллар истибдодидан озодликка эришилиб, миллий давлатчилигимиз тикланган ва мустаҳкамланган ўша даврдаги сиёсий

таъминланганлик натижасида ўзбек миллий фалсафаси янги босқичга кўтарилган, халқ дунёқарашида ўзига ишонч, бунёдкорлик ғоялари устувор тушунчаларга айланган эди.

Бу ғоялар, ўз навбатида, миллий тафаккуримизда мустаҳкамланиб қолган, халқимизнинг ифтихорига айланган, унинг дунёқараши ва руҳиятининг устувор парадигмаларидан бири сифатида, ҳар бир ватандошимизнинг онги ва қалбидан жой олган. Улар ҳозиргача ҳам халқимизнинг қаддини тиклаши, жаҳон майдонида мағрур бош кўтариб юриши учун тарихий асос, маънавий таянч ва суянч бўлиб келмоқда. Бугунги кунда Алишер Навоий ва унинг замонида, ўша даврга хос ўзгаришларнинг бошида турган Амир Темур ва темурийлар сулоласи фаолиятига қайта-қайта мурожаат этилишининг сабабларидан бири ҳам ана шунда.

Фалсафа тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу каби жараёнлар дунёнинг бошқа жойларида ҳам рўй бергани, тараққий этган миллий фалсафаларнинг умуминсоний маънавият хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилганини кўрамиз. Масалан, Рим империяси заволга юз тутганидан кейин ўз миллий давлатчилигига эга бўлган Европа мамлакатларида, ўрта асрларга келиб, ўзларига хос ва мос миллий фалсафаларни яратиш имкони туғилди. Бу жараён, аввало, Италия ва Англияда, сўнгра Францияда юз берди. Ушбу фалсафий мактабларнинг атоқли намояндалари Ал-Фарғоний, Ал-Фаробий, Ал-Беруний, Мирзо Улуғбек ва Алишер Навоий каби боболаримиздек, нафақат ўз мамлакатлари, балки жаҳон фалсафаси тарихида ўчмас из қолдирдилар. Улар, авваламбор, ўз юрти, миллати шаъни ва шарафини юксакликка кўтариш, уни тараққиётга олиб чиқиш учун илғор ғояларни ўртага ташлаган, давр тақозо этган миллий фалсафа шаклланишига улкан ҳисса қўшганлар.

Шу мамлакатлардан бири Францияда шаклланган ва XIX аср ўрталарига келиб янги босқичга кўтарилган француз фалсафасининг давлатчилик анъаналари ва маънавий тараққиётга ниҳоятда катта таъсир кўрсатгани, бу борада биргина «Энциклопедия» асарининг яратилиши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлгани бунга мисол бўлиши мумкин. Дидро, Волтер, Руссо, Монтескье, Голбах, Локк, Ламетри, Кандельяк каби атоқли мутафаккирлар томонидан қарийб 30 йил давомида яратилган «Энциклопедия» тарихини ўрганган кўплаб мутахассислар 28 жилддан иборат бу тўплам ўша даврдаёқ илм-фан, фалсафа ва адабиёт, фикр ва сўзнинг қудрати нималарга қодир эканини яққол кўрсата олган, бутун бир давр тафаккурининг қиёфасини ва залворини намоён қилган буюк асар эди, дея эътироф қиладилар.

Маълумки, Энциклопедия душманлари асарнинг ўша давр тузумлари ва тартиблари, кишилари онги ва тафаккурини ўзгартириш борасида улкан аҳамиятга эга бўлиши мумкинлигини яхши англаш ва айнан шунинг учун ҳам унга қарши муттасил кураш олиб борган эдилар. Албатта, ўша даврда на алломаларнинг ўзлари, на уларнинг душманлари бу улкан аҳамиятга молик асар яратилган йиллар кейинчалик «Инсоният тафаккури ривожининг муҳим бир босқичи», «Энциклопедиячилар даври» дея аталишини хаёлларига ҳам келтирмаган бўлишлари мумкин. Лекин уларнинг ҳар бири бу асарнинг юксак маънавий аҳамияти ва халқ тафаккурига таъсирини билмаган, англамаган бўлиши мумкин эмас.

Албатта, француз алломалари нафақат ўша даврнинг энг салмоқли асари – Энциклопедияни яратдилар, балки Франция, кейинроқ эса Европа ва жаҳон халқларининг дунёқарашига катта таъсир кўрсатган миллий фалсафани такомиллаштирдилар, янги дунёқараш ва замонавий тафаккурга асос солдилар. Бу билан «Француз фалсафаси» деб аталадиган ва инсоният тафаккурига катта таъсир кўрсатаётган миллий фалсафа тараққиётининг муҳим босқичини бошлаб бердилар. Масаланинг бу жиҳатини ўрганган мутахассисларнинг аксарияти АҚШ Конституцияси, Буюк Француз инқилобининг меваси – Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги декларация каби ўша даврда пайдо бўлган, демократия, инсон қадри ва эркинликлари соҳасида жаҳоншумул аҳамиятга молик ҳужжатларда ана шу алломаларнинг кўплаб ғоя ва қарашлари акс этганини эътироф

этадилар. Шу маънода, атоқли француз ёзувчиси Андре Моруанинг «Энциклопедия Францияни, Франция эса бутун дунёни уйғотди», «Француз мутафаккирларининг XVIII асрдаги буюк фалсафаси бўлмаса, Франциянинг XIX асрда бутун жаҳонни лол қолдирган буюк адабиёти ҳам бўлмас эди», деган сўзлари бежиз эмас.

Худди шундай, XVIII–XIX асрларда миллийлик ва жаҳон фалсафасининг тараққиётига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган ҳудуд Пруссия бўлди. Узоқ вақт Австрия-Венгрия империяси таркибида бўлган бу ўлка мустақилликка эришиб, миллий давлатчилигини тиклаганидан кейин, халқ истиқлолининг фалсафий инъикоси ўла-роқ мумтоз немис фалсафаси шаклланди. Унинг атоқли намояндаси ҳисобланган Гегель таълимоти эса, ўша даврда Прусс монархиясининг давлат мафкураси мақомини олди. Ҳамма нарсанинг ўткинчи эканлигини ниҳоятда яхши биладиган, янги замоннинг Арастуси номини олган Гегель Прусс монархиясининг ўткинчи эканлигини билмасмиди? Нима сабабдан у ўзининг илмий назарияси эмас, балки монархияга хизмат қилган фалсафий системанинг мукамалроқ бўлиши учун кўпроқ куч сарфлади, деган саволлар ҳалигача баъзи тадқиқотчиларни ўйлантириб келади.

Хўш, нима сабабдан Гегель бу йўлдан борди? Чунки, Гегель ҳам Алишер Навоий каби ўз замони, ўз халқининг фарзанди, миллий фалсафанинг намояндаси эди. У «Файласуфлар осмондан ёмғир каби ёғмайдилар ёки ёмғирдан кейинги қўзқоринлардек ердан ўсиб чиқмайдилар, уларни халқ яратади», – деганида айнан ана шуни назарда тутган. Гегель даврига келиб мустақил давлатга айланган Прусс монархияси ўша давргача Австрия-Венгрия империяси таркибида тарқоқ ҳудудларга бўлинган немис халқи учун ягона миллий давлат эди. Унинг шакли ва шамойили келажакда ўзгариши бошқа масала бўлгани ҳолда, бу давлатнинг Европада немис давлати тарзида сақланиб қолиши унинг миллат фалсафасига айланиши, халқнинг онги ва тафаккурига сингиши билан боғлиқ эди. Гегель бутун ижоди ва фаолияти билан Пруссия немисларнинг бирдан-бир миллий давлати эканлиги тўғрисидаги ғояни ўз миллатининг онгига сингдириб, дунёқарашининг таркибий қисмига айлантира олган буюк файласуфлардан бири бўлди. Унинг «Ақлга мувофиқ нарсаларнинг барчаси воқеадир, воқе нарсаларнинг барчаси ақлга мувофиқдир», деган сўзларини ҳам шу маънода тушуниш лозим.

Холбуки, бундай мисоллар халқлар ва давлатлар тарихидан кўплаб топилади. Фақат давр бошқача бўлиши, амалга оширилган фаолиятнинг услуби, воситаси ва зоҳирийлиги бири-бирдан фарқ қилиши мумкин. Аммо бу борадаги хусусийлик муайян халқнинг давлатчилик анъаналари билан миллий фалсафасининг узвий боғлиқлиги тамойилининг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини йўққа чиқара олмайди.

Бу мисоллар, ўз навбатида, фалсафанинг умуминсонийлиги ва миллийлиги, муайян халқ ёки минтақага хос тафаккур тарзининг моҳияти ва аҳамиятига нисбатан эски ақидалардан воз кечиб, янги нуктаи назардан қараш зарурлигини ҳам англатади. Жаҳон фалсафасини чуқур ўрганиш, турли назария ва таълимотларни қиёсий таҳлил қилиш, хилма-хил воқеа, ҳодисаларнинг қандай ғоялар туғилишига сабаб бўлгани, қайси таълимотлар халқни ривожланиш ёки таназзул томон етаклагани каби ҳақиқатларни англаш, замонавий тенденция ва ёндашувлардан зарур сабоқ олиш, дунё алломаларининг муҳим асарларини таржима қилиш бу соҳадаги устувор вазифаларимиз сирасига киради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. – Тошкент: Ношир, 2013. – 212 б.
2. Авесто: тарихий-адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 384 б.
3. Темури тузуклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

EKOLOGIK BARQARORLIKNI TA'MINLASHDA SUN'IY INTELLEKT
IMKONIYATLARI

Ismoil Saifnazarov

Falsafa fanlari doktori

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti profrssori

Farida Saifnazarova

Falsafa fanlari nomzodi, dosent

Annotatsiya. Ekologik barqarorlik insoniyatning uchuvchi energiyasi bo'lib, u nafaqat hozirgi avlod, balki kelajak avlodlar uchun ham sog'lom hayot muhitini yaratish imkonini beradi. Sun'iy intellekt texnologiyalari esa, so'nggi yillarda ekologiya sohasida muhim vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Bu texnologiyalar orqali tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashishda yangi imkoniyatlar ochilmoqda. Sun'iy intellekt tizimlari yordamida ma'lumotlarni tahlil qilish va monitoring qilish jarayonlari sezilarli darajada optimallashtiriladi, natijada ekologik barqarorlikni ta'minlash samaradorligi oshadi.

Kalit so'zlar: ekologik barqarorlik, sun'iy intellekt, iqlim o'zgarishi, havoning ifloslanish, tabiiy resurslar, ekologiya, kimyoviy moddalar, tuproq, tabiiy muhit, ekologik barqarorlik.

Аннотация. Экологическая устойчивость является движущей силой человечества, позволяющей создавать здоровую среду обитания не только для нынешнего, но и для будущих поколений. Технологии искусственного интеллекта в последние годы признаны важным инструментом в области экологии. Эти технологии открывают новые возможности для рационального использования природных ресурсов, охраны окружающей среды и борьбы с изменением климата. С помощью систем искусственного интеллекта значительно оптимизируются процессы анализа данных и мониторинга, что приводит к повышению эффективности обеспечения экологической устойчивости.

Ключевые слова: экологическая устойчивость, искусственный интеллект, изменение климата, загрязнение воздуха, природные ресурсы, экология, химические вещества, почва, природная среда, экологическая устойчивость.

Annotation. Ecological sustainability is the driving force of humanity, which allows us to create a healthy living environment not only for the current generation, but also for future generations. Artificial intelligence technologies have been recognized as an important tool in the field of ecology in recent years. These technologies open up new opportunities for the rational use of natural resources, environmental protection and combating climate change. With the help of artificial intelligence systems, data analysis and monitoring processes are significantly optimized, which results in an increase in the effectiveness of ensuring ecological sustainability.

Keywords: ecological sustainability, artificial intelligence, climate change, air pollution, natural resources, ecology, chemicals, soil, natural environment, ecological sustainability.

Kirish. Bugungi kunda dunyo miqyosida tabiatni asrash va atrof-muhitni saqlash masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Odamlar faoliyati tufayli yuzaga kelayotgan ifloslanish, tabiiy resurslarning kamayishi, iqlim o'zgarishlari kabi muammolar bizning yashash muhitingizning sifatiga va inson salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun barqaror rivojlanishning ajralmas qismi sifatida ekologik barqarorlikni ta'minlash har bir jamiyat va butun insoniyat oldida muhim vazifa sifatida turibdi. Ekologik barqarorlik — bu atrof-muhitni asrash, tabiiy resurslarni oqilona boshqarish va kelajak avlodlar uchun sog'lom atrof-muhitni saqlab qolishni ta'minlash deganidir. U ekologik tizimlarning o'z-o'zini tiklash qobiliyatini saqlab qolish va inson faoliyatining atrof-muhitga salbiy ta'sirini minimal darajaga tushirishni nazarda tutadi. Shu maqsadda tabiiy muhit bilan uyg'unlikda yashash hamda resurslarni barqaror va ishlab chiqarish

bilan birga boshqarish yo'llari izlanmoqda. Zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar, xususan, sun'iy intellektning rivojlanishi ekologik barqarorlikni ta'minlashda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu jarayonda insoniyat tabiat bilan muvozanatni saqlab qolish uchun aqlli va samarali yechimlarni joriy etib, ekologik muammolarni hal etishda yangi bosqichga o'tadi. Umuman olganda, ekologik barqarorlik nafaqat tabiatni himoya qilish, balki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va insonlarning farovonligini ta'minlash bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab va xalqaro ahamiyatga ega jarayondir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. XX asrning ikkinchi yarmida inson ta'sirining kuchayishi natijasida atrof-muhitdagi antropogen o'zgarishlarni o'rganish dolzarb masalaga aylandi. Atrof-muhitning zaharlanishi odamlar sog'lig'iga, o'simlik va hayvonlar hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, qo'shni davlatlardan birining O'zbekiston chegarasiga yaqin joydagi alyumin zavodi atmosferaga ftorli birikmalarni chiqarib turadi. Natijada mevalar, o'simlik va hayvonlar zaharlanadi.

Shuning uchun bu borada ekologik normallashtirish masalalarini o'rganish atrof-muhitni muhofaza qilishdagi eng asosiy masalalardan biri bo'lib turibdi. To'g'ri ekologik normallashtirish har qanday ekologik obyektni muhofaza qilishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi, tabiatdagi balans buzilishining, katta sarf-xarajatlarning oldini oladi.

Hozirgi zamonda nazariy ekologiyaning asosi ekologik sistemalarning mavjudligi to'g'risidagi ta'limotdir. Uning mazmunini energiya oqimi, uning hosil bo'lishi va bog'lanishi tashkil qiladi. Yo'qolib borayotgan va yo'qolish xavfi ostida turgan hayvon va o'simliklar O'zbekiston "Qizil kitobi"ga kiritilgan. Dunyo miqyosida atrof-muhitning ifloslanishi va biologik resurslarning ko'p ekspluatatsiya qilinishi ekosistemalarning buzilishiga olib kelmoqda. Amudaryo vohasidagi atrof-muhitning ifloslanishi, Orolbo'yi muammolari xalqaro miqyosdagi hamkorlikni talab qilmoqda.

Bu jihatdan hozirgi davrda muayyan muhitning holatini real vaqt rejimida kuzatish sun'iy intellekt asosidagi sensorlar va dronlar yordamida amalga oshiriladi. Bu qurilmalar atrof-muhitdagi o'zgarishlarni, havoning ifloslanish darajasini, suv sifatini aniq o'lchab, yig'ilgan ma'lumotlarni chuqur tahlil qiladi, bu esa ekologik xavf-xatarlarni oldindan aniqlashga imkon yaratadi. Masalan, o'rmonlarning holati monitoring qilinib, noqonuniy o'rmon kesish holatlari darhol aniqlanib, ularga qarshi tezkor choralar ko'riladi.

Shu tariqa, resurslar yuzaga keladigan zarar maksimal darajada kamaytiriladi. Agrar sohada ham sun'iy intellekt texnologiyalari qishloq xo'jaligi resurslaridan foydalanishni yanada samarali qiladi. Tuproqning sifat ko'rsatkichi, namlik darajasi va o'simliklarning holati haqidagi ma'lumotlar avtomatlashtirilgan tizimlar orqali tahlil qilinadi. Natijada sug'orish rejasi, o'g'itlash va zararkunandalarga qarshi kurash tadbirlari aniqroq va oqilona amalga oshiriladi.

Bu nafaqat hosildorlikni oshiradi, balki tabiiy muhitni saqlashga, toksik kimyoviy moddalarning kamayishiga yordam beradi. Iqlim o'zgarishlarini bashorat qilish va unga mos chora-tadbirlarni ishlab chiqish sun'iy intellekt imkoniyatlarining yana bir muhim jihatidir. Katta hajmdagi iqlim ma'lumotlarini tahlil qilgan holda, kelajakdagi iqlim sharoitlari haqida aniq bashoratlar berish mumkin.

Bu esa tabiat hodisalaridan ogoh bo'lib, ularga tayyor turish imkonini yaratadi. Masalan, sun'iy intellekt sistemalari yordamida tabiiy ofatlar – sel, suv toshqinlari, qurg'oqchilik kabi hodisalar yuz berish ehtimoli, ularning chastotasi va ta'sirlari aniqlanadi, shuningdek oldini olish choralari ko'rish mumkin.

Sun'iy intellekt yordamida chiqindilarni boshqarish tizimlari rivojlanmoqda. Chiqindilarni ajratish va qayta ishlash jarayonlarini avtomatlashtirish inson omilini kamaytirib, samaradorlikni oshiradi. Axborot tizimlari chiqindilar tarkibi va hajmini doimiy ravishda kuzatadi, qayta ishlash uchun eng maqbul yo'llarni taklif etadi.

Shuningdek, yangi innovatsion usullarni aniqlash va joriy etishda sun'iy intellekt katta yordam beradi. Shaharsozlik va transport sohalarida ham sun'iy intellekt texnologiyalari ekologik barqarorlikni ta'minlashda ahamiyatlidir. Shaharlar aholisining jon boshiga to'yingan chiqindilar hajmi va havoning ifloslanish darajasi kamaytiriladi. Transport tizimlarida yo'llar va umumiy yo'nalishlar optimallashtiriladi, bu esa mahsulotlarni va odamlarnibiz sarflanadigan energiyani kamaytirishga xizmat qiladi. [1]

Muhokama va natijalar. Sun'iy intellekt dasturlari yordamida ekologik qonun-qoidalarining bajarilishi nazorat qilinadi. Ma'lumotlar bazasi va monitoring tizimlari asosida har qanday ekologik qonunbuzarlik aniqlanadi va tegishli choralar ko'riladi. Bu tizimlar davlat organlari va jamoat nazoratini kuchaytirib, ekologik barqarorlikni ta'minlashda faol yordam beradi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi ta'lim dasturlari orqali ekologik ong va mas'uliyatni oshirish mumkin. Axborot texnologiyalari yordamida keng jamoatchilikni ekologik muammolar va ularni hal etish yo'llari bilan tanishtirish, yoshlarni tabiatni asrashga rag'batlantirish muhim o'rin tutadi. Bu esa kelajak avlodning atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatini oshirishga xizmat qiladi. [2]

Sun'iy intellektning imkoniyatlari yanada kengayib bormoqda va ular ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim instrumentga aylanishi aniq. Bu texnologiyalar nafaqat ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish, balki ekosistemalarni samarali boshqarish, atrof-muhitning holatini yaxshilash, yangi innovatsiyalarni joriy etishda ham qo'llanmoqda. Muvozanatli rivojlanish va tabiatni muhofaza qilish uchun sun'iy intellekt imkoniyatlaridan samarali foydalanish zarur. Taraqqiyot va texnologiyalar rivojlanayotgan sayin, insoniyatning ekologik mas'uliyati ham ortib bormoqda. Sun'iy intellekt orqali ekologik barqarorlikni ta'minlash – bu nafaqat ilm-fan va amaliyot, balki global xavfsizlikka ham xizmat qiluvchi asosiy yo'nalishlardan biridir. Uzoq muddatli istiqbolda barqaror taraqqiyot uchun sun'iy intellekt texnologiyalaridan faol va ongli foydalanish, barcha sohalarida hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. [3]

So'nggi yillarda global iqlim o'zgarishlari, atrof-muhit ifloslanishining ortishi va tabiiy resurslarning tez kamayishi ekologik barqarorlik masalalarini yanada dolzarb qildi. Ushbu muammolarni samarali hal qilish uchun zamonaviy texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt keng qo'llanilmoqda. 2022-2024-yillar oralig'ida sun'iy intellekt yordamida ekologik monitoring, chiqindilarni boshqarish, iqlim prognozlari va qishloq xo'jaligida resurslarni tejash sohalarida sezilarli yutuqlarga erishildi. Ushbu davrda sun'iy intellekt tizimlari yordamida ekologik ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish samaradorligi 35% ga oshdi. Zamonaviy sensorlar va dronlardan olinadigan katta hajmdagi ma'lumotlar sun'iy intellekt algoritmlari yordamida tez va aniq qayta ishlanib, havo, suv sifati va tuproq holati bo'yicha real vaqt rejimida monitoring imkonini berdi. Masalan, 2023 yilda sun'iy intellekt asosidagi havo ifloslanishini aniqlash tizimlari yordamida shaharlardagi zararli moddalar konsentratsiyasini aniqlik darajasi 30% ga yaxshilandi. Natijada, ifloslanish manbalarini tez aniqlash va yo'qotish bo'yicha chora-tadbirlar samaradorligi oshdi. Iqlim o'zgarishlarining oldini olish va boshqarishdagi eng muhim vositalardan biri - sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan prognozlash modellaridir. 2022-2024-yillarda ushbu modellar yordamida tabiiy ofatlar va iqlim hodisalarini aniqlash aniqligi 40% ga oshdi. Bu esa oldindan ogohlantirish tizimlarini yaxshilash, xavfsizlik choralari ko'rish va insonlar hayotini saqlab qolishda muhim rol o'ynadi. Chiqindilarni ajratish va boshqarish jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi chiqindilarni qayta ishlash samaradorligini 25% ga oshirdi. 2023 yilda chiqindilarni avtomatik tasniflash tizimlari noto'g'ri ajratish darajasini 15% ga kamaytirdi, bu esa qayta ishlash jarayonlarini yanada samarali qildi va atrof-muhit ifloslanishini sezilarli darajada kamaytirdi. Qishloq xo'jaligida, ayniqsa sug'orish va o'g'itdan foydalanishda sun'iy intellekt yordamida optimallashtirish natijasida suv sarfi 20% ga, o'g'it va pestitsid sarfi 15% ga kamaydi. Shu orqali mahsulot hosildorligi 12% ga oshdi va tuproq unumdorligi yaxshilandi. Sun'iy intellekt texnologiyalari tuproq eroziyasi va qurg'oqchilik xavfini prognoz qilishda ham muvaffaqiyatli ishlatilmoqda. Sun'iy intellekt tizimlari yordamida energiya sarfini boshqarish samaradorligi 18%

ga oshdi, ayniqsa qayta tiklanadigan energiya manbalari – quyosh va shamol energiyasidan foydalanish samaradorligi yaxshilandi. Yashil iqtisodiyot sohasida mahsulotlar va transport tizimlarini ekologik jihatdan toza qilish 25% ga yaxshilandi.[4]

O'zbekiston 2022-2024-yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarini ekologik monitoring, chiqindilarni boshqarish va qishloq xo'jaligida keng joriy etdi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, shu yillar davomida ekologik monitoring tizimlarida sun'iy intellekt yechimlari qamrovi 30% dan oshib, chiqindilarni qayta ishlash hajmi 22% ga ko'paydi. Qishloq xo'jaligida resurslardan samarali foydalanish esa 15% ga oshdi.

Yuqoridagi fikrlar nihoyasida alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi vaqtda tabiat va inson hayotining ekologik xavf ostida qolish jarayoni yanada murakkablashib, mushkullashib bormoqda. Atrof-muhit bilan jamiyat o'rtasidagi aloqalar muvozanatining buzilishi tabiiy holatga putur yetkazmoqda. Bunday vaziyatni tubdan yaxshilash uchun ekologik siyosatga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar, xususan sun'iy intellektning imkoniyatlaridan ham samarali foydalanish, ekologik vaziyatga to'g'ri baho berish, uni himoya qilish, saqlash va takomillashtirish kabi tushunchalarni har bir fuqaro ongi va qalbiga singdirishda muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz.

Bu boradagi tarbiya oiladan boshlanishi, ota-onalar ekologik savodxon bo'lishlari lozim, albatta. Uzluksiz ta'lim tizimida bunday ekologik ta'limni yo'lga qo'yish quyidagicha bo'lmog'i zarur: 1-bosqich – oilada va maktabgacha ta'lim muassasalarida; 2-bosqich – maktab va ta'lim muassasalarida; 3-bosqich – oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim; 4-bosqich – oliy ta'limdan keyingi bosqich, doktorantura; 5-bosqich – kadrlarni qayta tayyorlash va muntazam ravishda malakasini oshirib borish.

Bu borada alohida fan o'qitilishi zarur va bunda barqaror rivojlanish g'oyasi, raqamlashtirish va sun'iy intellektidan foydalanish imkoniyatlarini o'rgatish kreativ va innovatsion ta'limning asosini tashkil qilishi lozim. XXI asr — ekologiya asri bo'lishi shubhasizdir. Har bir inson ona sayyoramiz tabiatiga ziyon yetkazmasdan o'zgartirishi, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishi va yashash muhitini saqlashdek muqaddas ishga o'zining munosib hissasini qo'shishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt ekologik barqarorlikni ta'minlashda keng imkoniyatlarga ega muqarrar vosita bo'lib, uning qo'llanilishi tabiiy resurslarni tejash, atrof-muhitni muhofaza qilish, iqlim o'zgarishlariga qarshi samarali kurashishda muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt asosidagi monitoring va bashoratlash tizimlari ekologik xavflarni oldindan aniqlash, chiqindilarni boshqarish, qishloq xo'jaligi va sanoat sohalarida resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash kabi vazifalarni muvaffaqiyatli hal qiladi. Shu bois, ekologik barqaror taraqqiyot yo'lida sun'iy intellekt imkoniyatlaridan keng va samarali foydalanish har tomonlama qo'llab-quvvatlanishi lozim. Bu iqtisodiy rivojlanish bilan birga, tabiatga va inson salomatligiga zarar yetkazmasdan yashashning samarali yo'lidir. O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun esa bu yo'nalish zamonaviy texnologiyalar yordamida milliy ekologik siyosatni mustahkamlash va jahon ekologik harakatida faol ishtirok etish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaeva.N., & Tursunov, S. (2019). "Sun'iy intellekt asosida ekologik monitoring tizimini rivojlantirish". Ilmiy Axborot, 5(2), 24-30.
2. Alimov.R. (2020). "Barqaror rivojlanishda zamonaviy texnologiyalar va ekologiya". Texnika va Innovatsiya, 8(1), 45-52.
3. Bakhtiyorov.D. (2018). "Ekologik barqarorlik va raqamli texnologiyalarning ro'li". O'zbekiston Fanlari Akademiyasi Herald, 3, 112-118.
4. Juraev.O., & Rustamova.M. (2021). "Sun'iy intellekt texnologiyalarining atrof-muhitni muhofaza qilishdagi imkoniyatlari". Taraqqiyot Yo'li, 12(4), 78-86.

ТАЛАБАЛАР МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҚАДРИЯТЛАР УЙЎНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Зухра Исмаилова
“ТИҚХММИ” МТУ профессори
педагогика фанлари доктори

Рўзимурод Чорийев
“ТИҚХММИ” МТУ профессори
педагогика фанлари доктори

Аннотация. Мақолада миллийлик ва динийлик талқини ва моҳияти, миллий ва диний қадриятларни уйғунлаштиришнинг ижтимоий-маънавий зарурати, мафкуравий иммунитет ва мафкуравий компетентлик педагогик муаммо сифатида тадқиқ этилиб, олий таълим талабаларининг мафкуравий иммунитетини ривожлантиришнинг педагогик-психологик жиҳатлари миллий ва диний қадриятлар асосида шакллантирилишига оид назарий билимлар қиёсий ўрганилган.

Калит сўзлар: тарбия, таълим, компетенция, миллий-маънавий қадриятлар, диний-маърифий тарбия, миллий таълим, миллий қадриятлар, миллий анъаналар, дин, мазҳаб, мафкуравий иммунитет, мафкуравий компетентлик.

Аннотация. В статье исследуются интерпретация и сущность национальности и религиозности, социально-духовная необходимость гармонизации национальных и религиозных ценностей, а также идеологический иммунитет и идеологическая компетентность как педагогическая проблема. Сравнительно изучены теоретические знания о формировании педагогико-психологических аспектов развития идеологического иммунитета студентов высших учебных заведений на основе национальных и религиозных ценностей.

Ключевые слова: воспитание, образование, компетенция, национально-духовные ценности, религиозно-просветительское воспитание, национальное образование, национальные ценности, национальные традиции, религия, конфессия, идеологический иммунитет, идеологическая компетентность.

Abstract. The article examines the interpretation and essence of nationality and religiosity, the socio-spiritual necessity of harmonizing national and religious values, as well as ideological immunity and ideological competence as pedagogical problems. In addition, theoretical knowledge concerning the formation of the pedagogical and psychological aspects of developing ideological immunity among higher education students on the basis of national and religious values is comparatively studied.

Key words: upbringing, education, competence, thinking, national-spiritual values, religious-enlightenment upbringing, national education, national values, national traditions, ideological immunity, ideological competence.

Кириш. Жаҳон таълим муассасаларида инсон омили, унинг онги, тафаккури, ижтимоий ҳаётга муносабати, мафкуравий иммунитетни ривожлантиришда миллий ва диний қадриятлар уйғунлигини таъминлаш технологиялари амалиётга татбиқ этилмоқда. Умумбашарий бирлик, интеграция ва этник-маданий бирликни амалга ошириш, миллий қадриятлар глобаллашуви ва диний қадриятларнинг сиёсийлашувини олдини олиш, таълим жараёнида маънавий-маърифий фаолият самарадорлигини ошириш, малакали кадрлар тайёрлашда мафкуравий иммунитет даражасини аниқлашга қаратилган амалий лойиҳалар амалга оширилмоқда.

Жаҳон ақл марказлари ва илмий тадқиқот муассасаларида мафкуравий иммунитетни ташхис қилиш ва бошқариш, миллий ва диний қадриятларни сингдиришнинг усул ва

воситаларини ишлаб чиқиш, шахс мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш ишларини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш тажрибаси амалга татбиқ этилмоқда.

Республикамизда сўнгги йилларда диншунослик, тарбия ва баркамолликка эришиш, мафкуравий иммунитет ҳақидаги билимларни ривожлантиришнинг тарихий, ижтимоий, фалсафий, педагогик, психологик жиҳатларини такомиллаштиришнинг меъёрий-услубий асослари ривожлантирилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 28-январдаги ПФ-60-сон “2022–2026-йилларда Янги Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси”, 2023-йил 11-сентябрдаги ПФ-158-сон “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисидаги фармонлари, 2022-йил 28-январдаги ПФ-60-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори бу борада янги босқични бошлаб берди.

Асосий қисм. Кейинги йилларда Президентимиз томонидан амалга оширилаётган ислохотлар туфайли эришилаётган юксак натижалар нафақат мамлакатимиз ёки минтақамиз, балки бутун дунёда эътироф этилмоқда. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюция қабул қилиниши бунинг ёрқин ифодасидир.

Ёш авлод тарбияси ҳақида гап кетганда, шуни таъкидлаш керакки, миллий ва диний тушунчалар остида жамланган қадриятлар ёшларнинг онгини мустаҳкамлашга катта таъсир кўрсатади. Бунда, энг аввало, ғоялар ва ниятлар кўринишидаги нормалар, мақсад ва идеаллар сифатида, умуминсоний тадқиқот объекти бўлган “миллий” ва “диний” тушунчаларини тўлиқ таҳлил қилишдан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Миллий, диний ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигида ўзига хос диалектик боғлиқлик мавжуд бўлиб, у тўғридан-тўғри маълум бир мамлакатда нафақат ёшларга, балки бутун жамиятга ҳам таъсир кўрсатади. Шунингдек, у ҳам расмий (ҳуқуқий асосга эга), ҳам норасмий (ҳуқуқий асосга эга бўлмаган) шаклда намоён бўлиши мумкин.

Бу жиҳатдан, “миллий” ва “диний” қадриятларни мувофиқлаштиришга доир тўртта зарурий жиҳат мавжуд: биринчидан, ижтимоий барқарорликни таъминлаш ва миллий ёки диний қадриятлардаги тафовутларнинг ижтимоий кескинликка олиб келмаслиги; иккинчидан, хилма-хилликни ҳурмат қилиш, турли маданий ва диний анъаналарни тан олиш ва ҳурмат қилиш орқали ижтимоий бирликни мустаҳкамлаш; учинчидан, таълимдаги фарқларни тушуниш ва маданиятлараро мулоқот кўникмаларини ривожлантириш; тўртинчидан, умумахлоқий меъёрларга мос равишда қадриятларни уйғунлаштириш орқали одамларнинг умумий тил топиши ва жамият фаровонлигини таъминлаш имкониятларини таҳлил қилиш лозим.

Талабаларда мафкуравий иммунитет ва мафкуравий компетентликни шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари, шунингдек, миллий ва диний қадриятлар асосида уларнинг мафкуравий иммунитетини шакллантириш модели ва механизмларини татбиқ этиш масалалари бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бирига айланди.

Мафкуравий иммунитет – бу юксак ахлоқий, илмий, сиёсий ва педагогик қадриятларни ифодаловчи кенг қамровли ижтимоий-фалсафий тушунча бўлиб, инсонларни турли маънавий ва мафкуравий иллюзиялар, хавф ва таҳдидлардан асраш, уларга қарши курашишга қаратилган кучдир. Мафкуравий иммунитет – бу алоҳида шахслар ёки гуруҳларнинг ўз онги ёки хатти-ҳаракатларини манипуляция қилиши мумкин бўлган мафкураларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қилиш кўникмаси эканлиги, унинг уч компоненти – танқидий фикрлаш, ахборотлардан фойдаланиш саводхонлиги ва ҳиссий барқарорлик – муҳим эканлигини қайд этади.

Мафкуравий компетентлик – шахснинг муайян миллий, диний ва умуминсоний қадриятлар асосида мафкура соҳасида чуқур билимга эга бўлиши, қатъий эътиқод (мафкуравий иммунитет) шаклланганлиги ва ўз мафкураси доирасида бошқа одамларнинг

ғоялари ва қарашларини шакллантира олиш қобилиятидир. Мафкуравий компетентлик турли мафкураларни тушуниш, таҳлил қилиш ва танқидий баҳолай олиш, ўз эътиқодини онгли равишда танлаш қобилияти эканлигини ҳам кўрсатади.

Таълим жараёнида ғоявий компетентликнинг аксиологик омиллари – қадриятлар ва эътиқодлар, танқидий фикрлаш, ахлоқий меъёрлар, фуқаролик позицияси, турли маданий ва мафкуравий анъаналарни тушуниш ва ҳурмат қилиш – сифатида намоён бўлади.

Таълим муҳитида ушбу омиллар талабаларнинг ғоявий ривожланишининг муҳим жиҳати ҳисобланади ва бу жамият ҳаётида фаол иштирок эта оладиган билимли фуқароларни шакллантиришга ёрдам беради.

Таълим методлари. Талабаларни узлуксиз маънавий тарбиялашда мафкуравий иммунитетни ривожлантиришнинг интерактив методлари самарали восита сифатида аҳамият касб этади.

Хусусан, “Қадам-бақадам” технологияси орқали талаба ёшларда толерант хулқ-атворни эгаллаганлик даражаларини аниқлаш имконияти мавжуд. Мазкур технология воситасида талабалар бир-бирига қарама-қарши сўзларни топиш орқали “мафкуравий иммунитет” ва “қадрият” каби тушунчалар билан танишадилар, уларнинг ҳаётдаги ўрнини аниқлайдилар ва бу сўзларни ўз фаолиятларида қўллаш даражасини белгилайдилар.

Ушбу мавзудаги машғулоти “қадам-бақадам” усули асосида ташкил этилади, яъни машғулоти давомида амалга оширилиши керак бўлган ҳар бир иш бир қадам деб қабул қилинади ва ҳар бир қадамда талабалар бирон-бир фаолиятда иштирок этадилар ёки бирон-бир лойиҳа ишини бажарадилар.

Мисол тариқасида, “Бир-бирига қарама-қарши маъноли сўзларни айт” мавзусидаги машғулоти ўтказиш тартиби куйидагича:

1-қадам – талабалар ўқитувчи томонидан тарқатилган материалда ёзилган сўзларни диққат билан ўқиб чиқадилад ва ҳар бир сўзнинг қаршисига аҳамиятга мувофиқ қарама-қарши сўзларни ёзишлари зарур:

Мафкура –
Қадрият –
Миллий тарбия –
Таҳдид –
Маданият –
Интеграция –
Миллий ғурур –
Аффект –

2-қадам – талабалардан ҳар бир сўзга таъриф бериш талаб қилинади.

3-қадам – гуруҳларга бўлиниб, келтирилган сўзларни ҳозирги замонда бўлиб ўтаётган воқеалар билан боғлаш тавсия этилади.

4-қадам – гуруҳларда бир-бирларининг ҳикоялари юзасидан савол-жавоблар ўтказилади.

5-қадам – гуруҳ ишлари ўзаро мунозара қилиб баҳоланади.

6-қадам – ўқитувчи машғулоти якунлайди.

“Ҳаёт чизиғи” методи. Ушбу метод талабаларни ўтмиш ҳаётини таҳлил қилиб, бугуни ва келажакни тўғрисида ўйлашга, келажакни тасаввур қилиш ва режалаштиришга имкон беради. Талабаларга ўтмишдаги ҳаётини, ҳозирги куни ва келажакни куйидаги чизма асосида тасвирлашлари сўралди. Улар ўз эътиборларини кўпроқ “Истакдаги келажак” каттакларига қаратди ва деярли ҳаммалари орзусидаги келажакни катта ижодкорлик билан тасвирлаган. Биз уларга “Истакдаги келажак”га эришиш учун шундай мотив бердик: “Бир вақтлар ҳозир ҳаммангизни қўлингизда турган, исталган сотув растасидан сотиб олишингиз мумкин бўлган ручка ҳам инсоният учун орзу бўлган, чўнтагингиздаги телефонни ихтиро

килиш ҳатто инсон зотининг ҳаёлига келмаган, лекин инсон тафаккури, унинг ижодий тасавури жуда улкан эканки, кўз кўриб – қулоқ эшитмаган нарсаларни яратишга қодир экан.

“Ўзингизни кашф этинг!” методи.

Масалан: “Учинчи ренесанс даврида миллий тарбиянинг тикланиши ва ривожланиши” мавзуси доирасида ўзаро ўзларининг ўтмишдаги ҳаётини, ҳозирги куни ва келажагини чизма асосида тасвирлашлари сўралади.

Cwot таҳлили. Мавзу: “Ўзбек оиласидаги миллий тарбия”. Мақсад: Талабларда мустақил, креатив, ва танқидий фикрлашни шакллантиради. шунингдек уларда мафкуравий иммунитетни ҳосил қилишига ёрдам беради. шунингдек талабаларда жамаовий ишлаш кўникмларини ҳосил қилади. Ўтакзлиши тартиби: талабларга А3 фарматдаги қоғоз тарқатилади ва фан юзасидан мавзу берилади ва талаблар томонидан мавзунини 1. кучли томонлари; 2. Кучсиз томонлари; 3. Имкониятлари; 4. Таҳдидларини кенг баён этади.

Керакли жиҳозлар: А3 фарматдаги қоғоз, қаламлар ва фломастер.

Cwot таҳлил методикаси натижасида талабаларда мафкуравий иммунитет ҳосил бўлади, шунингдек, миллий ғурур, ифтихор, ватанпарварлик ва толерантлик туйғулари шаклланади.

Хулоса ва тавсиялар. Янги Ўзбекистонда миллий ва диний қадриятлар асосида талабалар мафкуравий иммунитетини шакллантириш Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишнинг асосидир. Мафкуравий иммунитет ва мафкуравий компетентлиги ривожланган талаба - бу ижтимоий фаол, маънан юксак, интеллектуал бой, рационал фикрловчи, ўз меҳнати билан жамиятимизнинг гуллаб-яшнашига ҳисса қўшишга даъват этилган ижодкор шахсдир.

Бу борада Президентимизнинг қуйидаги фикри барчамиз учун дастурул амал бўлиши лозим: “Жамиятимиз ва ёшларимизнинг маънавияти, мафкуравий тарбияси учун ўзини масъул деб биладиган инсонлар – ҳоҳ маҳаллий ёки диний ташкилотлар, ҳоҳ ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари бўлсин, ҳоҳ катта таъсир кучига эга зиёлилар – барчаси, айниқса, фаол бўлиши керак.”

Глобаллашув ва тезкор ахборот алмашиш даврининг таълим-тарбия талабларидан келиб чиққан ҳолда, олиб борилган илмий тадқиқотлар, ёш авлоднинг ахлоқий ва мафкуравий тарбиясини юксалтириш мақсадида ёшларнинг, хусусан, талабаларнинг мафкуравий иммунитетини ва мафкуравий компетентлигини ривожлантириш зарурлигини кўрсатади.

Таълим ва тарбия жараёнида миллий ғоя асосида талабаларнинг мафкуравий иммунитетини ва мафкуравий компетентлигини шакллантириш аудиторияда ўқитиш билан чекланиб қолмаслиги, балки тартибли амалга оширишга эришишни талаб қилувчи узлуксиз жараён эканлиги намоён бўлади.

Мазкур йўналишда ўтказилган илмий-назарий изланишлар ва экспериментал тадқиқотлар натижасида қуйидаги **тавсиялар** бериш мумкин:

- Жаҳон халқлари алломаларининг маънавий-ахлоқий тарбия шакллари ва усуллари ҳақидаги қарашлари ҳамда бу борадаги дунё тажрибасига асосланиб, диншунослик, мафкура ва қадриятлар тўғрисидаги билимларни ривожлантиришга бевосита хизмат қиладиган янги замонавий педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва ўқув амалиётида қўллаш.

- Олий ўқув юртлари фаолиятида таълим ва тарбиявий йўналишлар мутаносиблигини таъминлаш, бунинг учун таълим-тарбия жараёнини миллий мафкура билан боғлиқ ҳолда, аудитория ва аудиториядан ташқари маънавий-маърифий тадбирлар асосида ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

- “Миллий тарбия асослари” ва “Умумий педагогика” фанларининг дидактик имкониятлари ёшларни мафкуравий иммунитетни шакллантириш, билим ва амалий

кўникмалар билан қуроллантиришда замонавий педагогик технологиялар билан бирга, гоёвий таълим жараёни сифатини ошириш зурур;

- талабаларда мафкуравий иммунитет ва мафкуравий компетентлигини ривожлантиришга хизмат қилувчи тарихий ва замонавий, бунёдкор ва бузғунчи мафкураларнинг мазмун-моҳиятини очиб берувчи назарий материаллардан ўқув жараёнида кенг фойдаланишга эътибор қаратиш;

- талабаларнинг мафкуравий иммунитети ва мафкуравий компетентлигини ривожлантиришга қаратилган қисқа муддатли тренингларни тизимли ташкил этиш; миллий ва диний қадриятлар асосида талабаларнинг мафкуравий иммунитети ва мафкуравий компетентлигини ривожлантиришга қаратилган илғор педагогик ва замонавий ахборот-коммуникатсия технологияларини ўқув жараёнига тизимли равишда жорий этиш.

Шу билан бирга, талабаларнинг мафкуравий иммунитет ва мафкуравий компетентлик тўғрисида соғлом дунёқарашини шакллантиришга, шунингдек, мафкуравий таҳдидларга қарши курашиш имкониятларини кенгайтиришга асосланган билимларни ривожлантириш моделининг амалий компоненти, алгоритмнинг бевосита тескари алоқаси интенсивлигини таъминлаш асосида, диний ва гуманистик қадриятлар тизимларининг ўзаро боғлиқ мазмуни аудиториядан ташқари фаолият билан такомиллаштирилиши зарур.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент.: “Ўзбекистон”, – 2016. Б.216.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 15 июн куни Тошкент шаҳрида «Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби» мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи // [хтп://www.uza.uz](http://www.uza.uz). 15.06.2017.

3. 2022-йил 28-январдаги ПФ-60-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори.

YASHIL IQTISODIYOT STRATEGIYASINING IJTIMOIIY-IQTISODIY TARAQQIYOT
BILAN UYG'UNLIGI

Nazar Hakimov

**Toshkent amaliy fanlar universiteti,
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası
Falsafa fanlari doktori, professor**

Ortikbek Yusupov

**Toshkent amaliy fanlar universiteti,
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti**

Annotatsiya. Maqolada jamiyatning yangi taraqqiyot bosqichida yashil iqtisodiyot konsepsiyasining amalga oshirishning innovatsion mexanizmlarining mazmuni, maqsadi va mohiyati, uning inson faoliyatidagi ahamiyati tadqiq qilingan.

Kalit soʻzlar: yashil iqtisodiyot, ekologiya, odamlar, yer, suv, havo, ekologik ta'lim, madaniyat.

Аннотация. В статье рассматриваются содержание, цель и сущность инновационных механизмов реализации концепции зеленой экономики на новом этапе развития общества, а также ее значение в жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: зеленая экономика, экология, человек, земля, вода, воздух, экологическое образование, культура.

Abstract. The article examines the content, purpose and essence of innovative mechanisms for implementing the concept of green economy at a new stage of development of society, as well as its importance in human life.

Keywords: green economy, ecology, man, land, water, air, environmental education, culture.

Kirish. Yangi O'zbekistondagi demokratik islohotlarning asosiy maqsadlaridan biri vatanparvar, axloqan pok, yuksak ekologik madaniyati shakllangan yoshlarni tarbiyalashdan iboratdir. O'zbekistonda atrof-muhitga e'tibor, uning ne'matlarini avaylab asrash yerdan, suvdan oqilona foydalanish orqali quduqlar, ariqlar, kanallar, ko'llarni ifloslantirishga yo'l qo'ymaslik masalalarini yoshlar ongiga suhbatlar, ta'lim muassasalaridagi tarbiya jarayonida muntazam singdirilmoqda. Yurtimizda yoshlar bilan mavjud tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, keyingi avlodga buzmasdan, nobud qilinmasdan yetkazish maqsadida samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Ajdodlarimiz buning uchun o'zlarining ma'naviy javobgarligini his qilganlar, tabiatga zarar yetkazilishi holatlari katta gunoh deb hisoblanib suv havzalari va butun atrof-muhit avaylab, asrab kelingan.

Xalqimiz milliy qadriyatlariga, ekologik madaniyati shakllanishiga muhim ta'sir etuvchi manba bo'lgan muqaddas kitoblar Avesto va Qur'onda ham suvni asrash, iflos qilmaslik har birimizning burchimiz ekanligi ta'kidlangan. Qolaversa bu go'zal zaminda istiqomat qilgan yurdoshlarimiz turmushi, mazmunli hayot kechirishi, kundalik xarajatlari, to'y-tomoshasi va farzandlar tarbiyasi ham ma'lum darajada suv zahiralarning holatiga bog'liq bo'lgan. Suv mo'l bo'lgan, hosil yaxshi olingan yillarda yurtda to'ylar ko'p bo'lgan, uloq ko'pkari, kurash o'yinlari uyushtirilib hosil to'ylari o'tkazilgan. Mamlakatimizning go'zal go'shalarida tabiat in'omi tufayli paydo bo'lgan va insonlarga shirin suv berib turgan, orom olish imkoniyatlarini yaratgan buloqlar muqaddas joylarga aylantirilgan, ularda suzib yuruvchi baliqlar ovlanmagan.

Mamlakatimizning cho'l, yarim cho'l qismlarida chorva mollarini yaylovlarda boqishda, va undan unumli foydalanishda chuchuk suvli quduqlarining o'рни muhim ahamiyat kasb etgan. Bahorgi va yozgi yaylovlar muttasil ravishda chorva mollarini sug'orish uchun chuchuk suvli quduqlar bo'lgan hududlardagina mavjud bo'lgan. Yurdoshlarimizning sa'yi harakatlari bilan bu

quduqlar ko'milib qolmasligi choralari ko'rilgan, ularning ifloslanishiga yo'l qo'yilmagan, vaqti-vaqti bilan ularning tubi tozalangan, har yili mavsum oldidan ta'mirlangan, tevarak atroflarida ta'mirlash, obodonlashtirish tadbirlari amalga oshirilgan. Suvning muhim xususiyatlaridan biri, o'tmishda faqat suv havzalari, buloqlar mavjud bo'lgan joylarda aholi yashash nuqtalari shakllangan, savdo sotiq amalga oshirilgan, bozorlar qurilgan. Keyinchalik madaniyat o'choqlari shakllangan, ta'lim muassasalari vujudga kelgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi asoslari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida qayd etilgan "Yer, yerosti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umimilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir" moddasiga tayanildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining ekologiyaga oid Qonunlari va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning yashil makon strategiyasini amalga oshirishga bag'ishlangan Farmoni, konseptual ahamiyat kasb etadigan fikrlari, innovatsion ahamiyatga molik g'oyalari mazmunini tashkil qiladi [1.1]. Shu bilan birga, atrof-muhit muhofazasini yanada takomillashtirishga bag'ishlangan tadqiqotlarda keltirilgan, ilmiy asoslangan materiallar, innovatsion xulosalarga tayanildi. Bozor iqtisodiyoti munosobatlari chuqurlashayotgan, raqamli iqtisodiyot davrida yashil iqtisodiyotni rivojlantirish va ekologik barqarorlikni ta'minlash masalalariga bag'ishlangan Xalqaro va Respublika masshtabida o'tkazilgan ilmiy-amaliy konferensiyalarda yetakchi faylasuf, jamiyatshunos, ekolog olimlar tomonidan bildirilgan fikrlar, ilmiy xulosalar o'rganildi.

Tahlillar va natijalar. 2025-yil mamlakatimizda "“Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili” deb deb e'lon qilindi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev qayd qiladiki, mamlakatimizda “yashil” texnologiyalarni joriy etish, suvni tejash, ko'kalamzor hududlarni keskin ko'paytirish, Orol fojiasining oqibatlarini yumshatish, chiqindilar muammosini hal qilish, eng muhimi, aholi salomatligini mustahkamlash kabi masalalar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bugun nafaqat O'zbekiston, balki dunyodagi ko'plab mamlakatlar iqlim o'zgarishlarining salbiy oqibatlarini yaqqol his qilayotganini qayd etdi. Havo va suvning ifloslanishi, tuproq eroziyasi, cho'llanish, qazilma yoqilg'ilarni behisob ishlatish global isishga, tabiiy ofatlarning ko'payishiga olib kelmoqda, atrof-muhit va aholi sog'lig'iga zarar yetkazmoqda”.

Yangi O'zbekistonda tabiat in'omi bo'lgan yer, suv resurslarimizni tejash, undan yurtimiz farovonligi yo'lida unumli foydalanishga alohida e'tibor berilmoqda. Mamlakatimiz ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida yer va suvning o'rni yanada oshib bormoqda. Ma'lumki, keyingi yillarda O'rta Osiyo mamlakatlari, shu jumladan O'zbekistonda ham suv tanqisligi tobora sezilmoqda. Respublikamizda aholi zichligining ko'rsatkichi ortib bormoqda. Aholi sonining ortib borish sur'atlarini hisobga olib, 2025-yilda respublika aholisi 37,5 million kishini tashkil etdi. Mamlakatimiz hududidining katta qismini quruq mintaqa sharoitlari tashkil etishini, hamda aholi sonining muttasil o'sib borishini hisobga olsak suvga va hayot uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat manbasi hisoblangan yer resurslariga nisbatan ham ehtiyoj oshib boradi. Ekolog olimlarning fikricha bunday holat respublikamizda aholi zich yashaydigan mintaqalarda ekologik vaziyatning qiyinlashuviga olib kelishi mumkin. Tabiiy resurslardan foydalanishga ilmiy asosda yondashish, buning uchun uzluksiz ta'lim muassasalarida yaratilgan barcha imkoniyatlarni tarbiya jarayoniga samarali qo'llash yoshlar ekologik madaniyatini shakllantirishda muhim amaliy - ilmiy ahamiyat kasb etadi. “O'zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida mamlakatimizda BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish choralari ko'rilmogda. Ma'lumki, bu iqlim o'zgarishlari, suv va energetika sofligi, sog'lik, ta'lim, iste'mol va ishlab chiqarish kabi 17 ta farovonlik vazifalarini qamrab olgan.

Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Senati qarorida quyidagi ustuvor vazifalarga e'tibor qaratildi, ya'ni:

- mahalla, ko'chalarda yashillik darajasini oshirish, ekologik jihatdan qulay va farovon yashash muhitini shakllantirish;

- aholi salomatligini yaxshilash, ekologik turmush tarzini shakllantirish;
- tabiiy resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta'minlash;
- o'simlik va hayvonot dunyosini asrash, ko'paytirish va keyingi avlodga yetkazish;
- "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini keng joriy qilish, iqtisodiyotni iqlim o'zgarishiga moslashtirish;
- respublika energobalansida qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish;
- iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada zamonaviy energotejamkor texnologiyalarni keng qo'llash;
- ekologik barqarorlikka yo'naltirilgan hududlar va tarmoqlararo muvofiqlashtiruvni ta'minlash ko'zda tutilgan.

Mintaqadagi ekologik masalalarni muhokoma qilish maqsadida, 2024 yilning 12-17-fevral kunlari Samarqand shahrida BMTning "Yovvoyi hayvonlarning ko'chib yuruvchi turlarini saqlab qolishga doir konvensiyasi" ijrosiga bag'ishlangan konferensiyasining 14-yig'ilishi (COP-14) bo'lib o'tdi. Unda 130 dan ortiq davlatdan 2 mingga yaqin ishtirokchilar qatnashdi. Konferensiya qaroriga muvofiq Konvensiyaga a'zo davlatlar tomonidan ijroga qaratilishi uchun 2024-2032-yillarga mo'ljallangan Yovvoyi hayvonlarning ko'chib yuruvchi turlari bo'yicha Samarqand strategik rejasi tasdiqlandi. Ekologik bog'liqlik bo'yicha global hamkorlik (GPEC) tashabbusi ishga tushirildi.

O'zbekiston BMT konvensiyasiga 2024-2026-yillar uchun prezident sifatida saylandi. Toshkent shahrida Xalqaro tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (IUCN)ning Markaziy Osiyodagi ilk vakolatxonasi ochildi. Jahon banki bilan hamkorlikda Markaziy Osiyoda 6 ta transchegaraviy muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni barpo etishga qaratilgan loyihalar amalga oshirilmoqda. Ta'kidlash lozimki, "O'zbekistonda barqaror o'rmon landshaftlarini tiklash" loyihasi ham amalga oshirilmoqda. Ushbu xalqaro loyihaning umumiy qiymati 205 million dollardan ziyod bo'lib, 6 yil davomida amalga oshiriladi. Bu mablag' o'rmonlar hududini kengaytirish, o'rmon xo'jaliklari moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, barqaror boshqaruvni joriy etish, ekoturizm infratuzilmasini rivojlantirish kabi maqsadlarga yo'naltiriladi. Xususan, o'rmonlarni tiklash va muhofaza qilishda innovatsion boshqaruv tizimi hamda axborot texnologiyalar joriy qilinadi. Bularning natijasida, jumladan, 175 ming gektar o'rmonlar va 38 ming gektar yaylovlarni qayta tiklash, 19 ming gektarda agroo'rmon va 5 ming gektarda sanoatbop o'rmonlar barpo etish, 63 kilometr eko yo'laklar tashkil qilish ko'zda tutilgan.

Ta'kidlash lozimki atrof-muhit barqarorligini ta'minlashda, chiqindilarni zararsizlantirish muhim rol o'ynaydi. Ushbu sohada amalga oshirilayotgan ishlarni takomillashtirish maqsadida, 2024-yilning 4-yanvarida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish va ularning ekologik vaziyatga salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Shu bilan birga, sohada jiddiy kamchilik va muammolar saqlanib qolayotganligi ta'kidlandi. Jumladan:

birinchidan, chiqindi xizmatlari uchun to'lov so'nggi 4 yil davomida qayta ko'rib chiqilmaganligi tadbirkorlik subyektlari hisoblangan sanitar tozalash korxonalarining iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan, oqibatda chiqindilarni to'plash, olib chiqib ketish, saralash va qayta ishlash ishlari to'laqonli va samarali ravishda amalga oshirilmagan;

ikkinchidan, sanitar tozalash xizmatlari uchun to'lovlarni amalga oshirishda inson omilining yuqoriligi, markazlashgan elektron to'lov tizimining to'liq joriy qilinmaganligi hamda idoralararo tizimlar bilan integratsiya qilinmaganligi natijasida ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar bo'yicha debitor qarzdorlik ko'paygan;

uchinchidan, yuridik shaxslarga chiqindilarni to'plash va olib chiqib ketish bo'yicha xizmat ko'rsatish yuzasidan shartnomalar tuzilmagan hamda bu masalada yuridik shaxslarning mas'uliyati belgilanmagan. Davlatimiz rahbari taklifiga muvofiq qabul qilingan hujjatda chiqindilar muammosini hal qilishning innovatsion usullari asoslab berilgan. O'zbekistonda yiliga o'rtacha 6,8

million tonna maishiy chiqindi hosil bo'ladi. So'nggi yillarda sanitar tozalash xizmati bilan qamrab olingan mahallalar soni 90 foizdan oshdi. Lekin chiqindilarni qayta ishlash darajasi yuqori emas. Hozirda bunday korxonalar soni 313 tani tashkil qiladi. Yangi O'zbekistondan atrof-muhit muhofazasiga doir masalalar yechimi ko'p jihatdan kadrlar malakasiga va insonning ekologik madaniyatiga bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston – 2030» strategiyasini «Atrof-muhitni asrash va «yashil iqtisodiyot» yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risidagi» Farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra, 2025-yildagi rejalar belgilandi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi konvensiyasining Kioto protokoli va Parij bitimi doirasida mamlakatning global hamjamiyat oldida olgan majburiyatlarini bajarishda tarmoq va sohalarning uyg'un "yashil transformatsiya" sini amalga oshirish, ularning raqobatbardoshligi va resurs tejamkorligini ta'minlash, iqlim o'zgarishi oqibatlarini yumshatish va unga moslashish hamda aholining yashash sifatini yaxshilash va iqtisodiy o'sishning yangi "yashil rivojlanish" modeliga o'tish asosiy maqsad sifatida belgilandi.

Mamlakatimizda atrof-muhit muhofazasi va ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladigan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun, davlatimiz Rahbarining 2023-yil 31-maydagi qarori asosida Markaziy Osiyo atrof-muhit va iqlim o'zgarishini o'rganish universiteti – "Green University" tashkil etildi. Mazkur universitetning tashkil qilinishi natijasida, global, mintaqaviy va lokal ekologik muammolarini ilmiy asosda kompleks tadqiq qilish imkoniyati vujudga keldi. Universitetda ta'lim jarayoni jahon standartlariga mos ravishda olib borilmoqda. O'quv xonalari ekologiyaga doir anjomlar, kompyuterlar va sun'iy intellekt uskunalari bilan jihozlangan. Ta'lim ingliz tilida olib borilishi tufayli, universitetga AQSh, Buyuk Britaniya, Meksika va Fransiya malakali professor o'qituvchilar ham jalb etilgan.

Xulosa. Yangi O'zbekistonda Ekologik nazorat, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalalariga davlat va nodavlat tashkilotlar e'tibori kuchaytirildi. Shuningdek atrof-muhit muhofazasi sohasidagi qonunchilik talablari buzilishining oldini olish, uni aniqlash va unga chek qo'yishga, tabiatni muhofaza qilish faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat va jamoatchilik chora-tadbirlari tizimi takomillashtirildi.

Shuningdek, yuridik va jismoniy shaxslarning atrof-muhitni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini, ular tomonidan majburiyatlar bajarilishini ta'minlash choralari ko'rilmogda. Bunday keng qamrovli faoliyatning natijasi yashil makon strategiyasining amalga oshirilishidagi muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Kelajakda hamma soha ekologiya bilan hamohang bo'ladi <https://president.uz/uz/lists/view/7626>
2. "O'zbekiston – 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-2030-strategiyasini-atrof-muhitni-asrash-va-yashil-iqtisodiyot-yilida-amalga-oshirishga-oid-davlat-dasturi-togrisida_686015

QADRIYATLAR SOHASI VA AKSILOGIYA QONUNIYATLARI
TRANSFORMATSIYASINI ILMIY-FALSAFIY TAHLILI

Xakim To‘xtayev
Falsafa fanlari doktori
O‘ZMU, professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada, O‘zbekistonning mustaqil taraqqiyotida qadriyatlar sohasi, aksiologiya qonuniyatlari, qadriyatlar transformatsiyasi tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mazmuni va o‘ziga xos jihatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Qadriyatlar sohasi, aksiologiya qonuniyatlari, qadriyatlar transformatsiyasi, inson qadri, demokratik qadriyat, aksiologik immunitet.

Аннотация. В данной статье раскрывается социально-философское содержание и специфические аспекты понятий сферы ценностей, закономерностей аксиологии, трансформации ценностей в независимом развитии Узбекистана.

Ключевые слова: Сфера ценностей, закономерности аксиологии, трансформация ценностей, человеческое достоинство, демократическая ценность, аксиологический иммунитет.

Annotation. This article reveals the socio-philosophical content and specific aspects of the concepts of the value sphere, the laws of axiology, and the transformation of values in the independent development of Uzbekistan.

Keywords: Value sphere, axiological patterns, value transformation, human dignity, democratic value, axiological immunity.

Jamiyat rivojining har qanday bosqichida davr qadriyatlari va unga doir asosiy kategoriyalar mohiyatini tadqiq qilish ehtiyoji tug‘iladi. Ayniqsa, shiddatli globallashuv iskanjasidagi dunyo insoniyat hayotiga, ma’naviy olamiga tahdid bo‘ladigan omil - qadriyatlarning qadrsizlanishi muammosiga duch kelinayotgan bugungi kunda, yoshlar orasida ming yillar davomida jamiyat ma’naviy ustuni hisoblangan qadriyatlarimizga nisbatan e’tiborning susayganini kuzatish mumkin. Bu esa aksiologiyada mazkur jarayon xususiyatlarini «Qadriyatlar sohasi», «Aksiologiya qonuniyatlari», «Qadriyatlar transformatsiyasi» tushunchalari bo‘yicha amalga oshirilayotgan izlanishlarning dolzarbligi sifatida har tomonlama o‘rganish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Insoniyat tarixning o‘tgan davrlariga e’tibor qaratsak, qadrli ash’orlarning yaratilganligi va ularni davrlar osha avloddan-avlodga takomillashtirilgan holda yetkazish usullari izlanilgan bo‘lib, chunki, insoniyatning ilk madaniy taraqqiyot davrlaridan boshlab bugungi rivojlangan zamonda ham ijtimoiy-falsafiy fikr egalarini bu jihatlar qiziqtirib keladi.

Dunyo olimlari e’tibor markazida turgan ilmiy muammolar qatorida yuqoridagi tayanch tushunchalarning hayotiy jarayonlar bilan uzviyligi masalasi muhim ahamiyatga ega. Bu bejizga emas, albatta. Xilma-xil shakl va ko‘rinishdagi tahdidlar avj olgan zamonaviy dunyoda «Qadriyatlar sohasi» va «Aksiologiya qonuniyatlari» tushunchalarining mazmun-mohiyatini tavsiflash, shu doiradagi muammolarni yechish uchun ularning o‘ziga xos tabiatini hisobga olish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Mos ravishda, bizda ham mazkur tabiatdagi jarayonlarni befarq qoldirmaslik, zamonamiz qadriyatlaridagi yangilanishlar transformatsiyasida ijobiy taraflarning ustunligini saqlash hamda insonlar ong ostidagi salbiy xususiyatlarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan buzg‘unchi fikrlarning oldini olish borasida muhim qadamlar tashlash fursati yetilgan.

Shuningdek, globallashuv jarayonlarining salbiy ta’sirlarini yumshatish borasida davlatimiz olib borayotgan siyosatning o‘rni va ahamiyatini yoritish, davlat boshqaruvi bilan jamiyatdagi qadriyatlar tizimi o‘rtasidagi aloqalarning namoyon bo‘lishiga doir ilmiy tadqiqotlar yaratilishi

lozim. Negaki, qadriyatning saqlanib qolishi millatning saqlanib qolishiga to'g'ri proporsionaldir. Shuning uchun ham bu borada avvalo tarixiy tajriba, qolaversa XXI asr ehtiyojlariga tayangan holda, milliy davlatchilik tarixi va taraqqiyoti hamda qadriyatlar sohasi tadrijini o'rganib, eng samarali davlat siyosatiga erishish yo'llarini nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish muhim hisoblanadi.

Jahon ilm-fanida bu kabi mezonlar «qadriyatlar sohasi», «aksiologiya qonuniyatlari» tushunchasi qamroviga kiritib kelinadi. Aslida aksiologiya qonuniyatlari anchayin keng qamrovli tushuncha bo'lib, qator ijtimoiy-ma'naviy xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

Qadriyatlar sohasi va qadriyatlarning obyektivligi haqidagi fikrlarga nisbatan O.Gessenning qarashlari o'ziga xos. Uning fikricha, «asosan dunyo tarixida, insoniyat xayotida juda ko'p g'ayrioddiy va maqsadlarning turfa xilligidan farqli o'laroq, insonlarning xoxish va ehtiyojlariga bo'ysunmaydigan, aniq vazifa atrofida har bir avlodni birlashtirishga, maqsad sari intilishga va bu istaklarni amaliy bo'lishiga majbur qiladigan qadriyatlar mavjud bo'lib, ular har qanday sivilizatsiya qadriyatlarining asosiy mezonini tashkil qiladi». O.Gessenning «obyektiv, doimiy qadriyatlar» bilan «tarixiy jarayonda vujudga keladigan ba'zi qadriyatlar» o'rtasida farq bor, tarixiy jarayonni uzluksizligi obyektiv qadriyatlarni o'tmishdan kelajakka, avloddan-avlodga meros qolishi orqali amalga oshadi»[6], degan xulosalari ham bor.

P.Chijovskiyning bu xususidagi fikrlari sal boshqacharoq bo'lib, uningcha «Insonning vazifasi o'zini o'rab turgan olam, narsa va hodisalar qadrini anglab olishga intilishdan, shu qadriyatlarga asoslanib yashashdan iboratdir»[2,60].

U.Djeys «qadriyat»ni «haqiqat» bilan bir qatordagi tushuncha doirasida ta'riflagan. Uning fikricha, «qadriyat mazmuni foydalilik bilan o'lchanadi, nima foydali va qadrlı bo'lsa o'sha haqiqat. Qadriyat bizga lazzat va zavq-shavq bag'ishlagani uchun ham qadrlıdır, agar narsa yoki voqelikni biror shakli keraksiz bo'lsa, ehtiyojlarimizga xizmat qilmasa uning qadri yo'q»[2,60]. U.Djeys qadriyatni psixologik, metafizik, kazuistik, ya'ni uch xil yo'l bilan o'rganishni tavsiya qilgan.

U.Djeysning yana bir izdoshi sanalgan J.Dyu'i fikricha, «jamiyatning eng asosi qadriyati insondir, boshqa qadriyatlar unga xizmat qilmog'i lozim. Inson esa eng o'z umrini g'oyat qadrlashi, vaqtdan unumli foydalanishi kerak»[2,61], degan xulosaga keladi. J.Dyu'ining yana quyidagi qarashi ham nihoyatda muhim: inson uchun eng qadrlı zamon erkinlik va demokratik qadriyatlarga, ilm-fan rivojiga katta e'tibor qaratilgan davr bo'lib hisoblanadi. Inson uchun eng qimmatli davr-jamiyatda demakratiya to'la galaba qozongan, ilm-fan taraqqiyotiga keng yo'l ochilib jamiyat a'zolarining ko'pchiligini yetuk ziyolilarga aylangan davrdir.

A.Meynong esa qadriyatlar xususida ko'plab izlanishlar olib borgan va u inson his-tuyg'ulari qadriyatlarni shakllanishiga asos bo'la oladi, degan xulosaga kelgan. Olimning fikricha, «insonda yaxshilik tuyg'usi kuchli bo'lsa - yaxshilik, nafosat tuyg'usi ustun bo'lsa - go'zallik, odillikdan - adolat, yovuzlik tuyg'usidan jinoyat va razolat tug'ulishi mumkin».[2,61]

G'arb olimlaridan I.Richards inson qadrini oshirish masalasida ko'plab ijobiy fikrlar bildirganki, ularning ba'zilarini sanab o'tmaslikning imkoni yo'q. Richards fikricha: «olam odamlarsiz quruq bir bo'shliqqa aylanib qoladi, o'zini qadriga yetadigan asosiy subyektidan judo bo'ladi, hech kimga keragi bo'lmaydi; voqeylikni biror shakliga, narsalarga ehtiyojini qondirish uchun harakat qiladigan odamzotgina o'sha narsalarni qadriyatga aylantirishi, ularning qadriga yetishi mumkin; qadriyatni yoqolishi esa unga ehtiyoj qolmaganligi, shu narsani odamlarga keraksiz bo'lib qolganini anglatadi».[2,61]

R.Uil'yams fikricha, «qadriyat qiziqish, ehtiyoj, talablar, ma'naviy burch, nafosat tuyg'usi va boshqalar bilan bog'liq vujudga keladigan holatdir. U kishining hayot yo'lini, faoliyat mezonini, voqealarga nisbatan o'z pozitsiyasini tanlab olayotganida muayyan ta'sir ko'rsatadigan tushunchadir».[2,62]

T.Munro, M.Roder va B.Yesup kabi olimlarning qarashlari individual qadriyatlar ta'sirida e'tirof etilgan. Ularning fikricha, «industrial jamiyat sharoitida shaxs qobiliyati, tashabbuskorligi juda qo'1 keladi, u aynan shular bilan bog'liq shaxsiy qadriyatlarni takomillashtirishga erishishi lozim».[2,62] Hozirgi shiddatli jamiyatda ijtimoiy jamiyatning tezlik jarayonida har bir shaxs o'z baxtini, kelajagini, yaratishga o'z kuchiga kurashchanligiga tayanishi lozim bo'lib, davlat va korporatsiyalarning yordamiga tayanmasligi asosiy vazifa hisoblanadi.

Fan tarixida «qadriyatlar sohasi», «aksiologiya qonuniyatlari» tushunchalariga doir ayrim fikr va qarashlar uchraydi. Fikr va qarashlardagi xilma-xillik tabiiyki, Sharq va G'arbning o'ziga xos jihatlariga doir qimmatli mulohazalar uchraydi. Aytish kerakki, biri ikkinchisidan kelib chiqadigan, bir birini taqozo etadigan bu tushunchalarni chalkashtirmaslik, bir ma'noda qo'llash mumkin emas.

«Qadriyatlar sohasi» va «aksiologiya qonuniyatlari» tushunchalarini umumiy, mavhum atama sifatida baholamaslik kerak. Sababi, har qanday sohada bo'lganidek, aksiologiyada ham boshqalarda uchramaydigan xos jihatlar mavjud, albatta».

Jamiyatdagi qadriyatlar tizimini tashkil qiladigan turli jihat va ma'naviy omillar beqiyos ahamiyatga ega. Sohada o'zaro mutanosiblik, jamoa o'rtasidagi muayyan munosabatlar bilan jamiyat ijtimoiy qurilishidagi mustahkam bog'liqlik asosida yuzaga keladi. Bu xususda fikr yuritgan olim I.Ergashev ta'kidlaganidek, «o'z o'rnida bu kabi uzviy bog'liqlik insonlar hayotidagi ma'lum davr qadriyatlarining umumiy ko'rinishi uchun asos bo'lib, ulardagi umumiylik, mutanosiblik, yangilanuvchanlikni ifodalaydi hamda ushbu jarayonlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi».

Misol uchun, qadriyatlar inson va jamiyat yashab turgan davrdagi voqeliklar bilan bog'liqdir. Qadriyatshunoslik qonuniyatlari esa sanalganlarning har biri uchun tayanch mohiyat hisoblanib, bu yo'nalishdagi jarayonlar tadrijiga va mazmuniga to'g'ridan to'g'ri ta'sir o'tkazadi.

«Ma'naviy hayotdagi barcha ijtimoiy jihatlarida bir qator insoniylik fazilatlarini halollik, poklik, iymonlilik, go'zal xulqlik, samimiylilik, mas'uliyatlik, to'g'rilik, vijdonlilik va shu asosda shakllangan barcha qadriyatlar aksiologiya qonuniyatlari tushunchasida jamlanadi».[3] Ular yaxlit hodisa ko'rinishida yuzaga chiqadigan ijtimoiy mezon sifatidagi xususiyatiga ahamiyat qaratilgan. Bunday tavsiflarda ijtimoiy tahlil ustuvor ekanligi sezilib, qadriyatlarining odamlarni qalban va ruhan ulg'aytirishi, ichki olamini boyitib, ruhini poklashi, iymon-e'tiqodini mustahkamlash masalalariga urg'u berilib, qadriyatlarining jamiyat a'zolari tayanadigan kuchli ruhiy omil sifatidagi asosiy xususiyati yoritiladi.

Akademik Jondor Tulenov qadriyatga quyidagicha ta'rif berganlar: «Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan va shu tufayli ular tomonidan baholanib qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne'matlari, hodisalari majmuini tushunmog'imiz lozim».[4]

Akademik Erkin Yusupov esa «qadriyatlar jamiyat hayotining tarixiy taraqqiyotida shakllangan va rivojlangan, o'tmishda va hozirgi kunda va kelajakda ham ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etadigan, kishilar ongiga singib, ijtimoiy ahamiyat kasb etgan moddiy va ma'naviy boyliklardir» [5] – deb ta'rif beradi.

Qadriyatlar kishilarning avvalo ishlab chiqarish va mehnat sohasidagi faoliyati uchun foyda keltiradigan narsalar, hodisalar majmuasi bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. Yangi qadriyatlar yuzaga kelishi - insonning ham, ma'naviyat borasidagi bilimlari vorislik asosida davom etayotganining ifodasidir.

Yangi talablar, sharoit va imkoniyatlar asosida shakllanayotgan ijtimoiy ma'naviy hodisalar qadriyat hisoblanadi. Darhaqiqat qadriyat kelajak avlod rivoji uchun yangi imkoniyatlar yaratib beradigan moddiy va ma'naviy boyliklardir. Qadriyatlarni mohiyatini aniqlashda jamiyat a'zolarining umumiy ma'naviy kamoloti, ijtimoiy, milliy ongning yetukligi ham katta ahamiyatga egadir. Ma'naviy yetuk jamiyat milliy qadriyatlarining mazmuni va mohiyatini to'g'ri baholash imkoniga ega bo'ladi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, «Buyuk tarixda hech narsa izziz ketmaydi. U xalqlarning qonida tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarda namoyon

bo'ladi. Shuning uchun ham qudratlidir. Tarixiy merosni asrab – avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish, davlatimiz siyosatining eng muhim ustivor yo'nalishlaridan biridir».[1]

Demak, «qadriyatlar sohasi» tushunchasi, ijtimoiy hayotning bir necha yo'nalishlarga bog'langan bo'lib, turli sohalarida xilma-xil ma'nolarni ifodalaydigan tushuncha sifatida namoyon bo'lsa, ilmiylik asosidagi yondashuvlarda esa bu tushuncha uzviy xarakterdagi subyektlar tashkil qiladigan tizim sifatida qabul qilinadi. Ushbu hodisa jamiyatdagi qadriyatlar sohasining o'zigagina xos jihatlari bilan ajralib turadigan munosabatlar tizimi sifatida yuz beradigan aksiologik jarayonlarda yuzaga chiqishi tabiiy.

Agar «qadriyatlar sohasi» kategoriyasiga aksiologik tizimlar tabiatiga xos tamoyillar asosida yondashilsa, ular hamma aksiologik tuzilmalarga oid umumiy mezon hisoblanishi ayon bo'ladi. Bunda muayyan jamiyatdagi qadriyatlar sohasi shu davlat yoki hududga har jihatdan bog'liq bo'lib, qo'shni hududdagi madaniy, ma'rifiy va g'oyaviy omillar ta'sirini ham aks ettiradi, albatta.

Dunyodagi har qanday ma'rifatli jamiyat singari mamlakatimizda ham qadriyatlar sohasi madaniyat, axloqiy qarashlar, din va boshqa sohalar bilan uzviy chambarchas bog'liq hisoblanadi.

Bu o'z navbatida, «Qadriyatlar sohasi» va «Aksiologiya qonuniyatlari» tushunchalari bir-biriga qarshi qo'yilmasligi va ularni alohida-alohida o'rganish noto'g'ri ekanligini ko'rsatadi. Metodologik jihatdan qaraganda, «jamiyat a'zolarining umumiy maqsadlariga mos keladigan totuvlikni ta'minlash asosiy ahamiyatga ega. Har bir jamiyatning o'z qadriyatlarini boyitishda avvalo moddiy, qolaversa ma'naviy hayot sohalariga har tomonlama munosib aksiologik tamoyillarni diqqat markazida tutishi maqsadga muvofiq bo'ladi».

Biz tadqiq etayotgan, tayanch tushunchalardan biri bo'lgan «Aksiologiya qonuniyatlari» atamasining haqiqiy mohiyati muayyan jamiyat rivoji bilan hamohanglikda yuzaga keladigan, qator umumiy jihatlar bilan birga ko'plab o'ziga xosliklarda namoyon bo'ladigan qadriyatlar omilining muttasil va takrorlanib turuvchi jarayonini, uning jamiyat va insonga doimiy ta'sirini anglatadi.

Bu ta'rifda qadriyatli omillar bilan birga hayotning har qaysi yo'nalishdagi insoniy faoliyat ham nazarda tutilgan.

Xulosa qilganda, qadriyatlar tizimining jamiyatdagi ustuvor g'oya va mafkura, madaniyat va ma'rifat kabi alohida sohalariga bog'liq bo'lgan talay qonun-qoidalar mavjud. Bu qonun-qoidalar qadriyatlarga mos me'yoriy tizimlarni tashkil qiladi hamda muayyan sohada turli hodisalar va jarayonlar sifatida namoyon bo'ladi. Bunday tizimni hozirgi kundagi o'zgarishlar bilan uyg'unlikda tadqiq qilish nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki bu holat butun dunyoda bo'layotgani kabi O'zbekistonda yuz berayotgan ulkan o'zgarishlarning qadriyatlar sohasiga xos tomonlarini kuzatish, to'plangan ilmiy dalillarni amalda qo'llash hamda kelajak vazifalarni, chora-tadbirlarni tuzib olishga sharoit yaratadi. Bu o'z navbatida qadriyatlarning o'zi ham hayotning barcha yo'nalishlaridagi ta'sirini saqlab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1 tom. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B. 144.
2. Nazarov Q., To'xtayev X. Aksiologiya: qadriyatlar falsafasi. Darslik. - Toshkent: Universitet, 2022.
3. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Тошкент: F.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. –Б.333
4. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент, 1998. – Б. 12.
5. Юсупов Э. Фалсафа – Тошкент: Шарқ, 1999. - Б. 323.
6. Hessen S. Filosofia, Kultura. Krakov-Gdansk, 1973. 32-33 page.

ОИЛА — МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАЯНЧИ

Бахтигул Мамадаминова
“ТИҚХММИ” Миллий тадқиқот университети доценти

Аннотация. Мазкур мақолада оила институтининг жамият маънавий ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти кенг ёритилган. Унда оиланинг инсон камолоти, ёш авлод тарбияси ҳамда миллий ва умуминсоний қадриятларни асраб-авайлашдаги беқиёс ўрни таҳлил қилинади. Шунингдек, оиланинг маънавий барқарорлик ва ижтимоий ҳамжиҳатликни таъминлашдаги роли ҳам очиб берилган.

Калим сўзлар: оила, маънавият, тарбия, қадриятлар, инсон камолоти, ижтимоий барқарорлик, ҳамжиҳатлик.

Аннотация. В данной статье подробно рассматривается роль и значение института семьи в духовной жизни общества. Анализируется вклад семьи в развитие личности, воспитание молодёжи, а также в сохранение национальных и общечеловеческих ценностей. Кроме того, раскрывается роль семьи в обеспечении духовной стабильности и социальной сплочённости.

Ключевые слова: семья, духовность, воспитание, ценности, развитие личности, социальная стабильность, единство.

Annotation. This article explores the role and significance of the family institution in the spiritual life of society. It analyzes the family's contribution to personal development, youth education, and the preservation of national and universal values. The study also highlights the family's role in ensuring spiritual stability and social cohesion.

Keywords: family, spirituality, education, values, personal development, social stability, unity.

Юртимизда ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш борасида ибратли ишлар амалга оширилмоқда. Бу эса мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятдаги обрў-эътибори тобора мустаҳкамланишида муҳим аҳамият касб этмоқда. Асосий қонунимизда халқимизнинг миллий ва маданий анъаналари, барча ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг ҳамда муқаддас ҳисобланган оиланинг манфаатларига мос келадиган ҳақиқий демократик принципларни қарор топтириш белгилаб қўйилган.

Оила - жамият пойдевори. Мустаҳкам пойдевор эса жамиятнинг барқарорлиги, осойишталиги, давлатнинг келажаги демакдир. Оламда барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган. Жуфт бўлиб яшаш табиат қонуни, тақозоси. Лекин оила бўлиб яшаш барча маҳлуқотлар орасида фақат одам наслига хосдир. Оила – бу эркак билан аёлнинг ўзаро розилиги асосида қонуний равишда никоҳдан ўтиб, турмуш ҳаётини бирга қуришлари ила ташкил бўлади ва жамиятимиз келажаги бўлган қобил фарзандларни тарбиялайдиган, уларнинг ўсиб-улғайишига асосий замин бўлиб хизмат қиладиган маконга айланади. Инсонларнинг саодатли, бахтли бўлиши ҳам оилага, оиладаги тарбия боғлиқ.

Оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи бўғини, заррачаси. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Эр ва хотин – икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам – бу оила. Агар оила тинч-тотув, ахил бўлса, олам тинч ва обод. Оила покликка ва софликка, икки томонлама муҳаббатга, садоқат ва вафодорликка асосланиши керак. Бу фарзандлар тарбияси учун муҳим омил ҳисобланади.

Шахс маънавияти, унинг дунёқараши, эътиқодига кўникмалар мажмуи асосан оилада шаклланади. Шу маънода, оила – ҳақиқий маънавият ўчоғи ва қўрғони, мафкуравий тарбия омили ва муҳитидир. Бинобарин, миллий ғоямиз, мафкурамизга хос юксак туйғулар илк бор

оида муҳтида сингади. Бу жараён боболар ўгити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга оширилади.

Оила, унинг асрлар мобайнида сақланиб келаётган муқаддас анъаналари орқали ёшларда Ватанга муҳаббат, иймон-эътиқод, масъулият, ватанпарварлик, инсонпарварлик, илмга иштиёқ, меҳнатсеварлик кўникмалари шаклланади.

Шундай қилиб, оила – жамиятнинг асосий бўғини. Оилада сингдирилган тарбия, Ватан, эл-юрт, мустақиллик, озодлик ҳақида берилган тушунча, тасаввур боланинг мурғак қалбида бир умр муҳрланиб қолади. Оила мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келади. Биринчи Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Оиланинг жамиятдаги ўрни, тарбиявий-ахлоқий аҳамияти, кадр-қимматини англаб етмасдан, оилага миллат манфаати нуктаи назаридан ёндошмасдан туриб, халқчил мафкура ярата олмаймиз” [1]. Яъни маънавий соҳадаги вазифаларимизни муваффақиятли амалга оширолмаймиз.

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда оилани мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, Асосий қонунимизнинг “Оила” деб аталган 14-бобида қуйидаги қоидаларни ўқишимиз мумкин:

“76-модда. Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга... 77-модда. Ота-оналар ва уларнинг ўрнини босувчи шахслар ўз фарзандларини вояга етгунига қадар боқиши, уларнинг тарбияси, таълим олиши, соғлом, тўлақонли ва ҳар томонлама камол топиши хусусида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар... 78-модда. Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади” [2] ва бошқалар.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонуни – Конституцияда фарзандларнинг жамият, оила, ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулиятлари нималардан иборатлиги миллий қадриятларимиздаги асосий ғоя ва қоидаларга асосланиб белгилаб берилган. Унинг 80-моддасида қайд қилинишича, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар [3].

Демак, ҳар бир фарзанднинг ўз ота-онасини эъзозлаши фарзандлик бурчи ва жамият олдидаги масъулияти саналади. Ота-онани эъзозлашнинг қуйидаги шарқона талабларига ҳаммамиз амал қилишимиз ҳам фарз, ҳам қарз, фарзандлик бурчимиздир. Ота-онага таом бериш, озода қилиб кийинтириб қўйиш, касал бўлганида шифокорга кўрсатиш, керакли дори-дармонларни келтириб бериш, доимо ҳол-аҳвол, сиҳат-саломатликларини сўраб туриш, ота-она олдида “ух” тортмаслик, гердаymasлик лозим бўлади. Ота-она норози бўлган ишни қилмаслик, ароқ ичма, гиёҳвандлик қилма, ёмонга қўшилма, деса уни қилмаслик ва қўшилмаслик керак бўлади. Кўчада юрганда отадан олдин юрмаслик, отадан аввал овқатга, дастурхонга қўл узатмаслик, отадан аввал ўтирмаслик, отадан кўра пойгакда ўтириш, отани олдида оёқни узатиб ёнбошлаб олиш бизнинг ахлоқ-одобимизга кирмайди. Ота-она чақирганида лаббай деб жавоб қайтариш, нима иш қилаётган бўлса, ҳеч иккиланмасдан дарров уларга жавоб бериш фарзандлик бурчи ҳисобланади. Шунда ота-она ўз фарзандидан рози бўлади. Ота-онанинг розилигини олган фарзанд барака топади, иши ўнгидан келади, олдида қўйган мақсадига эришади. “Ота рози – худо рози” деган ҳикматда гап кўп. Ота-онаси норизо бўлган фарзанд кечгача югурса ҳам, ишининг баракаси бўлмайди, бири иккига айланмайди. Турмушга чиқиш, уйланишда ота-онанинг розилиги ва оқ фотиҳасини олишда ҳикмат кўп. Юқоридагиларнинг ҳаммаси биз учун бир ҳовуч олтин, хазина. Келгуси ҳаётимиз учун пойдевор қўйиш демакдир. Бу дунё қайтар дунё, нима эксанг, шуни ўрасан. Сиз ота-онангизга нима қилган бўлсангиз, у сизга фарзандларингиздан қайтади. Бу ҳам табиат қонуни бўлса, не ажаб!

Юқорида фарзанднинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида фикр юритдик. Ота-онанинг ҳам фарзанд олдидаги бурчи ниҳоятда катта ва масъулиятлидир. Фарзандларнинг келажақда қандай маънавият эгаси бўлиши кўп жиҳатдан ота-она, у берган тарбияга боғлиқ. Ҳар бир

ота-она фарзанд олдида ўз оталик, оналик бурчини тўлиқ ҳис этиши, унга жавобгарлигини маънан англаб етиши керак.

Собиқ шўролар даврида узоқ вақт миллий ва маънавий тарбия четга суриб қўйилди. Оқибатда болалар тарбиясида ота-она масъулияти пасайиб кетганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ваҳоланки, бола, ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясида ота-она берадиган тарбия жуда муҳим ўрин тутди. Фарзанд тарбияси қуйидаги босқичларда амалга оширилишини ҳар бир ота-она яхши билиши фойдадан ҳоли бўлмайди. **Биринчиси** – насл тарбияси, яъни бола тарбияси – бола туғилмасидан уч-тўрт йил олдин бошланиши керак. Яъни бўлғуси она ва отанинг соғлиғи, фарзанд тарбиялашга масъуллигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Бу бола, фарзанд кўришни истаган ота-онанинг бўлажак фарзандлари тақдирига масъулият билан қараб, ўзларининг саломатликларини яхшилашларини назарда тутди. **Иккинчи босқич** – ҳомиладорлик давридаги парвариш. Бу масала ўта муҳим, ўта аҳамиятли бўлиб, бизда бу энг қолоқ соҳа бўлиб келмоқда. Ривожланган мамлакатларда ҳомиладорлик даври туғилажак инсон тақдирининг 60 фоизини белгилаши кўзда тутилади. Бу даврдаги чора-тадбирлар аксарият ота-оналар томонидан амалга оширилади. **Учинчи босқич** бола туғилганидан то 6-7 ёшгача бўлган давр. Шу даврга келиб бола маънавиятининг асосий куртаклари шаклланиб бўлади. Сўнг ана шу маънавий куртакларни парваришлаш ва янада ривожлантириш даври бошланади. Демак, бола тарбияси ҳар бир ота-она ва жамиятнинг муқаддас вазифаси ва уни доно халқимиз айтганидек, у ҳали туғилмасидан ота-она, оила аъзолари ва жамият ҳамжиҳатлигида бошлашимиз лозим бўлади.

Маънавий баркамоллик, балки, бешикдаги алланинг мазмунидан, болани кийинтиришу уни ҳалол лўқма билан боқишдан бошланиши мумкин. Ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд айтганларидек, инсондаги яхши феъллар, аъмоллар ҳалол лўқмадан дир. Демак, ота-она фарзандини ҳалол лўқма билан боқса, у фарзанд маънан пок ва ҳалол бўлиб вояга етади. Ҳаёт учун ер, сув, ҳаво, қуёш нури қанчалик зарур бўлса, баркамол авлодни тарбиялаш ҳам шу қадар муҳимдир. Соғлом маънавият ва меҳр-эътибор уйғунлиги ўсиб келаётган ёш авлоднинг баркамоллиги учун ўта зарурдир. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Биз учун муқаддас бўлган оила асосларини янада мустаҳкамлаш, хонадонларда тинчлик-хотиржамлик, аҳиллик ва ўзаро ҳурмат муҳитини яратиш, маънавий-маърифий ишларни аниқ мазмун билан тўлдиришдан иборат бўлмоғи зарур.”

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мустақил Республикамизда Оила муносабатларига алоҳида аҳамият берилаётганлигини Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ ўн биринчи сессиясида “Оила кодекси” ҳақидаги қонуннинг қабул қилинишида ҳам кўришимиз мумкин. Давлатимизнинг оиланинг ролини оширишга қаратилган сиёсати албатта фарзандларимизнинг маънавиятини юксалтиришда катта аҳамиятга эга бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – Б. 23.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2023.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2023.
4. Mamadaminova Bakhtigul Abdupattaevna. The State of Waqf Property in the Khorezm People's Soviet Republic. Journal of Ethics and Diversity in International Communication (JEDIC). Volume:1 Issue: 7, 2021.-Pp.42-43. E-ISSN: 2792- 4017. www.openaccessjournals.eu
5. Бахтигул Абдупаттаевна Мамадаминова Новый Узбекистан: социально-экономические процессы и женский активизм. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, SI-2 2021-10-18

АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИНСОН МАЪНАВИЙ ОЛАМИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Жалолиддин Юсубов

Мирзо Улуғбек номидаги

**Ўзбекистон Миллий университети доценти,
Фалсафа фанлари доктори (DSc)**

Аннотация. Мазкур мақолада Абу Наср Форобийнинг хайр-саховат ҳақидаги фикрлари фалсафий таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: илм, таълим, қадрият, хайр-эҳсон, “Категориялар”, “Метафизика”, “Герменевтика”, “Риторика”, “Поэтика”.

Аннотация. В настоящей статье анализируются размышления Абу Насра Фараби о щедрости с философской точки зрения.

Ключевые слова: наука, образование, ценность, благотворительность, «Категории», «Метафизика», «Герменевтика», «Риторика», «Поэтика».

Abstract. This article analyzes Abu Nasr Farabi's reflections on generosity from a philosophical point of view.

Key words: science, education, value, charity, Categories, Metaphysics, Hermeneutics, Rhetoric, Poetics.

Кириш. Шарқнинг донишманд мутафаккири Абу Наср Форобий 870 йилда Арис дарёси бўйида, Сир бўйида (Ўтирор шаҳри яқинидаги ўрта аср шаҳарчаси) ҳозирги ҳозирги Жанубий Қозоғистон вилоятида Ўтрор деб аталадиган Фороб шаҳрида туғилган). Форобийнинг тўлиқ исми Абу-Наср Муҳаммад Иби Муҳаммад ибн Узлиғ ибн Тархон Ал-Форобийдир. Бизга маълумки, Ал-Форобий туркий қабилаларнинг бой оиласидан чиққан, бу унинг тўлиқ исмининг “Тархон” эканлигидан далолат беради. У ерда яшаган тарихчилар ва қолдирган маълумотларга кўра, Ўтирар шаҳри IX асрда тарихий алоқалар ва савдо йўллари туташган йирик маданият маркази бўлган.

Абу Наср Форобий болалигидан илмга меҳр қўйган, бахтига ўша пайтда Ўтирорда жуда бой кутубхона бўлган. Ал-Форобий форс ва юнон тилларини ўрганади, шу тилларда илмий рисоаларни ўқийди. Фороб ва Бухорода асосий таълим олгандан сўнг, ал-Форобий ўз билимини ошириш мақсадида Бағдодга боради. Форобий дунёқарашининг шаклланишига марв мактабининг илмий анъаналари ва фалсафий йўналишлари таъсир кўрсатди. Ал-Форобий Бағдодда илм-фан ва турли фанларни ўрганган. Форобий илм-маърифатга бўлган иштиёқи туфайли ўша даврда илм-фан ва маориф маркази ҳисобланган Дамашк, Ҳалаб, Қоҳира, Шош, Самарқанд, Бухоро, Марв, Нишопур, Рай, Ҳамадон шаҳарларида бўлиб, мунтазам такомиллашди. Ўша шаҳарларда ўқиб, ишлаган. Шарқнинг бу шаҳарларида у ўз даврининг энг кўзга кўринган олимлари, адабиёт арбоблари билан яқиндан танишди. Улардан таълим олади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Ал-Форобий атоқли мутафаккир, замондошлари орасида энг йирик олим ва файласуф, Шарқ аристотелчилигининг энг йирик вакилидир. Билимлилиги ва саводлилиги туфайли “Иккинчи муаллим” унвонини олди. Ал-Форобийнинг ижодий мероси жуда катта (150 га яқин фалсафий ва илмий рисоалар), унинг илмий соҳалари фалсафа ва мантиқ, сиёсат ва ахлоқ, мусиқа ва астрономиядир. Илмий асарларидан энг машҳури “Фозил одамлар шаҳри ҳақида рисола” деб аталади. Унинг машҳур асари “Мусиқа ҳақидаги буюк рисола” дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Ал-Форобий юнон мутафаккири Арастуни “Категориялар”, “Метафизика”, “Герменевтика”,

“Риторика”, “Поэтика”, биринчи ва иккинчи “Аналитика”, “Мавзулар” ва бошқа кўплаб фалсафага оид асарларига шарҳлар ёзган [1].

Абу Насрининг Афлотун ва Арасту фалсафасидаги ғоялар ҳақидаги китоби унинг фалсафа соҳасида етук олим эканлигини, фалсафа фанини чуқур билганлигини исботлайди. Форобий Аристотелнинг ижтимоий-ижтимоий ғояларини ривожлантирди, ўз навбатида “Кеменгар гавҳари”, “Яхши шаҳар аҳолисининг кўриниши”, “Муаммолар моҳияти”, “Олимларнинг пайдо бўлиши”, “Бахтга эришиш”, “Фуқаролик сиёсати”, “Давлат арбоблари мақоллари” каби кўплаб конструктив фалсафий асарлар ёзган. Бу асарларида Форобий дунё, жамият, давлат, одамлар муносабатлари ҳақида замонадан илгарилаб кетган фикр ва мулоҳазалар билдиради.

Ал-Форобий асарлари бугунги кунгача ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ал-Форобийнинг давлат ва давлат бошқаруви, ижтимоий-ахлоқий сиёсий қарашлари ҳақидаги хулосалари бугунги жамият учун айниқса муҳимдир. Унинг асарлари Европа Уйғониш даврининг юксалишига катта таъсир кўрсатди. Шарқ ва Ғарб илм-фани, қадимий маданияти муваффақиятларида Форобийнинг хизмати катта.

Муҳокама ва Натижалар. Давлатни мустаҳкамлайдиган, мустақилликни ҳимоя қиладиган жамият қандай бўлиши керак? Бунга инсоният тарихида Платон, Арасту, Форобий каби буюк мутафаккирлар жавоб берган. Дохийларнинг эзгу жамият барпо этиш ҳақидаги ғоялари ҳамиша цивилизациялашган давлат намунаси ва ўлчовидир. Кишилиқ жамияти қанчалик тараққий этмасин, ахборот технологиялари ҳукмрон бўлган бугунги даврда ҳам эзгулик, инсонпарварлик, мурувватлиқ ижтимоий муҳитнинг теранлигини белгилаб беради ва давлат келажагини ҳал қилувчи қадрият сифатида тарихий мавқеини сақлаб қолади.

Жамиятнинг асоси ва келажаги миллий тарбияга боғлиқ, миллий тарбиясиз шахс ижтимоий муҳитда шаклланмайди. Шахсиз жамият давлатга ва унинг келажак авлодларига зарур қадриятларни бера олмайди, ўрта тарихнинг маънавий оламини кейинги даврларга етказа олмайди, давлат манфаатларини ҳимоя қила олмайди. Бинобарин, маданиятли давлатнинг юзи унинг маданияти, ижтимоий муҳити, инсонда инсоний фазилатларнинг намоён бўлишида намоён бўлади. Форобий ёзганидек, жамиятда фақат ахлоқий қадриятлар, хайр-эҳсон, адолат, ҳалоллик, барқарорлик, эзгулик давлат руҳини юксалтиради, уни фақат маънавий қадриятларгина асрай олади.

Ал-Форобий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида инсон билимидан бошланиб, унинг фаолияти (тадбиркорлик), маънавий ҳаёти билан давом этган билим қадриятлари ва турларини кенг таҳлил қилди. Мутафаккир фикрича, жамиятнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, мустаҳкам эътиқоддан, инсониятнинг табиат қудратини тўғри билишидан (таълимотидан) бошланади. Бутун олам ва инсонлар учун ягона маъно, бир асос борки, у ҳам яратувчидир. Форобий таълимотида ижод ҳақиқатдир, ҳақиқатни тўғри билиш, инсоннинг ижод ҳақиқатини тўғри англаш Худони тўғри билишда ўз аксини топган. Бунинг маъноси шундаки, инсон қанчалик машҳур бўлмасин, у даҳо, қаҳрамон ёки фолбин бўлишидан қатъи назар, бутун инсониятни айлантирса ҳам, дунёни ўзгартира олмайди, табиатни қайта тиклай олмайди, кексалиқни енгмайди. Шундай қилиб, барча куч, қомиллик фақат ижод эгасининг қудрати билан мос келади ва у бутун ижод эгаси бўлиш билангина индивидуаллик тушунчасини билдиради. Ақлли инсон ўз эътиқоди, диний билими, қобилияти, тарбияси, ахлоқий фазилатлари орқали инсониятга, миллатга, динга муносиб хизмат қила олса, эзгу амалларини авлодларга қолдира олса, инсон маконида шахсга эришади, лекин инсон қанчалик зўр бўлмасин, у Оллоҳнинг қиёфасини била олмайди. Бинобарин, жамиятнинг, инсоният жамиятининг, авлоднинг тинч-осойишта ҳаёти ва фазилатини ташкил этувчи умуминсоний тўғри билим, диний саводхонлик ва соғлом фикрдир. Булар ҳамиша инсоният маданияти ва цивилизациясининг устунларидир. Инсон ахлоқий фазилатлар орқали

инсониятга, миллатга, динга хизмат қила олса, авлодларга эзгу амаллар қолдира олса, инсон маконида шахсиятга эришади, лекин инсон қанчалик зўр бўлмасин, унинг сиймосини била олмайди.

Инсоният тарихнинг нотинч давридан қанчалик узоқлашмасин, диндан, ижод ҳақиқати тушунчасидан узоқлашмайди. Дин инсоният оламида тўғри ҳаёт тарзини сақлаб қолиш учун Яратган томонидан инсониятга берилган тўғри йўлдир. Ушбу тўғридан-тўғри йўлнинг бошида Худо ҳақиқати бўш фикр шаклида эмас, ҳақиқий билим, оқилона тушунча ва мукамал тушунчага эга бўлиши керак. Чунки эзгу жамият ва давлат халқнинг тўғри диний билими ва тарбиясидан келиб чиқади. Одамни уч нарса хор қилади, улардан сақланиш керак: Биринчиси – жоҳиллик, иккинчиси – жиннилик, учинчиси – золимлик. Жаҳолат – бу илмнинг етишмаслиги, уларсиз дунёдан ҳеч нарса ўрганиб бўлмайди. Жаҳолат – бу ҳайвон. Такаббурлик бутун дунёдаги санъатнинг душманидир. Талабнинг етишмаслиги, тушкунлик, уятсизлик, қашшоқлик – барчаси шундан келиб чиқади [2].

Зулм инсониятнинг душманидир. Инсон зотига душман бўлса, инсондан ажратилади, йирткич ҳайвон ҳисобига қўшилади. Ал-Форобий айтаётган нарса инсонни, шу орқали давлатни, авлодни, миллатни сақлайдиган мукамал билимдир. Инсон борлигининг мазмун-моҳияти унинг эзгулигида кўринса, эзгу жамиятнинг калити соф дин, комил тарбия, тўғри таълим-тарбия орқали авлодларга етказилади. Ўз замонида илм ва илмга эга бўлмасангиз, илм ва илмингиз билан юртингизга ёрдам бера олмасангиз, тараққиёт бўлмайди. Ижтимоий муҳитдаги тараққиёт инсон борлиғи соҳасида маънавий ривожланишдан бошланади. Маънавий камолотнинг асоси – тўғри билиш, тарих, Ватан, келажак авлод олдидаги масъулиятдир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ақл-заковати, билими билан инсон оламига, халқига, миллатига, унинг дунёсига хизмат қилишга қодир инсон зиёли инсондир. Ҳақиқий (аънавий) диннинг ўзи инсониятдан ақл-заковат талаб қилади. Миллий манфаат, халқ фаровонлиги йўлида бораётган инсон огоҳ, тўғри феъл-атворли, сабрли, кучли, мард бўлиши керак. Ҳақиқий зиёли инсон ўзини миллатининг хизматкори деб билади. Доно аждодларимиз айтганидек, авлод ўзига, ҳаётига зарар етказадиган ишлардан узоқ бўлгани маъқул. Инсоннинг тўғри ва тўғри билими унинг билимини сақлайди. Агар жаҳолат бўлса, жамиятдаги барча камчиликлар саводсизлик, адолацизлик, ахлоқсизлик туфайли бўлса, авлод ўз юрти келажаги учун зарур бўлган кўплаб имкониятлардан маҳрум бўлиши мумкин. Илм ва бадиий характер ҳамиша инсоннинг динига қувват беради. “Агар хайрихоҳ шаҳар аҳолисини оладиган бўлсак, – дейди Ал-Форобий, – ота-боболарининг қарашларига кўра, уларда шаклланган руҳий ҳолат уларнинг руҳини материядан озод қилади”. Инсон ўз муҳити, табиати, жамияти билан интеллектуал алоқада бўлиши керак. Интеллектуал алоқанинг энг юқори кўриниши соғлом фикрдир. Ота-боболаримиз она диёримиз билан асосли асосда боғланиш натижасида авлодлар манфаатларига хизмат қиладиган маданият ва тарих яратдилар.

Ал-Форобий ғояларидан тушунганимиз, давлат халқ ва шахс маънавиятининг тўлиқлиги ва теранлиги билан мустаҳкамланади. Агар авлоднинг табиати юрт борлигининг асоси бўлса, юқорида таъкидлаганимиздек, тўғри эътиқод, тўғри билим, тўғри таълим-тарбия, саломатлик, табиий муҳит мусаффолиги, жамоат муҳитида хайр-эхсон, бир-бирига нисбатан инсонпарварлик, масъулият давлатни гўзаллаштиради. Ўз зурриётини тўғри тарбиялаб, ҳимоя қила олган юртнинг авлоди ўз юртини ҳимоя қилади. Ҳар ҳолда, инсон табиати ва ижтимоий ҳаётидаги сунъийлик хайрихоҳ муҳит табиатига ётдир. Мутафаккирнинг ўзи ёзганидек, “Кўр-кўрона қаҳрамонлик қаҳрамонликка, исрофгарчилик саховатга, ҳазил-мутуйиба ўткир тилга, баджаҳллик дўстликка, ўзини камситиш камтарликка, уятчанлик – ҳалолликка ўхшайди. Бу чеккалар орасида биз табиатан яшашга кўпроқ мойил бўлганларимиз бор, шунинг учун биз улардан кўрқишимиз керак. Жиддий

ишда жасорацизлигимиз, табиатимизда мойил бўлган очкўзлигимиз бунга мисолдир”. Жамоат муҳитида одамларнинг бир-бирига муносабати асосидаги ҳақиқийлик миллий ўзига хослик даражасини оширади. Мамлакат манфаати билан боғлиқ муаммоларни сохта нарсалар билан ҳал қилиб бўлмайди. Самимият, тўғри характер, шубҳасиз, ўсиб келаётган авлоднинг тўғри йўналишига (тарбиясига) ҳисса қўшади. Форобий фикрича, ҳар бир нарсанинг чегараси бор, ундан ташқарига ҳеч нарса чиқа олмайди. Масалан, қаҳрамонликнинг чегараси тарихдир, ҳар қандай қаҳрамонлик тарихдан ошмайди, тарихдан ошиб кетмайди, унинг уяси тарихдир. Худди шундай, сохта одатда жамият ва замон доирасидан чиқмайди, жамият эҳтиёжи, замон талаби чинакам характерни талаб қилади, вақти келганда аниқланиб боради.

Давлатнинг хайр-саховати жамият онгининг барча турларини (дин, маориф, тарих, маданият, санъат, фан, ҳуқуқ ва бошқалар) сақлаган ва ундан эҳтиёткорлик билан фойдалана олган инсон, жамиятнинг маънавий бойлигидадир. Унинг фаолияти, вакили шахсда меҳр-мурувватни уйғота олади, шахс шахсияти давлатни хайрихоҳ давлат (шаҳар) даражасига олиб чиқади. Форобий: “Диний эътиқодлари қандайдир эски хурофотларга асосланган бўлса, шаҳар жоҳил ёки адашган шаҳар бўлиб чиқади”. Ижтимоий муҳитдан ажратилмаган, таълим-тарбия, эътиқод, дунёқараш билан ўзлаштирилмаган, ўз юрти келажagini ўз келажаги билан уйғунлаштира оладиган, аجدодлар тажрибасига ҳурмат билан қарайдиган инсон хайрихоҳ инсондир [3].

Ал-Форобий икки давр, икки минтақа, ўрта асрлар ва янги давр, Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзига хос хусусиятлари ва таълимотларини чуқур ўрганиб, инсоният цивилизацияси келажagini чуқур англай олган мутафаккир эди. У инсониятга ўзи улғайган муҳитдан, саёҳат қилган жойлардан тўплаган билимларини, дин таълимотларидан ўрганган илмларини тақдим этди ва шу орқали инсониятнинг янги цивилизацияси учун намуна бўладиган хайрия намунасини яратди.

Хулоса. Ал-Форобий таълимотида нафақат ўз даврининг, балки бугунги инсоният жамиятининг ҳам манзараси бор. Биринчи сабаб, яъни жамиятда ижод соҳиби ҳақида тўғри диний билимларнинг мавжудлиги, ўз-ўзига эгалик, худбинлик, буларнинг барчаси мутафаккир томонидан ўз даврида кенг таҳлил қилинган. Инсониятнинг иккинчи устози деб аталган Ал-Форобийнинг фикрича, маданиятнинг кудрати музокара қилишдир. Давлат ва халқ бир йўналишда бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Келишувга эришишнинг асосий белгиси тушуниш, тушуниш, халқнинг давлатни тушуниши, давлатнинг халқ аҳволини тушунишидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қазақ халқының философиялық мұрасы: жиырма томдық. Т. 3. Әл-Фараби философиясы / құраст., алғы сөз Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева; Т. Ғабитов ж. б.— Астана: Аударма, 2005. — 494 б.
2. Философияның дінге қатынасы: Әл-Фарабидің философиялық мұрасынан / ауд. Ж. Мүтәліпов // Қазақ халқының философиялық мұрасы және әлемдік философия.— Астана, 2009. — Б. 40–47.
3. Қасаева, М. Әл Фарабидің дидактикалық мұрасын дәйектеуші — Ақжан әл Машани / М. Қасаева // Ұлағат. — 2010. — № 5. — Б. 100.

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ГОРОДА ХОДЖЕЙЛИ

Бахыт Кошанов

Доктор исторических наук, профессор

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Достон Хужаниязов

Докторант Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Аннотация. Мазкур мақолада Қорақалпоқ диёрининг машхур “беш шаҳар”ининг бири – Хўжайли шаҳрининг XIX–XX асрлардаги тарихи ҳақида юртимиз ва чет эл олимларининг изланишлари кенгроқ ёритилди.

Калим сўзлар: Хўжайли тарихи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, этнографик ва археологик материаллари.

Аннотация. В данной статье представлены исследования нашей страны и зарубежных учёных по истории города Ходжалы, одного из знаменитых «пяти городов» Каракалпакской области, в XIX–XX веках.

Ключевые слова: История Ходжейли, социально-экономическое положение, этнографических и археологических материалов.

Abstract. In this article, the researches of our country and foreign scientists about the history of Khojaly city, one of the famous "five cities" of Karakalpak region, in the 19th-20th centuries.

Key words: History of Khodjeyli, socio-economic situation, ethnographic and archaeological materials.

Введение. Земля Каракалпакстана издревле славится как край пяти городов. Это такие города как: Кунград, Ходжейли, Чимбай, Кыпчак, Мангит. Среди различных версий, в летописях их называют «Бес кала» (пять городов). Среди этих городов особое место занимало Ходжейли, который находился на торговой границе между западом и востоком. История города Ходжейли и прилегающих к нему территории неразрывно связаны друг с другом, так как взаимосвязь города и отдаленных аулов велика. Многие ученые, когда пишут о самом городе Ходжейли, забывают об этом парадоксе. Так же необходимо отметить и о том, что историю Ходжейли и Ходжейлийского района XX века нужно изучать в контексте и взаимосвязи с историей Каракалпакстана в целом.

История Ходжейли по праву продолжает привлекать к себе внимание многих ученых и общественность. Многое в изучении этого периода сделано благодаря открытию архивов в период независимости. Многое еще ждет дополнительных, все более глубоких изысканий с тем, чтобы восстановить и восполнить имеющиеся пробелы в отечественной историографии.

Основная часть. Наибольшую ценность для историков представляет работа государственных деятелей Каракалпакстана К.Авезова и П.Варламова, где дана информация о центре левобережного Каракалпакстана – Ходжейли.

В 1950-е годы Д.Ф.Розенштейн и С.Татыбаев, изучая историю государственности каракалпакского народа, подходили к изучению истории Ходжейли косвенно, констатируя вхождение Ходжейлинского и Кунградского бекства в состав Каракалпакской автономной области.

Я.М.Досумов, освещая историю Ходжейли, писал: «В мае 1924 г. IV сессия ЦИК Советов ХССР решила образовать автономную Туркменскую и автономную Казахско–Каракалпакскую область в составе Хорезмской ССР». В состав последнего входили Ходжейлинский и Кунградские шуро (районы). Далее, Я.Досумов приводит решение

территориальной комиссии по национальному размежеванию Средней Азии, где говорилось: «Ходжейлинский и Кунградский районы Хорезмской ССР в тех пределах, в каких они существуют в настоящее время в Хорезмской Республике, признать необходимым, отнести в пределы Каракалпакской автономной области».

У.Калниязов приводит многочисленные архивные документы и раскрывает всю деятельность революционного комитета Каракалпакской автономной области в процессе образования каракалпакской административной автономии в целом, социально-экономическое положение Ходжейлинского округа в частности.

Г.Непесов уделял особое место Ходжейли, так как этот район в социально-экономической жизни Хорезмской Республики имело немаловажное значение.

К.Б.Мухамедбердыев писал, что города Ходжейли и Кунград являлись одними из портовых городов Хорезмской Народной Советской Республики. Следовательно, Ходжейли занимал одно из ключевых положений, как в административном, так и в стратегическом плане.

С.Камалов и У.Калниязов подробнее освещали политические процессы в период восстановления национальной государственности каракалпакского народа и роль в этом руководителей Ходжейли и Кунграда.

В историко-юридическом аспекте Л.Ахунджанов осветил образование Каракалпакской автономной области, преобразование его в автономную республику, правовое положение Каракалпакстана в составе Казахстана, России и Узбекистана, вводя в научный оборот данные по Ходжейли и Кунграду.

Работы А.Бекимбетова были посвящены вопросу сельского хозяйства и проведению политики коллективизации в нашем регионе. Так, автор пишет, что Ходжейли относится в разряд районов с технической культурой. Дехкане этого района вели оседло-земледельческий образ жизни. Эту особенность Ходжейлинского района отметил и М.Е.Штейнгард. Аграрный и индустриальный потенциал Ходжейли и одноименного района подчеркнули К.Сарыбаев, Б.Шамамбетов, Дж.Уббиниязов.

Ходжейли как культурный центр левобережного Каракалпакстана был в объекте изучения трудов У.Шалекенова, А.Панабергенова, И.Косымбетова, Ш.Бабашева, П.Муратовой.

История Ходжейли и Ходжейлинского района нашла отражение в фундаментальных коллективных трудах историков Каракалпакстана 1960-1970-х годов.

Академик С.К.Камалов в период независимости обозначил новые подходы к изучению новой истории Каракалпакстана и градостроительства.

К.Палуаниязов, освещая воссоединение территории Каракалпакстана в 1924 году, затрагивает политические процессы в Ходжейли и Кунграде.

Тем не менее, первооткрывателем архивных материалов по истории Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской республики является Р.Х.Сапаев. Автор вводит в научный оборот материалы курултая населения Ходжейли и Кунграда 1923 года.

Участие ходжейлинцев в Тахтакупырском восстании 1929 года зафиксировали Т.Алланиязов и Г.Давлетова. Деятельность ходжейлинцев на государственных постах изучил А.Джумашев. Политические репрессии государственных деятелей Каракалпакстана из Ходжейли изучил в своих работах профессор Ш.Бабашев [1].

С.Нуржанов, К.Хакимниязов, Б.Кошанов воздает должное вкладу ходжейлинцев в социально-экономическом развитии Каракалпакстана [2].

Вклад ходжейлинцев в развитии фермерского хозяйства и хлопководства, текстильной промышленности освещен в работах Б.Утемуратова, М.К.Сарыбаева, А.К.Сарыбаева [3].

Следует отметить, что во всех этих работах, которых мы проанализировали, история Ходжейли была освящена фрагментарно в контексте общих социально-экономических процессов.

В историографии Каракалпакстана большое место уделено изучению истории городов и градостроительства, как, например: Турткуль, Чимбай, Нукус и т.д. Хотелось бы отметить, что в связи с юбилейными датами первой и второй столицы Каракалпакстана – Турткуль и Нукус, были опубликованы многочисленные историко-пропагандистские статьи и работы ученых республики. Также нужно отметить тот факт, что в нашей республике были проведены научно-теоретические конференции, посвященные одним из древних городов нашего края как Ходжейли и Чимбай.

Специальные исследования по истории Кунграда были опубликованы Х.Есбергеновым, где он на основе этнографических и археологических материалов попытался установить месторасположения исторических памятников Кунграда. Кандидатскую диссертацию по истории Кунграда XVIII – первой половины XIX вв. успешно защитил С.Сайманов [4]. Он в своей работе остановился на вопросах возникновения и формирования города Кунграда, социально-экономическом его развитии. Работы этих авторов посвящены древней, средневековой и новой истории Кунграда.

Примечательно то, что восполняя пробел историографии вышли в свет общественно-популярные книги по истории Ходжейли и одноименного района Каракалпакстана [5].

Справедливости ради нужно отметить тот факт, что работы по истории Каракалпакстана в данном хронологическом периоде очень разнообразны, но, несмотря на это история Ходжейли и одноименного района полностью еще не исследована.

Заключение. Изучение истории Ходжейлийского района, выбранного нами в хронологических рамках, имеет теоретическое и практическое значение: теоретическое значение изучения этих вопросов заключается в освещении исторических процессов с позиций справедливости и правдивости, вне влияния идеологических и политических воззрений и восстановления исторической правды; практическое значение заключается в воспитании подрастающего поколения чувства любви и преданности к своей Родине, земле, где он родился, вырос, получил образование и т.д.

История одного из древних городов нашего края – Ходжейли, не раз бывавший центром политических, культурных, религиозных, исторических событий Южного Приаралья, является неотделимой частью истории Каракалпакстана.

История Ходжейли, которая составляет большую часть Каракалпакстана, полна социально-экономическим и политическим событиям. И основной целью изучения является глубокий и всесторонний анализ этих событий. На наш взгляд, необходимо сконцентрировать внимание на следующие вопросы:

- изучить историю образования Ходжейли и показать разницу в управленческой политике ханской самодержавии и тоталитарного советского строя;
- показать непростой процесс демографической ситуации в Каракалпакстане на примере Ходжейли, следовательно, обратить еще раз внимание историков на проблему исторической демографии, которая существует в отечественной историографии;
- на основе новейшей литературы, сложившихся концепций исторической науки показать последствия социально-экономических политик тоталитарного строя в Ходжейли;
- создать целостную картину осуществления репрессивной политики тоталитаризма и его последствия в Ходжейли;
- выработать практические рекомендации для изучения исторических событий в Каракалпакстане конца 20 – начало 40-х годов.

Для этого необходимо вводить в научный оборот комплекс документов из фондов Архива Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, Центрального государственного

архива Республики Каракалпакстан, Центрального государственного архива Республики Узбекистан. Целесообразно использовать воспоминания участников тех событий, которые происходили в Ходжейли и одноименном районе.

Таким образом, будет восполнен пробел в отечественной историографии по рассматриваемой теме. История Ходжейли окажется пригодным для использования при чтении курса лекций по истории народов Узбекистана и Каракалпакстана в Вузах Республики, музейных делах и туризме.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алланиязов Т. «Контрреволюция» в Казахстане: Чимбайский вариант. –Алматы, 1999;
2. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история и источники (1925-1932). Автореф. дисс....канд. ист. наук. Нукус, 1998;
3. Утемуратов Б. Дехканские (фермерские) хозяйства Республики Каракалпакстан: история возрождения и развития (1917-1996). Автореф. дисс....канд. ист. наук. Нукус, 1999;
4. Сайманов С. История города Кунграда (XVIII – первая половина XIX вв.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Нукус, 2001.
5. Абдусалық Ҳайитбай. Хожели – Хожали. Нөкис, 1997.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА АГРАР СОҲАДА МУЛКИЙ МУНОСАБАТЛАР ШАКЛЛАНИШИ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАР ЯРАТИЛИШИ

Халима Ботирова
“ТҚҲММИ” МТУ доценти
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг аграр соҳада амалга оширилган ислохотлар, хусусан, мулкый муносабатларнинг шаклланиши ва уларнинг ҳуқуқий асослари ёритилган.

Калим сўзлар: мустақиллик, аграр соҳа, мулкый муносабатлар, фермер хўжалиги, ер ислохоти, ҳуқуқий асос.

Аннотация. В данной статье освещаются реформы, проведенные в аграрной сфере после обретения Узбекистаном независимости, в частности формирование имущественных отношений и их правовые основы.

Ключевые слова: независимость, аграрная сфера, имущественные отношения, фермерское хозяйство, земельная реформа, правовая основа.

Annotation. This article highlights the reforms carried out in the agricultural sector after Uzbekistan gained independence, particularly the formation of property relations and their legal foundations.

Keywords: independence, agricultural sector, property relations, farming enterprise, land reform, legal basis.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек; “қишлоқ аҳлини, ёшларни боқимандалик кайфиятидан халос этиш, уларда тадбиркорлик, ишбилармонлик иштиёқини уйғотиш, бошқача айтганда, уларга ана шу “касаллик”ни “юктириш” хусусида кетаяпти.

Шу тарзда аста-секин қишлоқда мулк эгалари шаклланди. Мулкчилик шаклидан қатъи назар, уларнинг дахлсизлиги таъминланди. Давлат тасарруфида бўлган қишлоқлардаги корхоналар ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди. Бу эса оддий қишлоқ фуқароси ҳам мулк тақсимоотида тенг ҳуқуқли субъект сифатида қатнашиш ҳуқуқини берди. Республикада 1992-1994 йилларда 98 мингдан ортиқ давлатга тегишли жумаладан, қишлоқларга тегишли иншоотлар хусусийлаштирилди ва очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари сони уч ярим мингдан ошиб кетди.

Бундан мақсад – қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ходимлар, энг аввало оддий қишлоқ фуқароси ҳақиқий мулк эгалари бўлиб шакллана бошлади, қишлоқларни тараққий эттириш ва қишлоқ мутахассисларни билим даражасини миллий иқтисодий тизимга киритиш эди. Ислохотларни чуқурлаштиришнинг навбатдаги устувор йўналиши – кўп укладли иқтисодиётни ривожлантириш, унинг салмоқли қисмини қишлоқ шаротида хусусий мулк шаклига айлантиришдан иборатдир.

Шу тарзда аста-секин қишлоқда мулк эгалари шаклланди. Мулкчилик шаклидан қатъий назар, уларнинг дахлсизлиги таъминланди. Давлат тасарруфида бўлган қишлоқлардаги корхоналар ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди. Бу эса оддий қишлоқ фуқароси ҳам мулк тақсимоотида тенг ҳуқуқли субъект сифатида қатнашиш ҳуқуқини берди. Республикада 1992-1994 йилларда 98 мингдан ортиқ давлатга тегишли жумаладан, қишлоқларга тегишли иншоотлар хусусийлаштирилди ва очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари сони уч ярим мингдан ошиб кетди.

Аграр тизим мутахассисларининг фақат бригада ва участка услубига асосланган бошқарув тизими 1991 йил 21 декабрда қабул қилинган «Дехқон фермер хўжаликлари

янада мустаҳкамлаш ва тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан қўллаб қуватлаш» тўғрисидаги фармонда ўзгартирилиб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини замон талаблари асосида ташкил қилишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Мустақилликнинг дастлабки давридан эътиборан, қишлоқ хўжалигида янги бошқарув тизими асосида, жамоа хўжалигида мулкга бўлган тушунча шакллантирилиб, дастлаб билимли-тажрибала қишлоқ мутахассисларига қонуний асосда ерни бериш, ер эгаси ёки жамоа раҳбари қишлоқ-хўжалиги соҳасида мутхассис бўлиши маъсулият сифатида қаралди. Чунки мустабид тузум шароита бундай имкониятлар берилмаган. Бу ҳақида Биринчи Президентимиз таъкидлаганидек; “Пай, содда қилиб айтсак, маълум жамоа хўжалиги ишчисининг шу хўжалик мулкидаги ҳиссаси, улуши деганидир. Унинг ҳажми қанча бўлишига қараб жамоа хўжалиги ишчиси хўжаликнинг якуний фойдасидан бир қисмини, ўз фоизини, фойданинг ўзига тегишли қисмини олиши мумкин”. Дехқон ҳақиқий маънода ер эгасига, мулк эгасига ўзи яратаётган бойликнинг хўжайинига айланмас экан унинг ишида самара бўлмаслиги аниқ.

Бундай интилиш, кайфият ва ҳаракатлар сўзсиз, аввало, халқимизнинг раҳбарларга бўлган ишончини йўқотишга олиб келиши табиийдир. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов бу муаммоларни ечиш йўллари ҳақида тўхталиб, «Агар биз жамоат ташкилотларининг кучини бирлаштириб, давлат идоралари қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти устидан жамоат назоратини ўрната олмас эканмиз юқорида тилга олинган иллатлар олға юришимизга ҳалақит бераверади».

Жамоат назоратининг моҳияти шундаки, барча ташкилотлари, маҳалла оқсоқоллари, халқ депутатлари, фаоллар, ҳамма бир ёқадан бош чиқариб, амалга ошириляётган ислохотларнинг изчиллигини, катта кичик раҳбарларнинг ишга муносабатини назорат қилиб, уларнинг камчиликларини рўй рост очиб ташлаш керак.

Биринчи Президентимиз Ислам Каримов бошчилигидаги Ўзбекистоннинг янги ҳукумати Марказ билан бўладиган муносабатларни ўзгартирмай туриб, ижобий силжишларга эришиб бўлмаслигини ва бунинг учун республиканинг тўлиқ мустақиллигини таъминлаш зарурлигини тушуниб етди. Президентимиз ташаббуси билан Ўзбекистон ҳукумати томонидан 1989 йил 15 августда “Колхозчилар, совхоз ишчилари, фуқароларнинг шахсий томорқа хўжаликлари ва индивидуал уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида” махсус қарор қабул қилинди.

Ушбу ташландиқ ерларнинг шахсий томорқаларга ажратилиши туфайли деҳқонларнинг ерга бўлган муносабати ижобий ўзгариб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ўз хўжалаги таъминлаш ҳамда бозор учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб бериш имкониятини яратди.

Энг муҳими мустақиллик арафасида қишлоқ хўжалигини оғир танг аҳволдан олиб чиқиш жараёнида қишлоқ аҳолисини, энг муҳими ушбу соҳа мутахассисларни кайфиятини кутариш учун шахсий таморқаларни бериш, шахсий мулк манфаатдорлигини шакллантириш Ўзбекистон ҳукуматининг асосий мақсадига айланди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентимиз И.А.Каримов қайд этганидек: “Шахсий томорқасида ишловчиларга амалий ёрдам бериш, уларни керакли анжомлар, ихчам техника воситалари, минерал ўғит ва ем – хашак билан таъминлашнинг қатъий тартибини ишлаб чиқиш даркор. Улар етиштирган маҳсулотларни сотиб олиш тизимини кескин ўзгартириш, амалда қайтадан яратиш зарур”.

Деҳқон хўжалигини мустаҳкамлаштириш ва эркинлаштириш Ўзбекистон мустақилликка эришгач иқтисодий ислохотларни дастлаб қишлоқ хўжалигини ривожлантиришдан бошлади. Ўзбекистоннинг иқтисодий жиҳатдан юксалишида қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожланиши муҳим аҳамиятга эга эканлигини бугун жамиятимиз шуни англаб олдики, ҳаётимизни яхшилаш, аҳоли турмуш тарзини кўтариш, иқтисодиётимизнинг самарадорлигини ошириш, халқимизни боқиш,

истикболимизни режалаштириш, хуллас, қандай муаммо қандай масалани кўрмайлик, уларнинг аксарияти биринчи навбатда қишлоқ хўжалигига бориб тақалади. Халқимизни боқадиган озуқа берадиган-қишлоқ хўжалиги тармоғидир.

1990 йилда Ўзбекистон Биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан республика қишлоқ аҳолисига 108.5 минг гектар ер деҳқонларга томорқа сифатида ажратиб берилди. Ушбу имкониятлардан Сурхондарёликлар ҳам баҳраманд бўлди. 1990 йилда вилоятда томорқага муҳтож бўлган 41401 оилага 7 минг гектарга яқин ер ажратиб берилди. 1991 йилда эса бу кўрсаткич 12 минг гектарни ташкил этди.

1991 йилдан бошлаб 2-3 марта экин экилиб ҳосил кўтарилиши натижасида чорва учун ем, аҳоли учун гўшт, сут, тухум каби маҳсулотларнинг ошишига имконият яратиб, чорва зоти яхшиланиб, туёқлар сони кўпайди.

Денов халқининг меҳнаткашлиги, тиришқоқлиги, ҳар қандай машаққатга бардош бериши алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ердан фойдаланишда жамоа хўжалиги билан хусусий хўжалик ўртасида маҳсулот етказиб беришда фарқ анча сезилди. Бинобарин, Деновда кучли техника, жамоа меҳнати ва сув манбаларига эга бўлиш билан жамоа ва давлат хўжаликларида ҳар гектар ердан ўртача 2 минг сўм атрофидаги даромад олинса, қўл меҳнатига асосланган томорқаларда бу кўрсаткич 12 минг сўмга етди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Деновда аҳолига ер беришдан мақсад фақат кўшимча маҳсулот олиш эмас, айни чоғда ишсиз бўлиб қолган кишиларни ҳам кўпроқ иш билан таъминлаш ва турар жой қуришга имконият яратилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида республикада одамларга шахсий томарқа учун кўшимча равишда 550 минг гектор суғориладиган ер ажратилди ва шахсий томарқа учун берилган ер майдони 700 минг гектарга етди. 9 миллиондан ортиқ киши томарқа ер ҳосилидан фойдаланди. Сурхондарё вилоятида шахсий томорқалар учун 1992-1995 йилларда 22 минг гектар ер ажратилиб, ерсиз ҳамда кам ерли деҳқонларга берилди. Энг муҳими шахсий томорқа учун ажратилган ернинг асосий қисми қишлоқдаги ёш оилаларга ажратилиб, уларга уй-жой, шахсий хўжаликни шакллантириш учун тақдим этилди. Сурхондарё вилоятида шахсий томорқаларнинг 8 минг гектари асосан собиқ Совет ҳукумати даврида мавжуд бўлган совхозлардаги ерлар ҳисобидан берилди. Чунки совхозлардаги мавжуд ерларнинг эътиборсиз қолдирилиши натижасида, ўзлаштирилган ерларнинг ташлаб қўйилиши туфайли ҳосилдор ерларнинг кўпчилиги шўрланиб, қамиш ва бутазорларга айланиб, ҳосилдорлик қувватига анча зарар етказилган эди. Ушбу ташландиқ ерларнинг шахсий томорқаларга ажратилиши туфайли деҳқонларнинг ерга бўлган муносабати ижобий ўзгариб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ўз хўжалаги таъминлаш ҳамда бозор учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб бериш имкониятини яратди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида қабул қилинган “Ер тўғрисида”ги, “Кооперация тўғрисида”ги, “Ижара тўғрисида”ги, “Деҳқон хўжаликлари тўғрисида”ги ва бошқа бир қатор қонун ва ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, ҳукумат қарорлари қишлоқда янги ҳуқуқий муносабатларни жорий этиш, кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, тадбиркорликни, фермер ва шахсий томорқа хўжаликларини ривожлантириш имконини яратди” деб баҳолаган эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2023.
2. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси”. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2022.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Тошкент: Ўзбекистон. 1996.

МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА АХЛОҚИЙ ОНГДАГИ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ РОЛИ

Алишер Равшанов

Сиёсий фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
“ТИҚХММИ” МТУ Гуманитар фанлар кафедраси мудири

Аннотация. Мақолада ахлоқий онгда кечаётган ўзгаришларнинг миллий менталитет шаклланишига кўрсатаётган таъсири таҳлил этилган. Глобаллашув, ахборот технологиялари ва маданий алмашинув шароитида маънавий қадриятлар тизимининг янгиланиши, миллий ўзликни асраб қолиш ҳамда ёшлар онгида ахлоқий қарашларни мустаҳкамлаш масалаларига эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: ахлоқий онг, миллий менталитет, қадриятлар, маънавият, глобаллашув, ёшлар.

Аннотация. В статье анализируется влияние изменений в нравственном сознании на формирование национального менталитета. В условиях глобализации, развития информационных технологий и культурного обмена рассматриваются проблемы обновления духовных ценностей, сохранения национальной идентичности и укрепления нравственных ориентиров у молодёжи.

Ключевые слова: нравственное сознание, национальный менталитет, духовность, ценности, глобализация, молодёжь.

Annotation. The article analyzes the impact of transformations in moral consciousness on the formation of national mentality. In the context of globalization, technological development, and cultural exchange, special attention is given to the renewal of moral values, preservation of national identity, and strengthening of ethical awareness among youth.

Keywords: moral consciousness, national mentality, spirituality, values, globalization, youth.

Замонавий глобаллашув даврида жамиятнинг маънавий-ахлоқий ҳаётида кечаётган ўзгаришлар миллий қадриятлар тизими ва миллий менталитетнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатмоқда. Ахлоқий онг – инсоннинг ахлоқий меъёрлар, қадриятлар ва бурч ҳақидаги тасаввурлари мажмуи сифатида – жамиятдаги ижтимоий онгнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Шу боис, ахлоқий онгдаги ўзгаришлар нафақат шахс маънавиятига, балки бутун миллатнинг руҳий қиёфасига, менталитетига таъсир этувчи омил сифатида намоён бўлади.

Миллий менталитет эса халқнинг тарихий хотираси, маданий анъаналари, қадриятлари ва дунёқараши билан узвий боғлиқ бўлган ижтимоий ҳодисадир. У жамиятнинг ахлоқий, эстетик ва руҳий қиёфасини белгилайди ҳамда миллий ўзликни ифода этади. Ахлоқий онг ва миллий менталитет бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, улардаги ҳар қандай ўзгариш ижтимоий муносабатлар, қадриятлар тизими ва шахслараро муомала маданиятида ўз аксини топади.

Бу мавзу бугунги Ўзбекистон жамияти учун жуда долзарб ҳисобланади. Чунки глобаллашув, ахборот технологиялари ривож ва маданий таъсирлар кучайган бир шароитда миллий қадриятлар, маънавий-ахлоқий мезонлар ҳам ўзгариш ва янгиланиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Жамиятдаги ахлоқий онгнинг трансформацияси фуқароларнинг дунёқараши, ҳуқ-атвори ва ижтимоий муносабатлар тизимида ўз аксини топмоқда. Шу сабабли, ахлоқий онгдаги ўзгаришларнинг миллий менталитетга таъсирини ўрганиш нафақат

фалсафий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, жамиятда барқарор маънавий муҳитни сақлаш ва миллий ўзликни асраб қолиш учун муҳимдир.

Ахлоқий онг – бу инсоннинг яхшилик ва ёмонлик, адолат ва беадолатлик, бурч ва масъулият ҳақидаги тасаввурлари, қадриятлари ҳамда хулқ-атвор меъёрларини англаш ва уларни амалга татбиқ этиш қобилиятидир. У жамиятнинг маънавий асосини ташкил этади ва шахснинг ички дунёси, виждони орқали намоён бўлади.

Миллий менталитет эса маълум бир халқнинг тарихий тажрибаси, урф-одатлари, анъаналари, дунёқараши ва ҳаёт тарзида ифодаланадиган умумий руҳий-ахлоқий ҳолатидир. У халқнинг маънавий коди сифатида жамиятнинг барқарорлиги, бирдамлиги ва ўзлигини сақлаб қолишида муҳим ўрин тутати.

Фалсафий нуқтаи назардан, ахлоқий онг ва миллий менталитет бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ахлоқий онгдаги ҳар қандай ўзгариш миллий менталитетнинг янги шаклланиш жараёнларига таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, миллий менталитет ҳам шахснинг ахлоқий қарашлари ва хулқ-атворини белгилаб беради.

Илмий манбаларда ахлоқий онг тушунчаси инсоннинг маънавий дунёси ва ижтимоий муносабатлардаги хатти-ҳаракатини бошқарувчи ички механизм сифатида изоҳланади. Фалсафий адабиётларда у ахлоқнинг субъектив шакли, яъни инсоннинг ўз хулқини ахлоқий меъёрлар билан солиштириш қобилияти сифатида талқин қилинади (И. Кант, Г. Гегель ва бошқаларнинг асарларида). Ахлоқий онг ижтимоий тажриба, тарбия ва маънавий қадриятлар асосида шаклланади ҳамда жамиятдаги ахлоқий маданият даражасини белгилайди.

Миллий менталитет тушунчаси эса социология ва фалсафада маълум бир халқнинг руҳий дунёси, фикрлаш усули, қадриятлар тизими ва хулқ-атвор моделларини ифода этувчи мафкуравий категория сифатида қаралади. Тадқиқотчилар (Э. Фромм, К. Юнг кабилар) таъкидлаганидек, миллий менталитет халқнинг тарихий тажрибаси, дин, урф-одат ва анъаналар таъсирида вужудга келади.

Шу тарзда, назарий таҳлил шуни кўрсатадики, ахлоқий онг шахсий даражадаги маънавий ҳодиса бўлса, миллий менталитет унинг ижтимоий-психологик ифодаси ҳисобланади. Улар ўзаро таъсирда бўлиб, жамиятнинг маънавий қиёфаси ва тараққиёт йўналишини белгилаб беради.

Ахлоқий онг ва миллий менталитет бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган маънавий тизимни ташкил этади. Ахлоқий онг жамиятда мавжуд бўлган маънавий қадриятлар, яхшилик ва ёмонлик, бурч ва масъулият тўғрисидаги тасаввурларнинг инсон онгидаги ифодаси ҳисобланади. У инсоннинг хулқ-атворига йўналиш беради, ижтимоий муносабатларда маънавий меъёрлар ва қоидаларни белгилайди. Шу жиҳатдан, ахлоқий онг жамиятнинг маънавий ҳаётининг асосий бошқарув механизми сифатида намоён бўлади.

Миллий менталитет эса халқнинг асрлар давомида шаклланган дунёқараши, урф-одат ва анъаналари, маънавий қадриятлари, одоб-ахлоқи ва руҳиятини белгилайдиган ижтимоий-мафкуравий тизимдир. У миллатнинг ўзига хослиги, миллий бирдамлиги ва маънавий барқарорлигини таъминловчи омил сифатида намоён бўлади.

Бу икки омил ўзаро таъсирчан жараёнда намоён бўлади: ахлоқий онгдаги ўзгаришлар миллий менталитетни янгилайди, унинг мазмун ва шаклига таъсир кўрсатади; шу билан бирга, миллий менталитет ҳам шахс ва жамият онгидаги ахлоқий тасаввурларни белгилаб беради. Масалан, глобаллашув ва модернизация жараёнларида ахлоқий онгдаги янгиланишлар миллий қадриятларга янги маъно беради, миллий менталитетни замон талабларига мослаштиради. Демак, ахлоқий онг ва миллий менталитетнинг уйғунлиги жамиятнинг маънавий тараққиёти ва барқарор ривожланишининг муҳим шартларидан биридир.

Замонавий даврда ахлоқий онгдаги ўзгаришлар жамият тараққиётининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Бугунги глобаллашув шароитида ахлоқий қадриятлар ва маънавий меъёрлар янги мазмун касб этмоқда.

Биринчидан, глобаллашув, интернет, оммавий маданият ва ижтимоий тармоқлар инсон онгига кучли таъсир кўрсатмоқда. Ахборот оқимининг эркинлиги натижасида турли маданий ва ахлоқий қадриятлар тез тарқалмоқда. Бу ҳолат бир томондан маънавий тафаккурни бойитса, иккинчи томондан миллий қадриятларга бегона ғоялар кириб келишига ҳам замин яратади.

Иккинчидан, ёшлар онгида миллий қадриятлар билан умуминсоний қадриятларнинг уйғун ёки қарама-қарши бўлиши ҳолати кузатилмоқда. Замонавий ёшлар эркинлик, индивидуаллик ва инновацияни қадрлаш билан бирга, миллий анъаналар ва урф-одатларга нисбатан янги қарашни шакллантирмоқда. Бу жараёнда ахлоқий онгда икки кутб – миллий ва глобал қадриятлар ўртасидаги мувозанатни топиш муҳим аҳамият касб этади.

Учинчидан, ахлоқий онгнинг модернизация жараёнларига мослашуви фалсафий жиҳатдан инсон онгининг ўзгарувчанлиги ва жамият талабларига жавоб бера олиш қobiliяти билан изоҳланади. Яъни, замонавий жамиятда ахлоқий онг нафақат анъанавий қадриятларни сақлаб қолиши, балки уларни янги шароитда қайта талқин қилиши лозим.

Шунингдек, ахлоқий онгдаги бу ўзгаришлар миллий менталитетнинг янги қирраларини шакллантиради ва миллий ўзликни замонавий дунё билан уйғун ҳолда намоён этишга хизмат қилади.

Таълим ва тарбия тизимининг роли жамиятда ахлоқий онг ва миллий менталитетни шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Биринчидан, мактаб, оила ва оммавий ахборот воситалари (ОАВ) инсоннинг ахлоқий дунёқарашини таркиб топтирувчи асосий ижтимоий институтлар ҳисобланади. Оила - ахлоқий тарбиянинг бош манбаи бўлиб, болада виждон, бурч, ҳурмат ва масъулият ҳиссини илк шакллантирувчи муҳитдир. Мактаб эса таълим орқали ахлоқий қадриятларни онгли равишда ўзлаштиришни таъминлайди. ОАВ ва ижтимоий тармоқлар эса замонавий ахлоқий ғояларни кенг жамоатчиликка етказиш воситаси бўлиб, улар орқали жамиятда маънавий муҳитни соғлом сақлаш муҳим аҳамият касб этади.

Иккинчидан, маънавият ва маърифат дастурлари ҳамда давлат сиёсати ахлоқий онгни мустаҳкамлашда стратегик аҳамиятга эга. Ўзбекистонда қабул қилинган кўплаб қонунлар, шунингдек, таълим тизимидаги “Тарбиявий соатлар” ва “Маънавият дарслари” ахлоқий қадриятларнинг замонавий талқинида шаклланишига хизмат қилмоқда.

Учинчидан, ахлоқий тарбияни кучайтириш орқали миллий менталитетни барқарор ривожлантириш имкониятлари катта. Агар таълим ва тарбия тизимида ахлоқ, виждон, инсоф, бурч ва ватанпарварлик каби қадриятлар изчил равишда сингдирилса, бу миллатнинг маънавий барқарорлиги ва ижтимоий ҳамжиҳатлигини таъминлайди.

Демак, таълим ва тарбия тизими нафақат билим бериш, балки инсонни маънавий камолотга етакловчи, ахлоқий онгни ривожлантирувчи ва миллий менталитетни мустаҳкамловчи муҳим ижтимоий институт сифатида қаралиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда ахлоқий онгда кечаётган ижобий ўзгаришлар миллий менталитетни бойитиш ва янгилашнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Инсон онгидаги маънавий етуклик, бурч ва виждон ҳиссининг кучайиши натижасида жамиятда инсонийлик, ҳамжиҳатлик ва адолатга асосланган муносабатлар мустаҳкамланади. Бу эса миллатнинг маънавий қиёфаси ва умумий ривожланиш йўналишини белгилайди.

Замонавий даврда миллий ўзликни сақлаб қолиш билан бирга, глобал ахлоқий тенденцияларга мослашиш ҳам жуда муҳим. Бу икки йўналиш ўртасидаги мувозанатни таъминлаш – жамиятнинг барқарор тараққиёти ва маънавий хавфсизлигини кафолатлайди.

Миллий анъана ва қадриятларни асраб қолган ҳолда, замон талабларига мос ахлоқий онгни шакллантириш – янги авлоднинг маънавий қиёфасини белгилайди.

Амалий тавсиялар сифатида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

1. Таълим дастурларига миллий ва умуминсоний ахлоқий қадриятларни уйғунлаштирган махсус фан ва модулларни киритиш.

2. Ёшларда ахлоқий иммунитетни кучайтириш учун оила, мактаб ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигида амалий тарбия дастурларини жорий этиш.

3. Миллий қадриятлар ва маънавият тарғиботини кенгайтириш мақсадида ОАВ, интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали замонавий форматда тарғибот ишларини кучайтириш.

Шу тариқа, ахлоқий онг ва миллий менталитетнинг уйғун ривожланиши жамиятнинг маънавий барқарорлиги, миллий ўзликни асраб қолиш ва глобал жараёнларга муносиб интеграцияланишининг асосий кафолатидир.

Тадқиқот натижалари қуйидаги илмий хулосаларни шакллантириш имконини берди:

1. Илмий-мантикий асослантириш: Мақолада ҳар бир фикрни умумий мулоҳаза ёки шахсий қараш сифатида эмас, балки илмий мантикий асосга таяниб ёзиш зарур. Ҳар бир тезисни манбалар, тадқиқот натижалари ёки фалсафий таълимотлар билан боғланг. Масалан, “ахлоқий онг жамият онгининг бир қисми сифатида шаклланади” деган фикрни Гегель ёки Форобийнинг инсон онги ва ахлоқ ҳақидаги ғоялари билан илмий жиҳатдан мустаҳкамлаш мумкин.

2. Шарқ мутафаккирларининг меросига таяниш: Ўзбек ва Шарқ фалсафаси анъаналарида ахлоқ ва маънавият масалалари марказий ўринни эгаллайди. Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асаридаги комил инсон ғояси, Навоийнинг “одоб”, “инсоф” ва “виқор” тўғрисидаги фикрлари, Беруний ва Ибн Синонинг ақл ва виждон ҳақидаги таълимотлари мақолангизнинг илмий қийматини оширади. Бу мутафаккирларнинг фикрларини замонавий жамият билан таққослаш илмий таҳлилни чуқурлаштиради.

3. Ҳозирги жамият мисолларидан фойдаланиш: Ахлоқий онг ва миллий менталитет ҳақида фикр юритганда, ҳозирги Ўзбекистон жамиятидаги реал мисолларга таянинг. Масалан, ёшлар онгида интернет маданиятининг таъсири, оилавий қадриятларга муносабат, таълим тизимида ахлоқий тарбиянинг аҳволи ёки ижтимоий тармоқлардаги ахлоқий тенденциялар ҳақида мисоллар келтиринг. Бу мақолангизни назарий эмас, амалий аҳамиятга ҳам эга қилади.

4. Фалсафий таҳлил ва ижтимоий хулоса уйғунлиги: Матнда фақат тавсифий ёки эмпирик маълумотларгина эмас, балки уларнинг фалсафий моҳиятини ҳам очиб беришга ҳаракат қилинг. Масалан, ахлоқий онгдаги ўзгаришларни таҳлил қилар экансиз, унинг жамиятдаги маънавий барқарорлик, миллий бирдамлик ёки маданий ўзгаришларга қандай таъсир қилаётганини хулоса сифатида кўрсатинг.

5. Услуг жихатдан аниқлик ва изчиллик: Ифода услубингизда ортиқча ҳиссийликка йўл қўйманг. Терминлардан тўғри фойдаланинг (масалан, “ахлоқий онг трансформацияси”, “менталитет эволюцияси”, “маънавий идентификация”). Ҳар бир бўлимда фикр изчиллиги, сабаб-оқибат муносабати сақланиши лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Фан, 1993.
2. Беруний А. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1975.
3. Ибн Сино. Ахлоқ ҳақида рисоалар. – Тошкент: Фан, 1980.
4. Махмудов Н. Миллий менталитет ва маънавий қадриятлар трансформацияси. – Тошкент: Фан ва технология, 2020.

ETNOMADANIY KOMPETENSIYANI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI VA STRATEGIYALARI: MILLIY VA HUDUDIIY MATERIALLARNI BADIY O'QUV DASTURLARIGA INTEGRATSIYALASH

Nodirjon Suyarov
Namangan davlat pedagogika
instituti dotsenti (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola milliy va hududiy materiallarni badiiy ta'lim dasturlariga integratsiya qilish orqali etnik kompetensiyani takomillashtirishning turli usullari va strategiyalarini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Etnik kompetensiya, badiiy ta'lim, madaniy integratsiya, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, milliy materiallar, hududiy materiallar.

Аннотация. В этой статье исследуются различные методы и стратегии улучшения этнической компетентности путем интеграции национальных и региональных материалов в программы художественного образования.

Ключевые слова: Этническая компетентность, художественное образование, культурная интеграция, разработка учебных программ, национальные материалы, региональные материалы.

Abstract. This article explores various methods and strategies for improving ethnic competence by integrating national and regional materials into arts education programs.

Key words: Ethnic competence, art education, cultural integration, curriculum development, national materials, regional materials.

Kirish. O'zaro bog'liqlik kuchayib borayotgan dunyoda talabalar o'rtasida etnik kompetensiyani rivojlantirish zarurati har qachongidan ham muhimroqdir. Etnik kompetensiya turli etnik kelib chiqishiga mansub shaxslarni tushunish, qadrlash va ular bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Badiiy o'quv dasturlarida etnik kompetensiyani rivojlantirish nafaqat o'quvchilarning ijodiy dunyoqarashini kengaytiradi, balki madaniy xilma-xillik haqidagi tushunchalarini ham boyitadi. Bu, ayniqsa, milliy va hududiy materiallar o'quv jarayoniga integratsiyalashuvi mumkin bo'lgan badiiy an'analarning boy gobelenini taqdim etadigan mintaqalarda dolzarbdir. Ushbu maqolaning maqsadi milliy va hududiy materiallarni badiiy ta'lim dasturlariga integratsiyalash orqali etnik kompetensiyani takomillashtirish usullari va strategiyalarini o'rganishdir. Mintaqaviy hunarmandchilik, folklor, musiqa, raqs va tasviriy san'atni o'z ichiga olgan ushbu materiallar madaniy tushunish va badiiy ifodani targ'ib qilish uchun boy manbalarni taklif etadi. Ushbu elementlarni o'quv dasturiga kiritish orqali o'qituvchilar o'quvchilarga o'zlarining va boshqalarning madaniy merosini chuqurroq qadrlashlariga yordam berishi mumkin.

Badiiy ta'limda etnik kompetensiyaning ahamiyati. Badiiy ta'limdagi etnik kompetensiya madaniyatlararo sezgirlik va tushunishni rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi. Turli xil badiiy an'analarni bilan shug'ullanib, talabalar:

Madaniy ongni rivojlantirish: Turli xil badiiy an'analarni bilan tanishish san'at shakllariga ta'sir qiluvchi madaniy kontekstlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu xabardorlik o'quvchilarga inson ifodalarining xilma-xilligini qadrlashga yordam beradi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirish: Turli badiiy an'analarni o'rganish o'quvchilarni turli xil madaniy manbalardan ilhom olishga undaydi, shu bilan ularning ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradi.

Hurmat va hamdardlikni tarbiyalash: Milliy va hududiy materiallarni o'z ichiga olgan badiiy mashg'ulotlar boshqa madaniyatlarga hurmatni targ'ib qiladi va turli etnik guruhlar o'rtasidagi umumiylik va farqlarni ta'kidlash orqali hamdardlikni rivojlantiradi.

Shaxsni shakllantirishni rag'batlantirish: San'at orqali o'z etnik an'analari bilan shug'ullanish shaxsiy o'ziga xoslikni mustahkamlaydi, o'quvchilarda g'urur tuyg'usini va madaniy ildizlari bilan bog'lanishni rivojlantirishga yordam beradi.

Milliy va hududiy materiallarni birlashtirish usullari. Milliy va hududiy materiallarni badiiy ta'lim dasturlariga samarali kiritish uchun o'qituvchilar bir nechta usullarni qo'llashlari mumkin:

Loyihaga asoslangan ta'lim: Bu usul talabalarga amaliy loyihalar orqali o'zlarining madaniy merosi bilan faol shug'ullanish imkonini beradi. Masalan, talabalarga to'qimachilik, kulolchilik yoki mahalliy rangtasvir texnikasi kabi mahalliy an'analardan ilhomlangan san'at yaratish vazifasi topshirilishi mumkin. Loyihaga asoslangan ta'lim izlanish, hamkorlik va ijodkorlikni rag'batlantiradi, talabalarga amaliy kontekstda madaniy ramzlar va motivlarning ahamiyatini kashf qilish imkonini beradi.

Fanlararo yondashuvlar: milliy va hududiy materiallarni badiiy ta'limga integratsiyalash faqat tasviriy san'at darslari bilan cheklanib qolishi shart emas. O'qituvchilar madaniy meros haqida yaxlit tushunchani ta'minlash uchun tarix, adabiyot va musiqa kabi boshqa fanlar o'qituvchilari bilan hamkorlik qilishlari mumkin. Misol uchun, talabalar tarix darsida ma'lum bir mintaqaviy san'at turining tarixiy kontekstini o'rganishlari va keyin bu bilimlarni badiiy loyihada qo'llashlari mumkin [1].

Raqamli uskunalardan foydalanish: Bugungi raqamli davrda texnologiyani sinfga kiritish juda muhimdir. Virtual muzey ekskursiyalari, onlayn arxivlar va raqamli platformalar talabalarga boy etnik-madaniy materiallardan foydalanish imkoniyatini beradi. Ushbu vositalar o'rganishni yanada qiziqarli qiladi va talabalarga turli etnik guruhlarining madaniy merosini global miqyosda o'rganish imkoniyatini beradi.

Dala sayohatlari va jamoatchilik ishtiroki: Muzeylar, galereyalar yoki an'anaviy hunarmandchilik ustaxonalari kabi mahalliy madaniyat muassasalariga sayohatlarni tashkil etish talabalarga o'zlarining milliy va hududiy merosi bilan bevosita tanishish imkonini beradi. Bundan tashqari, mahalliy rassomlar, madaniyat amaliyotchilari va jamoat rahbarlari bilan hamkorlik sinfga haqiqiy tajribani olib kirish orqali o'quv jarayonini boyitishi mumkin.

Badiiy ta'limda etnik kompetentsiyani takomillashtirish strategiyalari. O'qituvchilar nafaqat milliy va hududiy materiallar bilan tanishtiradigan, balki o'quvchilarning ushbu materiallar ifodalagan qadriyatlar va saboqlarni o'zlashtirishlarini ta'minlaydigan strategiyalarni amalga oshirishlari kerak. Ba'zi asosiy strategiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

O'qituvchilar malakasini oshirish va malakasini oshirish: Milliy va hududiy materiallarni samarali o'rgatish uchun o'qituvchilar etnik kompetentsiyani rivojlantiruvchi ham mazmunni, ham pedagogik yondashuvlarni yaxshi bilishlari kerak [2]. Madaniy xabardorlikka va etnik jihatdan xilma-xil o'quv materiallariga qaratilgan kasbiy rivojlanish dasturlari o'qituvchilarni o'quvchilarning madaniy merosini o'rganishga yo'naltirish uchun tayyorlash uchun zarurdir.

Madaniy jihatdan javob beradigan o'quv dasturlari dizayni: Talabalar populyatsiyasining etnik xilma-xilligini aks ettiruvchi o'quv dasturi o'rganishni yanada dolzarb va qiziqarli qilishga yordam beradi. Madaniyatga mos o'quv dasturlari moslashuvchan va moslashuvchan bo'lishi kerak, bu o'qituvchilarga mahalliy va milliy an'analarni badiiy loyihalar va muhokamalarga kiritish imkonini beradi [3].

Talabalarga yo'naltirilgan ta'lim: Talabalarining qiziqishlari, tajribasi va kelib chiqishini birinchi o'ringa qo'yadigan talabaga yo'naltirilgan yondashuv faol ishtirok etish va materialga shaxsiy aloqadorlikni rag'batlantiradi. Ushbu yondashuv o'quvchilarga san'at orqali o'zlarining

etnik kelib chiqishini o'rganishga imkon beradi, bu esa o'z-o'zini kashf etishga va madaniy xilma-xillikni chuqurroq qadrlashga yordam beradi.

Madaniy kompetentsiyani baholash: Talabalarning madaniy kompetentsiyadagi yutuqlarini o'lchaydigan baholash vositalarini ishlab chiqish milliy va hududiy materiallarning integratsiyasi samarali bo'lishini ta'minlash uchun muhimdir. Ushbu baholashlar talabalarga turli madaniy an'analarni tushunish va qadrlashlarini namoyish qilish imkonini beradigan aks ettiruvchi insholar, ijodiy loyihalar yoki guruh muhokamalarini o'z ichiga olishi mumkin.

Milliy va hududiy materiallarni integratsiyalashdagi muammolar. Milliy va hududiy materiallarni badiiy ta'limga integratsiya qilishning afzalliklari aniq bo'lsa-da, bir qator muammolar ham mavjud:

Cheklangan manbalar: Ayrim hududlarda milliy va hududiy materiallardan foydalanish mablag', infratuzilma yoki mavjud tajriba yetishmasligi tufayli cheklangan bo'lishi mumkin. Ayniqsa, qishloq joylaridagi maktablar ushbu dasturlarni samarali amalga oshirish uchun zarur resurslarni olishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

O'qituvchining tayyorgarligi: hamma o'qituvchilar ham etnik-madaniy materiallarni samarali o'qitish uchun bilim yoki tayyorgarlik bilan ta'minlanmagan. O'qituvchilar uchun doimiy kasbiy rivojlanish va resurslarni ta'minlash ushbu muammoni yengish uchun juda muhimdir [4].

Madaniy sezgirlik: Milliy va hududiy materiallarni o'quv dasturiga integratsiya qilish ushbu materiallarni o'rgatishda barcha o'quvchilarning kelib chiqishiga hurmat bilan munosabatda bo'lishini ta'minlash uchun ehtiyotkorlik bilan muvozanatni talab qiladi. O'qituvchilar etnik-madaniy tarkibni taqdim etishda potentsial madaniy stereotiplar va noto'g'ri qarashlarni yodda tutishlari kerak [5].

Xulosa. Milliy va hududiy materiallarni badiiy ta'lim dasturlariga integratsiya qilish o'quvchilarda etnik kompetentsiyani yaxshilash va madaniy ongni rivojlantirishning samarali usuli hisoblanadi. Loyihaga asoslangan ta'lim, fanlararo hamkorlik va raqamli vositalardan foydalanish kabi usullar orqali o'qituvchilar inklyuziv, madaniy jihatdan boy ta'lim muhitini yaratishi mumkin. O'qituvchilarni zarur tayyorgarlik va resurslar bilan jihozlash orqali maktablar qiyinchiliklarni yengib o'tishlari va o'quvchilarda nafaqat etnik kompetentsiyani rivojlantirish, balki o'z jamoalarida va undan tashqarida mavjud bo'lgan xilma-xillikni ham qamrab olishlarini ta'minlashi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Пронина А. Н. Основные направления теории этнокультурного образования школьников и практика реализации в регионах Российской Федерации //Психология образования в поликультурном пространстве. – 2017. – №. 4. – С. 151-159.

2. Акулинина И. А. Особенности формирования этнокультурной компетенции детей старшего дошкольного возраста //Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – №. 7. – С. 229-232.

3. Солодухин В. И. Интеграция деятельности социально-культурных институтов в формировании специалистов этнокультурных объединений: системно-структурный подход //М: МГУКИ. – 2009.

4. Пивторак Е. Теория и методика этнокультурного образования. Учебно-методическое пособие. – Litres, 2022.

5. Akbarali O'g'li S. F. Organization of experimental work and analysis of results on the improvement of technologies for improving the effectiveness of legal education and training of schoolchildren //Frontline Social Sciences and History Journal. – 2023. – T. 3. – №. 04. – С. 54-61.

AKSIOSFERANING IJTIMOIIY-FALSAFIY MAZMUNI: SHAXS, JAMIYAT VA
IJTIMOIIY ONG UYG‘UNLIGI

Kdirbayev Qonisbay Muratbay o‘g‘li
“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti katta o‘qituvchisi
Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada aksiosferaning ijtimoiy-falsafiy mazmuni shaxs, jamiyat va ijtimoiy ong o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asosida tahlil qilinadi. Aksiosfera qadriyatlarining shakllanishi, ijtimoiy ongda mustahkamlanishi va shaxs kamolotiga ta’sir etuvchi ma’naviy tizim sifatida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: aksiosfera, qadriyat, shaxs, jamiyat, ijtimoiy ong, ma’naviy kamolot, qadriyatlar transformatsiyasi, tarixiylik, zamonaviylik, ijtimoiy-falsafiy tahlil.

Аннотация. В статье анализируется социально-философское содержание аксиосферы на основе взаимосвязи личности, общества и общественного сознания. Аксиосфера рассматривается как духовная система, влияющая на формирование ценностей, их закрепление в общественном сознании и духовное развитие личности.

Ключевые слова: аксиосфера, ценность, личность, общество, общественное сознание, духовное развитие, трансформация ценностей, историчность, современность, социально-философский анализ.

Annotation. The article analyzes the socio-philosophical content of the axiosphere based on the interrelation between the individual, society, and social consciousness. The axiosphere is considered as a spiritual system that influences the formation of values, their consolidation in social consciousness, and the spiritual development of the individual.

Keywords: axiosphere, value, individual, society, social consciousness, spiritual development, value transformation, historicity, modernity, socio-philosophical analysis.

Aksiosfera shaxs, jamiyat va ijtimoiy ong bilan uzviy bog‘liq holda mavjud bo‘ladi. Shaxs qadriyatlarni o‘zlashtiradi, baholaydi, tanlaydi va hayotiy faoliyatida namoyon qiladi. Jamiyat esa mazkur qadriyatlarni tarixiy tajriba, madaniy meros, ijtimoiy institutlar va tarbiya tizimi orqali mustahkamlaydi. Ijtimoiy ong ushbu jarayonlarning umumlashgan shakli sifatida qadriyatlar haqidagi tasavvurlar, ideallar, maqsadlar va me’yorlarni o‘zida aks ettiradi. Demak, aksiosfera shaxsiy ong, jamoaviy tajriba va ijtimoiy ong o‘rtasidagi bog‘lanish maydonidir.

Shaxs aksiosfera doirasida qadriyatlarni o‘z hayotiy tajribasi, bilim darajasi, tarbiyasi, kasbiy faoliyati va ma’naviy ehtiyojlari asosida qayta anglaydi. Shu jarayonda shaxsning ichki dunyosi bilan jamiyatning qadriy me’yorlari o‘zaro ta’sirga kirishadi. Natijada aksiosfera shaxs kamoloti, ma’naviy tanlov va ijtimoiy mas’uliyatni birlashtiruvchi murakkab maydon sifatida namoyon bo‘ladi.

Jamiyat aksiosferaning shakllanishi va barqarorlashuvida asosiy ijtimoiy muhit vazifasini ham bajaradi. Qadriyatlar jamiyatdan tashqarida mavhum holda mavjud bo‘lib qolmasdan, ular ta’lim, tarbiya, madaniyat, huquq, din, san’at, adabiyot, ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqot orqali ijtimoiy hayotga singib boradi. Shu sababli aksiosfera jamiyatning ma’naviy tajribasi va ijtimoiy institutlari bilan bog‘liq holda shakllanadi. Jamiyat qanday qadriyatlarni ustuvor deb bilsa, uning tarbiya tizimi, ijtimoiy munosabatlari va taraqqiyot strategiyasi ham shu qadriy asoslar ta’sirida rivojlanadi.

Alohida ta’kidlash lozimki, ijtimoiy ong aksiosferaning eng muhim namoyon bo‘lish shakllaridan biridir. Chunki qadriyatlar jamiyatda individual qarashlar bilan birga jamoaviy tasavvurlar, ijtimoiy ideallar, ma’naviy mezonlar va umumiy maqsadlar shaklida ongda mustahkamlanadi. Ijtimoiy ong orqali jamiyat yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik,

taraqqiyot va tanazzul, burch va mas'uliyat, erkinlik va tartib haqidagi umumiy mezonlarini belgilaydi. Aksiosfera ana shu mezonlarning qadriy mazmunini ifodalaydi.

Fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeym jamiyat hayotida jamoaviy tasavvurlarning ahamiyatini tahlil qilib, ijtimoiy ong individual onglar yig'indisidan kengroq hodisa ekanini asoslagan. Dyurkgeymning ushbu yondashuvi aksiosferani tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki qadriyatlar shaxsiy mayl yoki subyektiv qarash shakli bilan bir qatorda, jamiyat tomonidan e'tirof etilgan umumiy ma'naviy mezon sifatida ham amal qiladi.

Mazkur yondashuv aksiosferaning ijtimoiy ong bilan bog'liqligini ochib beradi. Jamiyatda qadriyatlar qancha chuqur o'zlashtirilsa, ular shunchalik barqaror ijtimoiy xulq-atvor, axloqiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasiga aylanadi. Shu sababli aksiosfera ijtimoiy ongning kundalik hayot, muloqot madaniyati, mehnatga munosabat, vatanparvarlik, oilaviy mas'uliyat va jamoaviy birdamlikda ham o'z ifodasini topadi.

Aksiosfera shaxs va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirda ikki tomonlama vazifa bajaradi. Bir tomondan, u shaxsga tayanch ma'naviy mezonlar beradi, uning hayotiy tanlovi va dunyoqarashini yo'naltiradi. Ikkinchi tomondan, shaxslar faoliyati, ijodi, axloqiy tanlovi va fuqarolik pozitsiyasi aksiosferaning yangilanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu tariqa aksiosfera jamiyat tomonidan shakllantiriladigan va shaxslar tomonidan mazmunan boyitiladigan qadriy tizim sifatida amal qiladi.

Aksiosferaning shaxs, jamiyat va ijtimoiy ong bilan uzviy bog'liqligi uning tarbiya jarayonidagi ahamiyatini ham ko'rsatadi. Ta'lim va tarbiya qadriyatlarni avloddan avlodga uzatishning eng muhim vositalaridan biridir. Bunda bilim berish jarayoni ma'naviy mezonlar, kasbiy mas'uliyat, ijtimoiy faollik va insonparvarlik g'oyalari bilan uyg'unlashganda shaxsning qadriy dunyosi boyiydi. Natijada aksiosfera ijtimoiy ongni shakllantirish, shaxsni kamolga yetkazish va jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aksiosferaning ijtimoiy-falsafiy mazmunini umumlashtirganda, uni jamiyatning qadriyatlar asosida o'zini anglash, baholash va tartibga solish tizimi sifatida talqin qilish mumkin. U shaxsiy e'tiqod, jamoaviy tajriba, milliy xotira, umuminsoniy mezonlar va ijtimoiy ongning o'zaro bog'langan maydonini ifodalaydi. Aksiosfera jamiyatning qaysi qadriyatlarni ustuvor deb bilishi, qanday maqsadlarga intilishi va o'z taraqqiyotini qanday ma'naviy asosda tashkil etishini ko'rsatadi.

Amerikalik siyosiy sotsiolog Ronald Inglehart qadriyatlar o'zgarishini iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qilib, modernizatsiya jarayonida jamiyatlarda qadriyatlar tizimi ham o'zgarishini asoslaydi. Uning fikricha, iqtisodiy xavfsizlik, barqaror turmush sharoiti va ijtimoiy farovonlikning ortishi insonlarning qadriy ustuvorliklariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois an'anaviy yoki sanoatlashuvning dastlabki bosqichidagi jamiyatlarda moddiy xavfsizlik, tartib, iqtisodiy barqarorlik va jismoniy himoya kabi qadriyatlar ustuvorlik kasb etadi. Rivojlangan industrial va postindustrial jamiyatlarda esa o'zini namoyon qilish, hayot sifati, erkin tanlov, ishtirokchilik va shaxsiy mustaqillik kabi qadriyatlar kuchayib boradi. Inglehart bu jarayonni "moddiy qadriyatlardan postmoddiy qadriyatlarga siljish" sifatida izohlaydi.

Inglehartning asosiy xulosasi shundan iboratki, qadriyatlar almashinuvi birdaniga sodir bo'ladigan hodisa emas, u avlodlararo tajriba, ijtimoiy xavfsizlik darajasi va tarixiy sharoitlar bilan bog'liq holda asta-sekin shakllanadi. Masalan, urush, iqtisodiy beqarorlik yoki ijtimoiy xavf sharoitida voyaga yetgan avlodlar ko'proq xavfsizlik, tartib va moddiy barqarorlikni qadrlaydi. Nisbatan farovon va xavfsiz muhitda shakllangan avlodlar esa erkinlik, o'zini ifoda etish, hayot sifati va fuqarolik ishtirokiga ko'proq ahamiyat beradi. Bu yondashuv aksiosferaning tarixiy sharoit, ijtimoiy tajriba va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda yangilanib borishini ko'rsatadi.

Shu jihatdan Inglehartning qarashlari aksiosferani dinamik tizim sifatida talqin qilishga imkon beradi. Jamiyat taraqqiy etgan sari qadriyatlarning ustuvorlik darajasi, ijtimoiy vazifasi va mazmuniy talqini o'zgarib boradi. Moddiy xavfsizlik, ijtimoiy tartib va barqarorlik qadriyatlari o'z ahamiyatini saqlagan holda, ular yoniga shaxs erkinligi, ijodkorlik, o'zini anglash, ochiq muloqot va

hayot sifati kabi yangi qadriy yo‘nalishlar qo‘shiladi. Bu esa aksiosfera transformatsiyasi tarixiylik va zamonaviylik o‘rtasidagi uzviy bog‘lanish asosida kechishini ko‘rsatadi. Demak, Inglehartning yondashuvi aksiosferaning ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy bog‘liq, tarixiy sharoitlarga mos ravishda yangilanib boradigan tizim ekanini tushuntirishga xizmat qiladi.

Aksiosferaning bunday xususiyati uning jamiyat hayotida nazariy tushuncha doirasidan kengroq mazmunga ega bo‘lib, amaliy-ma‘naviy yo‘naltiruvchi tizim sifatida ham muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Chunki qadriyatlar inson faoliyatiga ichki mazmun beradi, uning maqsad va intilishlarini muayyan axloqiy, ijtimoiy hamda ma‘naviy mezonlar bilan bog‘laydi. Jamiyat hayotida esa qadriyatlar umumiy ijtimoiy birlikni ta‘minlash, avlodlar o‘rtasidagi vorisiylikni saqlash, ma‘naviy barqarorlik va taraqqiyotga yo‘naltirilgan ongni shakllantirish vazifasini bajaradi.

Shu nuqtayi nazardan aksiosfera inson va jamiyat munosabatlarida ma‘naviy vositachilik qiluvchi murakkab tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Inson jamiyatda mavjud qadriyatlarni o‘zlashtirish orqali o‘zining axloqiy qiyofasini shakllantiradi, jamiyat esa shaxslarning ma‘naviy faolligi, ijtimoiy mas‘uliyati va ijodiy salohiyati orqali o‘z aksiosferasini boyitib boradi. Bu jarayon bir tomonlama ta‘sir ko‘rinishida kechmaydi; unda shaxs va jamiyat o‘zaro ma‘naviy aloqadorlikda rivojlanadi. Aksiosferaning ijtimoiy-falsafiy mazmuni aynan ana shu o‘zaro aloqadorlikda yaqqol ko‘rinadi. U qadriyatlarning tarixiy ildizlarini, hozirgi davrdagi ijtimoiy vazifasini va kelajak taraqqiyotidagi yo‘naltiruvchi ahamiyatini bir butun holda tushunishga imkon beradi.

Demak, aksiosfera jamiyatning ma‘naviy hayotini tashkil etuvchi qadriyatlar majmui bilan birga, ularning ijtimoiy ong, tarixiy xotira, shaxs kamoloti va taraqqiyot ideallari bilan bog‘langan yaxlit tizimdir. Uning mazmunida tarixiylik va zamonaviylik o‘zaro tutashadi: tarixiylik qadriyatlarning ildizi, vorisiyligi va madaniy asoslarini ifodalasa, zamonaviylik ularning yangi ijtimoiy sharoitlarda yangicha talqin qilinishi va amaliy ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Shu bois aksiosfera jamiyat taraqqiyotining ma‘naviy mezonini, inson faoliyatining qadriy yo‘nalishi va ijtimoiy ongning mazmuniy tayanchi sifatida talqin qilinadi.

Bundan tashqari, aksiosfera jamiyatda ma‘naviy barqarorlik va yangilanish o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlashga ham xizmat qiladi. Barqarorlik qadriyatlarning avloddan avlodga uzatilishi, saqlanishi va ijtimoiy ongda e‘tirof etilishi orqali yuzaga keladi. Yangilanish esa qadriyatlarning zamon talablari, yangi ijtimoiy tajriba va inson ehtiyojlari asosida qayta anglanishi bilan bog‘liqdir. Bu ikki jarayonning uyg‘unligi aksiosferaning hayotiyligini, ichki harakatini va taraqqiyotga ochiqqligini belgilaydi.

Umuman olganda, aksiosfera inson, jamiyat va ijtimoiy ongning qadriy asoslarini birlashtiruvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy tizimdir. Uning tarkibiy tuzilishi turli qadriyat qatlamlarining o‘zaro aloqadorligi orqali namoyon bo‘ladi. Aksiosferaning ijtimoiy vazifasi esa shaxsni ma‘naviy kamolga yo‘naltirish, jamiyatda axloqiy me‘yorlarni mustahkamlash va taraqqiyotning qadriy mezonlarini belgilashda ko‘rinadi. Shu jihatdan aksiosfera transformatsiyasini tahlil qilish tarixiylik va zamonaviylik o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikni ochish uchun zarur nazariy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Durkheim E. The Elementary Forms of the Religious Life / E. Durkheim. – London: George Allen & Unwin, 1915.
2. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. – Princeton: Princeton University Press, 1997.
3. Scheler M. Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values / M. Scheler. – Evanston: Northwestern University Press, 1973.
4. Sorokin P.A. Social and Cultural Dynamics / P.A. Sorokin. – Boston: Porter Sargent Publisher, 1957.

ЎЗБЕКИСТОНДА ШАҲАРЛАРНИНГ ЎСИШИ ВА УРБАНИЗАЦИЯ МУАММОЛАРИ

Алишер Равшанов
сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

Анотация. Ушбу мақолада, Ўзбекистон шаҳарларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш борасида амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳияти таҳлил қилинган ҳамда шаҳарларни ижтимоий ривожлантириш бўйича стратегик режаслаштириш тизимининг асосий хусусиятлари очиб берилган.

Калим сўзлар: Урбанизация, шаҳар, қишлоқ, шаҳар маданияти, уй-жой, миграция, ривожланиш, ақлли шаҳар, йирик шаҳар, кичик шаҳар.

Анотация. В данной статье анализируется сущность реформ, реализуемых в области социально-экономического развития городов Узбекистана, и раскрываются основные особенности системы стратегического планирования социального развития городов.

Ключевые слова: Урбанизация, город, сельская местность, городская культура, жилье, миграция, развитие, умный город, большой город, маленький город.

Annotation. This article analyzes the essence of reforms being implemented in the field of socio-economic development of cities in Uzbekistan, and reveals the main features of the system of strategic planning for urban social development.

Keywords: Urbanization, city, countryside, urban culture, housing, migration, development, smart city, big city, small town.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг салмоғи 10 фоизга ошди. Бундай ўсиш суръатларига, асосан маъмурий ўзгаришлар, 2009 йилда мингга яқин қишлоқ аҳоли пунктларининг шаҳар посёлкаларига айлантирилиши ҳисобига эришилган. Маълумотларга кўра, 1991 йил Ўзбекистонда шаҳарликлар умумий аҳолининг 40,3 фоизини ташкил этган бўлса, 2018 йилга келиб бу рақам 50,6 фоизга ўсди. “Урбанизация даражаси бўйича Ўзбекистоннинг жаҳонда тутган ўрни паст. БМТ халқаро рейтинг кўрсаткичлари бўйича Ўзбекистон ушбу йўналишда 233 мамлакат орасида 155-ўринни эгаллаган. Урбанизация жараёнларини фаоллаштириш мақсадида Президент Шавкат Мирзиёевнинг парламентга мурожаатида урбанизация даражасини 2030 йилгача 60 фоизга етказиш вазифасини стратегик мақсад сифатида белгилаб берилган эди.

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда урбанизация жараёнларини республикамизнинг барча ҳудудларида истиқомат қилаётган аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишига таъсири, ер ислохоти, уй-жой сиёсати, ҳамда республикада 2030 йилгача урбанизация жараёнларини ривожланиши билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор қаратиляпти.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 10 январда қабул қилинган “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони тизимдаги муаммоларнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик, урбанизация даражасини ҳар томонлама пухта ўйлаб, ақл билан тартибга солиш учун қабул қилинди. Чунки Ўзбекистон шаҳарлари тобора ўсиб, ҳудудларни эгаллаб бормоқда. Хусусий уйларда яшовчи аҳоли зичлигининг пастлиги экин майдонларининг ўзлаштирилиши ҳисобига таъминланиб, аҳоли фаровонлигига таҳдид солмоқда.

БМТнинг 2018 йилдаги маълумотларига кўра, Ўзбекистон шаҳарларида мамлакат аҳолисининг ярмидан бир оз кўпроғи истиқомат қилади. 1960 йиллардан 2008 йилгача Ўзбекистонда урбанизация жараёни Қозоғистон, Тожикистон ва Қирғизистонга қараганда тезроқ кечди. Бироқ сўнгги йилларда шаҳарлар ва мамлакат аҳолисининг ўсиши давом этаётганига қарамай, шаҳар аҳолиси улушининг камайиши кузатилмоқда. Қишлоқ аҳолиси шаҳарларга қараганда, кичик шаҳарлар аҳолиси эса йирик шаҳарларга қараганда тезроқ ўсиб

бормоқда. Шу билан бирга, мамлакатдаги кичик шаҳарларнинг деярли 80 фоизи 100 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қиладиган шаҳардан 50 км узоқликда жойлашган. Энг тез ривожланаётган жамоаларнинг аксарияти функционал жиҳатдан йирик шаҳарларнинг бир қисмидир. Шаҳар атрофи зичлиги ошиб, шаҳар даражасига етмоқда. Бир нечта кичик аҳоли пунктлари ва марказдаги катта шаҳар биргаликда улкан урбанизациялашган ҳудудни шакллантирмоқда. Расмий статистик маълумотларга кўра, ушбу юқори тузилма аҳолисининг фақат бир қисми шаҳарликлардир.

Аҳолининг шаҳар атрофларида тўпланиши фақат Ўзбекистонга хос эмас. Худди шундай манзара ривожланаётган мамлакатларда, масалан, Жанубий Америкада ҳам кузатилмоқда. Бу ҳодиса «яширин урбанизация» деб аталади. Унинг сўзларига кўра, шаҳарлар тобора ўсиб бормоқда ва сиқишмаяпти. 15 йил давомида Тошкент шаҳри аҳолиси 10,9 фоизга, зичлиги эса атиги 2,2 фоизга ўсди. Шу билан бирга, Ашхобод, Олмаота ва Душанбеда аҳоли зичлиги 26-36 фоизга ошган.

Аҳоли сони кўпайгани сари уй-жойга эҳтиёж ҳам ошаверади. Шу маънода оладиган бўлсак, бугун уй-жой сиёсати долзарб масалалардан бири. Республика уй-жой фонди 2030 йилгача прогноз кўрсаткичларини 745,64 миллион м² ва жон бошига ўртача уй-жой билан таъминлаганлик даражасини 19,1 м² етказиш мақсадида муҳандислик, транспорт ва ижтимоий инфратузилмалар билан таъминланган, ипотекани кредитлаш ва тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурсларини жалб қилиш механизмларидан фойдаланган ҳолда, шу жумладан кам ва ўрта даромадли оилалар учун арзонлаштирилган турар жойларни қуришга йўналтирилган инвестицияларни қўллаб-қувватлаш бўйича махсус чора-тадбирларни назарда тутувчи Уй-жой қурилиш дастури ишлаб чиқилди.

Урбанизация иқтисодий ўсиш билан боғлиқ бўлган мамлакатларда (Бразилия, Туркия, Малайзия) аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ бўлган шаҳарларнинг ялпи ички маҳсулоти даражаси умуммиллий кўрсаткичлардан сезиларли даражада юқори. Бу шаҳар иқтисодиётининг ўсиши урбанизациялашган мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатишини англатади.

Ўзбекистонда қўшни давлатларга нисбатан кўпроқ ўрта ва йирик агломерациялар мавжуд. 1 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қиладиган агломерациялар орасида Тошкент, Андижон, Қўқон, Самарқанд, Қорасув-Хўжобод, Денов ва Наманган шаҳарлари бор. Бундай бир қатор йирик агломерациялар ривожланиш учун катта имконият сифатида баҳоланиши керак. Аммо бу ҳудудларнинг муваффақияти уларнинг аҳолиси учун яратилган шароитларга боғлиқ.

Тошкент иқтисодиёти Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларига қараганда анча кучли. Қолаверса, пойтахт ва бошқа шаҳарлар иқтисодиёти ўртасидаги тафовут қўшни давлатларнинг пойтахти ва бошқа шаҳарларига қараганда чуқурроқдир. Бу Тошкентда имкониятлар кўпроқ эканидан далолат беради, шунинг учун шаҳар ички мигрантлар учун оҳанрабо бўлиши керак.

Миграция, бу – нафақат шаҳарларнинг иқтисодий ўсишини ошириш, балки қашшоқликдан қутулиш воситаси ҳамдир. Бироқ Ўзбекистон шаҳарларида камбағаллик даражаси пастроқ бўлишига қарамай, улар ҳали ҳам хизматлардан етарлича фойдаланиш имкониятини таъминламаяпти. Таълим ва соғлиқни сақлашдан тортиб то кўнгилочар хизматларгача – уларнинг мавжудлиги мигрантлар учун муҳим турткидир.

Урбанизацияни ривожлантириш концепциясининг асосий мақсади шаҳарлар ва шаҳар агломерация (от лот. *agglomeratio* - қўшиш, тўплаш) ларини комплекс ривожлантириш ҳисобига барқарор иқтисодий ўсиш ва аҳоли фаровонлигини таъминлашдир. Концепцияда ижтимоий, муҳандислик-коммуникациялари, йўл-транспорт инфратузилмаларини ривожлантириш, шаҳар аҳолисини марказлашган сув ва газ билан таъминлашни 90%га етказиш, канализация тизимлари билан – 68,9% га етказиш, жон бошига ўртача уй-жой билан

таъминланганликни ҳозирги йўл қўйилаётган санитар меъёрлардаги 16 м²дан 20 м²га етказиш, аҳолини олий таълим билан қамровини 50% етказиш каби кўрсаткичлар билан тўлдирилган мутлақо янги уй-жой сиёсатини амалга ошириш кўзда тутилган [1].

Ўзбекистон Республикасида “ақлли шаҳар” технологияларини жорий этиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамасининг 2019 йил 18 январдаги 48-сон қарори қабул қилинди. Бу бўйича Ўзбекистон Республикасида “Ақлли шаҳар” технологияларини жорий этиш концепцияси ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда “Ақлли шаҳар” инновация технологияларини жорий этишнинг бошланғич босқичи давом этмоқда. “Ақлли шаҳар” технологияларини жорий этиш бўйича Тошкент шаҳрида “Хавфсиз шаҳар”, “Ақлли ҳисоблагичлар”, “Ақлли транспорт”, “Ақлли тиббиёт” йўналишлари бўйича дастлабки синов лойиҳаларини режалаштириш ва амалга ошириш йўлга қўйилмоқда. Нурафшон шаҳрида замонавий шаҳар инфратузилмасини жорий этиш бўйича кенг қамровли ишлар билан бирга «Tashkent City» ва «Delta City» лойиҳалари доирасида замонавий шаҳарсозлик инфратузилмасини жорий этиш бўйича комплекс ишлар амалга оширилмоқда.

Бунда ахборот-коммуникация технологиялари инфратузилмасининг ривожланмаганлиги, шаҳарлар инфратузилмасининг сезиларли даражада жисмонан ва маънан эскирганлиги “Ақлли шаҳар” технологияларини самарали жорий этишга тўсқинлик қилувчи асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Буларнинг ҳаммаси телекоммуникация тармоқларини модернизация қилиш чора-тадбирларини кўриш ҳамда шаҳарлар инфратузилмасини реконструкция қилиш учун йирик инвестиция манбаларини излашни талаб этади [2].

Шу билан бирга бу концепцияда “Ақлли таълим” - бу таълим онлайн-платформалар ва оммавий очик онлайн курслар тарзидаги технологик ечимлар тўпламини, виртуал реал ҳолат билан тўлдирилган илғор визуализация ва масофавий кириш технологиялари ва бошқаларни ўз ичига олган технологик ечимлар, виртуал реал ҳолат билан тўлдирилган илғор визуализация ва масофавий кириш технологиялари ва бошқаларни ўз ичига олган технологик ечимлар жорий этилишига қаратилади.

“Талабалар шаҳарчаси”ни шакллантириш мақсадида мавжуд олий таълим муассасаларини йирик шаҳарлар чеккасига кўчириш ва у ерда янги олий таълим муассасаларини барпо этиш бўйича чора-тадбирларни кўриш режалаштирилган.

Охирги йилларда шаҳарлар бўйича кўплаб қарорлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Республика бўйсунувидаги шаҳарларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўлими тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 июлда 580-сон қарори қабул қилинди.

Яна шундай қарорлардан муҳими бу Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки иштирокида “ўрта шаҳарларни комплекс ривожлантириш” лойиҳасини амалга оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 июлдаги ПҚ-4409-сонли Қароридир.

Ушбу қарорда шаҳар инфратузилмасини бошқариш самарадорлигини ошириш ва комплекс такомиллаштириш, ўрта шаҳарлар аҳолиси учун сервис хизматларидан фойдаланиш имкониятларини таъминлаш, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятига замонавий техник, молиявий ва бошқарув воситаларини жорий этиш орқали уларнинг салоҳиятини кучайтириш [3] мақсад қилиб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида мутлақо янги уй-жой сиёсатини амалга ошириш асосида урбанизация жараёнларини фаоллаштириш, бунда муҳандислик, транспорт ва ижтимоий инфратузилмалар билан таъминланган, ипотекани кредитлаш ва тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурсларини жалб қилиш

механизмларидан фойдаланган ҳолда, шу жумладан, кам ва ўрта даромадли оилалар учун арзонлаштирилган турар жойларни қуришга йўналтирилган инвестицияларни қўллаб-қувватлаш бўйича махсус чора-тадбирларни назарда тутиш;

жисмоний ва юридик шахслар учун турар жой ва нотурар жой бино ва иншоотлар остидаги ер участкаларига эгалик қилиш ҳуқуқини амалга оширишни кафолатлаш, ер участкаларини фуқаролик муомаласига киритиш учун шарт-шароитлар яратиш;

миграция жараёнларини маъмурий тартибга солиш тизимини такомиллаштириш йўли билан аҳолининг қишлоқ жойларидан шаҳарларга эркин ҳаракатланиш учун шарт-шароитлар яратиш;

йирик шаҳарлар аҳолисининг фаровонлигини таъминлаш, иқтисодий ва саноат ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш ҳисобига ушбу шаҳарлар аҳолисини тўлиқ ва самарали бандлигини таъминлашга қўмаклашиш, шунингдек, ҳудудлардаги олий таълим муассасалари ва илмий-тадқиқот институтлари асосида технопарклар ташкил қилиш ва уларнинг тизимини мустаҳкамлаш;

авваламбор саноат, хизмат ва сервис соҳаларида аҳолининг даромадларини ошириш ва барқарор иш жойларини яратиш омили сифатида агломерацияларнинг афзалликларидан фойдаланишни назарда тутган ҳолда ўрта шаҳарларни, шу жумладан, туман марказларини бошқаришда илғор халқаро тажрибани кенг жорий этиш;

йирик шаҳарларга туташ бўлган ва қулай транспорт алоқасига эга йўлдош-шаҳарлар тармоғини кенгайтириш, йирик шаҳарларнинг марказий қисмида саноат ва бошқа зоналар ҳудудларини қисқартирган ҳолда ижтимоий-ишбилармонлик зоналар ҳудудларини кенгайтириш [4] масалалари қарорга киритилган.

Давлат томонидан ушбу қарорларни қабул қилишдан асосий мақсад шаҳарлар билан боғлиқ бўлган муаммоларни бартараф этишдир. Чунки битта нарсага алоҳида тўхталиб кетиш жоиздир.

Урбанизациянинг энг кескин мувозанати, асосан:

- ишсизликнинг ўсиши;
- уйсиз қолиш;
- жиноят;
- умр кўриш давомийлигини қисқартириш;
- касалликнинг кўпайиши;
- миллий ва ирқий низолар;
- атроф муҳитнинг ифлосланиши: сув, ҳаво, тупроқ;
- фаол иқтисодий фаолият натижасида юзага келадиган офатларни келтириб чиқариши

мумкин.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш шаҳар бошқарув тизимини такомиллаштиришни талаб қилади. Бу ҳолда энг муҳим вазифа шаҳар ривожланишини тартибга солиш орқали эришиладиган шаҳарларда салбий жараёнларнинг кучайишини олдини олишдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Халқ демократик партияси. <https://xdp.uz/nuqtai-nazar/117>
2. Ўзбекистон Республикасида “Ақлли шаҳар” технологияларини жорий этиш концепцияси. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.01.2019 й., 09/19/48/2509-сон; 04.06.2020 й., 09/20/348/0716-сон)
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.07.2019 й., 07/19/4409/3497-сон
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5623-сонли Фармони.

TALABA YOSHLARNING BUGUNGI KUNDAGI RUHIY HOLATI

Dildora Iskandarova
Andijon davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada talaba yoshlarning bugungi kundagi ruhiy holati, ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil etildi.

Kalit soʻzlar: “Oʻz fikringni ayt”, “Oʻxshatib koʻr”, “Oʻzingni erkin his qil”, ruhiy, holat, talaba, yoshlar.

Аннотация. В данной статье проанализировано современное состояние психики студенческой молодежи, социально-философское.

Ключевые слова: “Выскажи свое мнение”, “Попробуй сравнить”, “Почувствуй себя свободным”, психологическое, состояние, студент, молодежь.

Annotation. This article analyzed the mental state of student youth today, socio-philosophically.

Keywords: “Express your opinion”, “Try to compare”, “Feel free”, psychological, state, student, youth.

Kirish. Talaba yoshlar kelajakda jamiyat taraqqiyotini taʼminlovchi muhim subyektiv omil hisoblanadi. Ularning ongi, maqsadi, ijtimoiy ehtiyojlari, qanday qadriyatlarga amal qilayotganligi jamiyatning ijtimoiy muhitiga, kayfiyati hamda ideallariga taʼsir etadi.

Yoshlar qatlami quyidagi guruhlardan iborat: ishlovchi yoshlar, talaba yoshlar, bilim olayotgan yoshlar, ishsiz yoshlar, uyushmagan yoshlar, migrant yoshlar.

Jamiyatning barqaror rivojlanishi, avlodlarning oʻzaro bogʻliqligi, milliy merosning kelajakka oʻtib borishi koʻp jihatdan uning aʼzolari tomonidan tanlab olingan va amal qilinayotgan qadriyatlarga aloqador. Shunga koʻra, yoshlarning aksiologik tarbiyasi, oʻz hayotida qanday qadriyatlarga amal qilishi va qanday qadriyatlardan voz kechayotganligi kabi muammolarga katta eʼtibor qaratish zarur. Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, bugungi oʻzbek talaba yoshlarining qanday qadriyatlarni afzal koʻrishi hamda ularga amal qilishi bilan bogʻliq muammolarni ijtimoiy-falsafiy tahlil etish muhim nazariy va amaliy muammo hisoblanadi.

“Aksiologik oriyentatsiya” jamiyatning aʼzolari, ijtimoiy guruhlari, tanlab olgan va afzal koʻradigan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy, maʼnaviy, axloqiy, estetik sohalariga tegishli boʻlgan qadriyatlar boʻlib, bu qadriyatlar ularning ijtimoiy hayotida va faoliyatida maʼlum ahamiyatga ega boʻlgan, yoʻnaltiradigan, hayotining asosiy tamoyillariga aylanib borayotgan ijtimoiy hodisa sanaladi.

Oʻzbekiston aholisining katta qismini yoshlar tashkil etadi. 2023-yilning boshida yoshlarning soni 19,6 millionga yetgan boʻlib, aholining 60 foiziga teng. Yoshlar mamlakatning muhim resursi boʻlib, jamiyat va millat kelajagining qanday boʻlishi ularga bogʻliq.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlar jamiyatda oʻziga xos ijtimoiy qatlamni tashkil etadi. Bu qatlam yoshlik davri xususiyatlari, jamiyatda egallab turgan ijtimoiy oʻrni, bajarayotgan funksiyalari, oʻziga xos faoliyati bilan ajralib turuvchi etnik, ijtimoiy-demografik guruh boʻlib, u balogʻatga yetish, shaxs sifatida shakllanish davrini boshdan kechirayotgani bilan tavsiflanadi [1]. Yoshlarning ijtimoiy guruh sifatida yoshini aniqlashda turli yondashuvlar mavjud. Yoshlik davrini mazkur soha mutaxassisleri sotsiologlar, psixologlar, demograflar va boshqalar tomonidan, asosan, 14–16 yoshdan boshlanib, 25–30 yoshda yakunlanishi taʼkidlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yoshlarning taʼlim olishga qaratilgan faoliyati ularning shaxs sifatida shakllanib, biror kasb-hunarni egallashga boʻlgan intilishlari, harakatlarini ifoda etadi. Psixologik nuqtayi nazardan jamiyatda oʻz oʻrnini topish, oʻzining “men”iga ega boʻlish orqali

hayot mazmunini anglashga intilishi va bu jarayonlarda o'zini sinab ko'rishi kabi xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Yoshlarni tashkil etuvchi guruhning xususiyati va jamiyatda egallab turgan o'rni hamda uni alohida ijtimoiy guruh sifatida o'rganish bo'yicha turli yondashuvlar mavjud. Bu borada qanday yondashuvga asoslanish tadqiqotning vazifasi va oldiga qo'ygan ilmiy-amaliy maqsadiga bog'liq. Ular quyidagi yondashuvlar shakllarini o'z ichiga olishi mumkin: biologik, psixologik, ijtimoiy, falsafiy, demografik va hokazo. Mazkur ijtimoiy guruhni "yoshlar" sifatida tavsiflanishi turli davrlarda o'ziga xos bo'lgan. Bu borada yosh insonlar bilan yoshi katta yoki keksa insonning chegarasini aniqlash ham turli yondashuvlar va nazariyalar asosida amalga oshirilgan. Chunki tarixiy davrning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularning yosh darajasi ham turlicha bo'lgan.

Tahlil va natijalar. Yoshlik davrini ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan o'rganilganda, imkoniyatlarga to'la davr – inson hayotining evolyutsion, oddiydan murakkabga tomon dialektik tarzda bosqichma-bosqich borishi, o'z maqsad va orzulari tomon harakat qilishi asosida kelajakka qarab intilishi sifatida tushunish mumkin. Aksiologik nuqtayi nazardan inson umrining eng go'zal davri yoshlik davrining va uni boshdan kechirayotgan subyektlar – yoshlarning o'zi ham ulkan ijtimoiy qadriyatdir.

Yoshlik davri unchalik barqaror bo'lmagan, yoshlarning muntazam intiluvchanlik, biror kasbni egallashga tayyorgarlik, ijtimoiy o'rnini va ijtimoiy mavqeini egallashga harakat qilish, qadriyatlarining barqaror emasligi ko'p holatlarda norozilik hissini kuchli aks ettiradigan jihatlari inson hayotining boshqa davrlaridan ajratib turadi.

Yoshlarning mobilligi, dinamik guruh ekanligini hisobga olgan holda ularning aksiologik ongi, qadriyatlarining muntazam o'zgarib turishi hamda ularga dinamik xususiyat xosligini hisobga olinsa, ularning jamiyatda mavjud boshqa ijtimoiy guruhlar, yoshi kattalar, o'rta yoshlilar va boshqalardan, albatta, tubdan farq qilishini anglaymiz.

Yoshlar qatlamini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Ishlovchi yoshlar.
2. Talaba yoshlar.
3. Ta'lim muassasalarida o'qiydigan yoshlar.
4. Ishsiz yoshlar.
5. Uyushmagan yoshlar.
6. Migrant yoshlar.

Sanab o'tilgan guruhlar shartli ravishda bir-biridan ajratilgan bo'lib, ular o'rtasida qat'iy chegara yo'q. Mazkur guruhlariga yuqori dinamika xos bo'lib, ularga birlashgan yoshlarni jamiyatda egallab turgan ijtimoiy o'rni, roli va bajarayotgan funksiyasi bo'yicha salohiyatlilik nuqtayi nazaridan ham bir-biridan ajratish mumkin. Faylasuf olim Q.Nazarov yoshlarni quyidagicha tavsiflaydi: "Yoshlar ma'naviy dunyoqarashi shakllanayotgan, qaror topayotgan, asosiy ijtimoiy o'sishni, intensiv ijtimoiylashuv va moslashuvni, ijtimoiy va ruhiy fiziologik balog'at yoshni boshdan kechirayotgan ijtimoiy demografik guruhdir. Yoshlarning alohida ijtimoiy-ruhiy qiyofasi jamiyatning umumiy holati, ijtimoiylashuv qonuniyatlari, ta'lim-tarbiya imkoniyatlari bilan belgilanadi" [2,353].

Yoshlik davri va yoshlarni ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan o'rganish ularning ijtimoiylashuvi kontekstida amalga oshirilishi zarur. Bu jarayonda ikki tomonlama xususiyatga ega bo'lgan hodisalar namoyon bo'ladi. Chunki jamiyatning a'zosi – har bir subyekt amalga oshirayotgan faoliyati hamda jamiyatning turli sohalarida ishtiroki natijasida ijtimoiylashib borishi tabiiy. Bu subyektning o'zi ham ijtimoiy faoliyati natijasida jamiyatning ma'lum jihatlari o'zgarib borishiga ta'sir etadi. Bunday ta'sir har bir subyekt tomonidan turlicha amalga oshadi. Albatta, bu holatda uning faolligi, befarq emasligi muhim ahamiyatga ega.

Yoshlar avlodlarning uzluksizligi, davomiyligi va o'zaro bog'liqligini ta'minlash orqali jamiyatning kelajagini belgilab beruvchi ijtimoiy guruhdir. "Yoshlar – obyektiv ijtimoiy hodisa,

jamiyatning bir qismini tashkil etuvchi o'ziga xos katta ijtimoiy guruhdir. Shunga ko'ra yoshlar muammolari butun jamiyatning muammosi hisoblanadi. Jamiyat – yoshlar o'zaro munosabati butun va qismning dialektik aloqadorligidir: yoshlar taraqqiy etayotgan jamiyatni o'rganib, ular uchun zarur sharoitlarni yaratishimiz mumkin, yoshlarni barcha muammolari ziddiyatlari bilan tahlil etib, biz jamiyatning kelajak taraqqiyoti tendensiyalarini anglay olamiz” [3,3].

Yoshlar muammosi bilan shug'ullanishda I.S.Kon “avlod” tushunchasidan foydalanadi hamda zamondoshlar, taxminan bir xil vaqtda tug'ilgan odamlar, umumiy ota-bobolardan kelib chiqqan davr bosqichi, ota-onalar va bolalar tug'ilgan davr kabi tushunchalarni ham qo'llagan edi. Hozirgi kunda umuman yoshlar muammosini o'rganishga zamon talablaridan kelib chiqib, o'ziga xos yondashuvlar yuzaga kelmoqda.

Yoshlar haqida gapirganda, ular yashagan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan tarixiy davr, tarixiy makonni hisobga olish zarur. Barcha tarixiy davrlarning izi yoshlar xatti-harakati, xarakter-xususiyati, tashqi qiyofasida namoyon bo'ladi. Yoshlarning faoliyati, ehtiyojlari – bu davrning talablari va ehtiyojlari bilan bog'liq. Xususan, zamonaviy axborot texnologiyalari zamonida “... yoshlar – obyektiv ijtimoiy hodisa, jamiyatning bir qismini tashkil etuvchi o'ziga xos katta ijtimoiy guruhdir” [3,3].

Zamon ruhidan kelib chiqib, ularning ongi, dunyoqarashi, ehtiyojlarini to'g'ri yo'naltirish orqali dolzarb ijtimoiy muammolarga befarq bo'lmaslik, mavjud salohiyatini mazkur muammolarni hal etishga qaratishga yo'naltirish talab etiladi. Bunday jarayonlarning asosida to'g'ri aksiologik munosabat turadi. Chunki jamiyatda amalga oshayotgan har bir hodisa yoshlar uchun ma'lum nafaqat ijtimoiy, aksiologik ahamiyatga ega. Jamiyatda paydo bo'layotgan hamda ijtimoiy dolzarb xususiyatiga ega bo'lib borayotgan hodisalarning jamiyatga, kishilarning hayotiga ta'sir etayotganligini, ularning to'g'ri hal etilishi esa jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlarining qondirilishi, mamlakatda demokratiya, insonparvarlikning tamoyillarining yanada kengroq singdirilib borishiga xizmat qilishini yoshlar tomonidan anglab yetilishi muhim bo'lib, bu holat yoshlar uchun mamlakatning jozibadorligini ham oshiradi.

Yangi ijtimoiy hodisalar va munosabatlarning mohiyatini to'g'ri anglab yetish, jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqib, ularni to'g'ri yo'naltirish va ulardan maqsadli foydalanish yoshlarning jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida subyektiv omil sifatidagi rolini yanada yuksaltiradi.

Xulosa: Jamiyat taraqqiyoti tobora tezlashib va murakkablashib, borgani sari bu jarayonda yuzaga kelayotgan hamda kun tartibiga qayta-qayta qo'yilayotgan muammolardan biri yoshlarning amal qiladigan qadriyatlari va ularning aksiologik oriyentatsiyasi bo'lib qolmoqda. Yoshlar aksiologik oriyentatsiyasi muammosi – insoniyat taraqqiyotining barcha tarixiy bosqichlarida hamda turli jamiyatlar hayotida doimo mavjud bo'lgan. Bu muammo mohiyatan kelajak taraqqiyotini belgilash, uning istiqbolli yo'nalishlarini, dinamikasini to'g'ri aniqlab olish muammosi sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Якупова.О.В. Особенности студенческой молодежи. / Пермский государственный технический университет Пермский педагогический журнал (демо-версия) – № 7. – С.94
2. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. 1-қитоб. – Тошкент: Маънавият, 2019. – Б. 353.
3. Смирнова.Л.Г. Гуманистическое содержание национально-регионального компонента молодежной политики: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – Чебоксары, 2006. – С.3.

MUSTAQILLIK YILLARI O‘ZBEKISTONDA ODAM SAVDOSI VA MAJBURIY MEHNATGA QARSHI KURASHISH MASALALARI TAHLILI

Gulmira Azamatova

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Jizzax politexnika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrası

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillari O‘zbekiston Respublikasida odam savdosiga qarshi kurash bo‘yicha olib borilgan samarali ishlar, odam savdosi qurboniga aylangan migrantlarga ko‘rsatilgan amaliy yordam masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: odam savdosi, migrantlar, ayollar, majburiy mehnat, huquqiy yordam.

Аннотация. В данной статье анализируется эффективная работа, проводимая в Республике Узбекистан по противодействию торговле людьми за годы независимости, а также практическая помощь, оказываемая мигрантам, ставшим жертвами торговли людьми.

Ключевые слова: торговля людьми, мигранты, женщины, принудительный труд, юридическая помощь.

Abstract. This article analyzes the effective work carried out in the Republic of Uzbekistan to combat human trafficking during the years of independence, as well as the practical assistance provided to migrants who have become victims of human trafficking.

Key words: human trafficking, migrants, women, forced labor, legal aid.

Sayyoramizda ko‘pgina global muammolar borki, bular qatoriga bevosita odam savdosi transmilliy jinoyatini ham kiritish mumkin. Sababi yildan yilga bu illatdan jabr chekayotganlar va qurbon bo‘layotganlar soni ortib bormoqda. Bugungi kunga kelib odam savdosi jinoyatidan jabrlanganlarning 80 foizini ayollar va yosh bolalar tashkil qildi [1].

Migratsiya va ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik butun dunyo bo‘ylab millionlab odamga ta’sir ko‘rsatib, savdogarlar tomonidan ekspluatatsiya qilinishi jarayonida insonni himoyasiz qoldirmoqda. Darhaqiqat, tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, dunyo bo‘yicha har yili qariyb 1 millionga yaqin ayollar va bolalar turli aldov yo‘llari bilan xorijga olib ketilib, sotib yuboriladi. So‘nggi yillarda odam savdosi jabrdiydalarining 64 foizi mehnat ekspluatatsiyasiga duchor etilgan bo‘lsa, 9 foizidan shahvoniy maqsadlarda foydalanilgan, qolganlari esa boshqa shakllardagi qullikka duchor etilgan. Jabrdiydalarning 71 foizini ayollar va qizlar tashkil etdi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma’lumotiga ko‘ra, dunyoda har yili taxminan 2 mln 700 ming inson odam savdosi qurboniga aylanadi. 600 mingdan 800 minggacha ayol va bolalar, ba’zi ma’lumotlarda 90 foizdan ko‘prog‘ini ayollar va bolalar tashkil etib, turli aldov yo‘li bilan chet ellarga olib ketilib sotib yuborilgan, hatto, BMT ma’lumotlarida keltirilishicha, odam savdosi qurbonlarining 71 foizini ayollar va bolalar tashkil etgan. Xorijiy mamlakatlarga katta maosh to‘lanadigan ishlarga norasmiy takliflarga ishonch bildirgan aksariyat xotin-qizlar trafik (pullash) qurbonlariga aylandi.

Xalqaro Mehnat Tashkilotining 2017-yilgi ma’lumotiga ko‘ra, butun dunyo bo‘yicha 24,9 million kishi odam savdosi qurboniga aylangan, shundan 16 millioni xususiy sektorda majburiy mehnat qilishga majbur qilingan, 4,8 million xotin-qizlar esa jinsiy ekspluatatsiya orqali pul topishning tirik qurboniga aylangan. Bunday noxush holatga asosan, ish qidirib qishloqdan shaharga va boshqa mamlakatlarga noqonuniy ketgan ayollar uchragani, ularning bunday harakatlari jamiyatga ham, o‘z oilasiga ham putur yetkazgan hollari ham uchradi. Bu esa, o‘zbek oilalarida patriarxal oila turmush tarziga asoslangan kuchli tartib intizomga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan holda ayollarning iqtisodiy maqomini o‘zgartirdi.

O'zbekistonlik ayollarning ham ixtiyoriy yoki "odam savdosi" qurbonlari sifatida majburiy tarzda ishtirok etayotganligi ham kuzatilganligini ta'kidlash lozim. Ko'plab xotin-qizlar oiladagi nosog'lom muhit, ishsizlik muammosi va iqtisodiy ehtiyoj tufayli tashqi migratsiyada ishtirok etib, ularning ham xorijiy davlatlarda odam savdosi qurboniga aylanish holatlari ro'y berdi. Aynan mana shunday jarayonlar O'zbekiston hukumatini xotin-qizlarni jamiyatda o'z o'rinlarini topish yo'llaridagi harakatlarini qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiy takomillashuviga ko'maklashish yo'lidagi harakatlarini tezlashtirish imkonini berdi. Chet mamlakatlarga tranzit davlatlar – Qirg'iziston, Qozog'iston, Rossiya, Ukraina, Armaniston va Ozarbayjon Respublikalari bo'ldi. Majburiy mehnat yoki xizmat ko'rsatish uchun esa Qozog'iston va Rossiyaga olib ketildi. Natijada, har yili minglab ayol va bolalar turli davlatlar chegaralarini bosib o'tib, bevosita yoki bilvosita zo'rlik yoki tahdid ostida savdo va ekspluatatsiyaning obyekti bo'lib qoldi. Ishsiz ayollarning turli aldov yo'llari bilan moddiy rag'batlashtirish orqali diniy-siyosiy oqimlarga jalb etilishi natijasida 2007-yil O'zbekiston miqyosida 1 ming 934 nafar, Namangan viloyatida 472 nafar, Farg'ona viloyatida 347 nafar xotin-qizlar bunday holatga tushganligi aniqlangan.

2008-yilda O'zbekistonda 1000 dan ortiq shaxs odam savdosi jinoyatlaridan jabrlangan bo'lib, ularning 35–40 foizini ayollar, 10–15 foizini esa bolalar tashkil etdi. 2008-yil davomida Xotin-qizlar qo'mitasi va uning hududiy bo'limlari NNT hamkorligida "Odam savdosiga qarshi kurashish" mavzusida 14 ming 163 ta uchrashuvlar, davra suhbatlari va seminar treninglar o'tkazildi [2].

Namangan viloyatida esa odam savdosi jinoyati 2004-yildan boshlab qayd etila boshlangan, 2009-yilga qadar oshib borgan. Masalan, bunday jinoyatlar 2004-yilda 17 ta, 2005-yilda 23 ta, 2006-yilda 29 ta, 2007-yilda 56 ta, 2008-yilda 131 ta, 2009-yilda 183 tani tashkil etdi. 2010-yilning birinchi choragida bunday jinoyatlar soni 26 tani tashkil etgan holda, 2009-yilning bu davriga nisbatan 20 taga kamaydi. 2010-yilning dastlabki uch oyi yakuniga ko'ra, odam savdosi jinoyatida 81 nafar fuqarolar jabrlangan, ulardan 6 nafari ayollar, 75 nafari erkaklar, 1 nafari voyaga yetmagan bola bo'ldi. Jabrlanganlarning aksariyati Rossiya Federatsiyasi (41 nafar) va Qozog'iston Respublikasi (31 nafar) bo'lgan. Odam savdosida xotin-qizlarning ishtiroki bu masalani yanada chuqurlashib borishiga olib keldi. Bunday holatlar oldini olish maqsadida 2008-yil 17-aprelda qabul qilingan "Odam savdosiga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonuni yangi tahrirda tasdiqlandi (2020-yil 17-avgust).

O'zbekiston Respublikasida dunyoda birinchilardan bo'lib odam savdosi jabrdiydalari uchun reabilitatsiya markazi tashkil etildi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 5-noyabrda "Odam savdosi jabrdiydalariga yordam berish va ularni himoya qilish bo'yicha respublika reabilitatsiya markazini tashkil etish to'g'risida"gi 240-sonli qarori qabul qilindi. O'zbekistonda odam savdosi bilan jabrlangan ayollarning bunday holatga tushib qolish sabablari o'rganilib, davlat va jamoat tashkilotlari hamkorligida viloyatlarda keng profilaktik chora-tadbirlar amalga oshirib kelindi. Odam savdosini oldini olish, unga qarshi kurashish hamda ushbu jinoyat jabrlanuvchilarini har tomonlama himoya qilish borasida Qonun, Qaror va "Milliy tadbirlar rejasi" ishlab chiqilib, Respublika Idoralararo komissiyasi tuzildi va mutasaddi vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar bilan hamkorlikda O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasi va uning hududiy bo'limlari, "Istiqbolli avlod" Yoshlar axborot ma'rifat markazi, "Oydin Nur" oilalarga ijtimoiy yordam ko'rsatish Markazi, "Ayollar resurs markazi", "Mehrimgiz sizga" ayollarni qo'llab-quvvatlash markazlari "Odam savdosiga qarshi kurashish" jarayoni ishtirokchilari sifatida faoliyat olib borildi. "Oydin Nur" oilalarga ijtimoiy yordam ko'rsatish Markaziga 2001–2008-yillar davomida odam savdosi va zo'ravonlikka uchragan mijozlar 9 ming 500 marta ishonch telefoniga qo'ng'iroq qilib, huquqiy, psixologik yordam oldi. Markaz 35 nafar mijoz uchun sud jarayonlarida ayollar manfaatlarini himoya qilish uchun ijtimoiy himoyachilar sifatida ishtirok etdi. 1998-yil 4-mayda tashkil etilib, 1999-yil 27-fevralda ro'yxatdan o'tgan "Madad" ishonch markazi Andijon viloyatdagi dastlabki nodavlat tashkilotlardan biri bo'ldi. Markaz 2000-yilgacha o'z faoliyati

davomida zo‘ravonlikka uchragan psixologik va huquqiy yordamga muhtoj 1006 nafar ayollar bilan ish olib bordi. Jumladan, 621 nafar ayollarga psixologik, 203 nafar xotin-qizlarga tibbiy va 107 nafar ayollarga huquqiy yordam ko‘rsatildi, 12 nafar ayol markaz ko‘magida davolandi, 10 nafar ayol ishga joylashdi.

Andijon viloyatida 2007-yildan faoliyatini boshlagan ayollarni, ularning oilalarini ijtimoiy huquqiy qo‘llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan “Mehrimiz sizga” markazi odam savdosi va noqonuniy migratsiyada qiyin ahvolga tushib qolgan migrantlarga zaruriy psixologik, tibbiy, huquqiy, ijtimoiy yordamlar ko‘rsatib keldi. Markaz tomonidan migrantlarga huquqiy, tibbiy va ijtimoiy yordamlar ko‘rsatildi. 500 dan ortiq migrantlar va odam savdosidan jabrlangan shaxslarni chet ellardan vatanga qaytarishda amaliy yordam berildi.

2009-yilning o‘zida 3 marotaba “Odam savdosining oldini olish, ushbu jinoyatdan jabrlanganlarga yordam berishda xorijiy hamkorlarning tajribasi” mavzusida xalqaro seminarlar tashkil etildi. Migrant ayollar muammolarini bartaraf etishda joylardagi fuqarolar o‘zini-o‘zi boshqarish organlari xodimlarining ayollar orasida targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib borishga alohida e‘tibor qaratildi. “Mehrimiz sizga” ayollarni qo‘llab-quvvatlash Markazi mutaxassislari 422 nafar ayolga psixologik, huquqiy, tibbiy, ijtimoiy yordam berildi.

Toshkent shahar xotin-qizlar boshqarmasi 2010-yilda “Istiqbolli avlod” yoshlar axborot-ma‘rifat markazi bilan hamkorlikda shaharning o‘rta maktab, mahallalar va poytaxtning “Qo‘yliq”, “O‘rikzor”, “Chorsu”, “Mirobod” bozorlarida “Sizga chet elda ishlashni taklif qilishdimi?” mavzusida oliy o‘quv yurtlari, o‘rta maxsus ta‘lim muassasalari va korxona, tashkilotlarda mehnat migratsiyasi bo‘yicha xalqaro tashkilotning “Aholini xorij davlatlarida noqonuniy ishga joylashtirishning xavflari to‘g‘risidagi ogohlantirish bo‘yicha targ‘ibot ishlari loyihasi doirasida uchrashuvlar va aksiyalar o‘tkazildi. “Istiqbolli avlod” hamda Toshkent shahar Xotin-qizlar boshqarmasi ko‘magida 65 nafar ayol ortga qaytarildi. Shunday bo‘lsada, 2010-yilga kelib, odam savdosidan jabrlangan xotin-qizlar 310 tani tashkil etdi. 2013-yilda Sankt-Peterburgda 8 nafar migrant qiz aldangani tufayli o‘z joniga qasd qildi. Ko‘p hollarda ayollar jismonan ekspluatatsiya qilinib, ular aldanganiga to‘la ishonch hosil qilganida ham, tanishlari va qarindoshlari orasida sharmanda bo‘lishidan qo‘rqib, huquqni muhofaza qilish organlariga xabar bermaydilar. Umuman, 2009–2015-yillarga kelib O‘zbekistonda odam savdosidan jabrlanganlarning 24,9 foizini ayollar, jabrlangan ayollarning 7,5 foizini 18 yoshgacha, 40,6 foizini 18–25 yoshgacha bo‘lganlar, 29,8 foizini 25–30 yoshgacha bo‘lganlar tashkil qilib, 17,9 foizini 30–40 yoshgacha bo‘lganlar, 4,2 foizni 40 yoshdan oshganlar tashkil etgan.

Yashash joyiga ko‘ra, odam savdosidan jabrlanganlarning 14,7 foizi Namangan viloyati, 12,6 foizi Toshkent viloyati, 9,4 foizi Qashqadaryo viloyati, 7,2 foizi Jizzax viloyati, 8,4 foizi Andijon, 4,8 foizi Qoraqalpog‘iston Respublikasi, 5,3 foizi Surxondaryo, 37,6 foizi boshqa mintaqalar – Toshkent shahri, Farg‘ona, Buxoro, Xorazm, Samarqand, Sirdaryo, Navoiy viloyatlari hissasiga to‘g‘ri keldi [3].

O‘zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo‘mitasi qoshida Odam savdosiga, noqonuniy mehnat migratsiyasiga, odam savdosidan jabrlanganlarga psixologik, huquqiy, tibbiy maslahatlar berish uchun tashkil etilgan “Mehrimiz sizga” ayollar va ularning oilalarini ijtimoiy-huquqiy himoya qilish markazi tashkil etilib, 2012-yilda markazning ishonch telefoniga 2020 nafar fuqaro tomonidan yaqinlarini Vataniga qaytarish bo‘yicha murojaat kelib tushgan. Murojaatlarning 1 ming 710 tasi migratsiya masalalari bo‘yicha, shundan 54 ta yaqinlarini qaytarish bo‘yicha telefonda muloqot bo‘lib, qiyin vaziyatga tushib qolgan 12 nafar xotin-qizlar qaytarib kelingan.

“Xorijda ishlashning qonuniy asoslari hamda odam savdosiga qarshi kurashishning mazmun-mohiyati”, “Odam savdosiga qarshi kurashishda oiladagi tarbiyaning o‘rni”, “Odam savdosi: xushyor va ogoh bo‘ling!” kabi mavzularda 51 ming 246 marotaba davra suhbatlari, seminarlar, savol-javob kechalari, uchrashuvlar o‘tkazildi. Hududiy xotin-qizlar bo‘linmalari va ularning boshlang‘ich tashkilotlari tomonidan odam savdosi jinoyati va uning ayanchli oqibatlaridan keng

ommani xabardor etishga qaratilgan jami 2 ming 162 marta hududiy OAV larda chiqishlar qilindi. Shundan 381 marotaba televideniya, 685 marotaba radio orqali chiqishlar qilindi. Hududlardagi turli gazetalarda ushbu mavzuga doir 1.096 ta maqolalar chop etildi.

2014-yil 12 oyi davomida odam savdosidan jabrlangan xotin-qizlar 383 nafarni, 2015-yil 12 oyi davomida 328 nafarni tashkil etib, 2014-yilda uyiga qaytgan ayollar 12 oy davomida 79 ming 512 nafarni, 2015-yilda 83 ming 370 nafarni tashkil etgan. Huquqbuzarlik sodir etganligi uchun bo'lsa, bu ikki yilda deportatsiya qilingan ayollar soni 579 nafarni tashkil etgan. Shuningdek, joylarda chet davlatlarda bo'lib, qaytib kelgan xotin-qizlar tibbiy ko'rikdan o'tkazilib, ular orasida yuqumli kasalliklarni orttirib kelgan shaxslarni aniqlashga ham alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, 2011-yilning 30-iyul kuniga qadar, uzoq muddatga ketib, qaytib kelgan 173 ming 239 nafar fuqarolarning 128 ming 647 nafari tibbiy ko'rikdan o'tkazildi. Uzoq muddatga ketib, qaytib kelgan fuqarolar orasida turli yuqumli kasalliklarning oldini olish borasidagi targ'ibot-tashviqotlarning samaradorligini oshirish maqsadida Toshkent shahrida–222, Toshkent viloyatida–267, Samarqandda–390, Sirdaryoda–394, Jizzaxda–150, Buxoroda–343, Navoiyda–185, Farg'onada–960, Andijonda–1.224, Namanganda–296, Surxondaryoda–113, Qashqadaryoda–382, Xorazmda–891, Qoraqalpog'iston Respublikasida–265 marotaba o'quv seminarlar tashkil etildi.

Migrantlarni birgina OIV infeksiyasiga tekshirish va ularning oila a'zolariga tarqalishining oldini olish borasida ijtimoiy sheriklik asosida mahallalarda va shahar, tumanlarda tashkil etilgan tezkor shtablardan olingan ma'lumotlarga asoslanib, chet davlatlardan uch oydan ortiq vaqt bo'lib uyiga qaytgan mahalla fuqarolarini OIV infeksiyasiga poliklinika va QVP larga yo'naltirildi. 2015-yil davomida respublikaning barcha hududlarida 425 ming 487 nafar migrantlar yashash joylari bo'yicha OIV infeksiyasiga tekshirildi, ularning 491 nafarida OIV infeksiyasi aniqlangan.

2021-yil "Istiqbolli avlod" nodavlat notijorat tashkiloti tomonidan odam savdosiga qarshi kurashish va mazkur jinoyatdan jabrlanganlarni himoya qilish maqsadida 2 ming 652 nafar fuqaroga huquqiy yordam, xorijiy davlatlarda qiyin ahvolga tushib qolgan 197 nafar fuqaroni Vatanga qaytarishda va 81 nafar fuqaroga shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarni tiklashda amaliy yordam ko'rsatildi.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatda olib borilgan keng ko'lamli ishlar mazmun-mohiyati, avvalo, inson manfaatlariga uning haq-huquqlarini himoya qilish, turmush sharoitini yaxshilash kabi aniq maqsadlarga qaratildi. Odam savdosini oldini olish, unga qarshi chora-tadbirlar belgilash, odam savdosi unga qarshi chora-tadbirlar belgilash, odam savdosi qurboniga aylanganlar bilan turli suhbatlar va va psixologik maslahatlar berish maqsadida davlat va nodavlat tashkilotlar hamkorligida respublikaning turli viloyat, shahar va qishloqlarida o'tkazilgan davra suhbatlari, uchrashuvlar, seminar va treninglarda asosiy e'tibor qonunning ustuvorligi, mehnat migrantlarining huquqlari va ularni himoya qilish, demokratik huquqiy davlatda inson erkin va farovon yashashi uchun qilingan tadbirlar inson xavfsizligini ta'minlash va qonuniy manfaatlarini, qadr-qimmatini har qanday tajovuzlardan himoya qilishga qaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ражабова М. Одам савдосига қарши кураш // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. – 2008. – № 2. – Б. 2.
6. О'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasining 2008–2010-yillarda odam savdosiga qarshi kurashish samaradorligini oshirish bo'yicha Milliy tadbirlar rejasini bajarilishi bo'yicha ma'lumotnomasi // 12.02.2010. Joriy arxiv materiallari.
3. Фазилов И.Ю. Одам савдосига қарши курашнинг жиноят-ҳуқуқий ва криминалогик жиҳатлари. – Тошкент, 2016. – Б. 209.

ABU NASR FAROBIY TA'LIMOTINING YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDAGI O'RNI

Akilova O'g'ilxon Mirzapayasovna
“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti katta o'qituvchisi
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada falsafa, mantiq, ta'lim-tarbiya ta'limotida muhim o'rin tutuvchi alloma Abu Nasr Forobiy merosining mazmun-mohiyati, unda ilgari surilgan yuksak ma'naviy-axloqiy g'oyalarning didaktik ahamiyati mavjud manbalar asosida tahliliy yoritilgan. Bugungi pedagogik jarayonlarda ulardan foydalanish muhim ijtimoiy zarurat sifatida talqin qilingan.

Kalit so'zlar: bilish, ta'limot, o'quv jarayoni, ma'naviy-axloqiy g'oyalar, insoniy xislatlar, tarbiya mazmuni, tarbiya usullari, metodik ta'minot.

Аннотация. В статье на основе имеющихся источников анализируется сущность наследия Аллама Абу Насра Фараби, играющего важную роль в философии, логике и образовании, а также дидактическое значение выдвигаемых в нем высоких духовно-нравственных идей. Их использование в современном педагогическом процессе интерпретируется как важная социальная необходимость.

Ключевые слова: знания, обучение, образовательный процесс, духовно-нравственные идеи, человеческие качества, содержание образования, методы обучения, методическое обеспечение.

Annotation. The article analyzes the essence of the legacy of Allama Abu Nasr Farabi, who plays an important role in philosophy, logic, and education, and the didactic importance of the high spiritual and moral ideas put forward in it, based on the available sources. Their use in today's pedagogical processes is interpreted as an important social necessity.

Key words: knowledge, teaching, educational process, spiritual and moral ideas, human qualities, content of education, methods of education, methodical support.

Jamiyat ijtimoiy-ma'naviy hayotini rivojlantirish, shaxs ruhiy kamolotini ta'minlash insoniyatning azaliy maqsadi, ezgu-intilishlari majmui sanaladi. Ilm-fan, ma'rifat peshvolari, taraqqiyot tarafdorlari faoliyatining asosiy yo'nalishi ayni shu masalalarni qamrab olganligi bilan xarakterlidir. Xususan, buyuk Sharq mutafakkirlari butun hayotida davomida olib borgan ilmiy, ijodiy, amaliy faoliyati qaysi soha yoki yo'nalishda bo'lmasin, birlamchi maqsadi inson ruhiy-ma'naviy kamolotini yuksaltirish, shu orqali butun jamiyatni sog'lomlashtirish, rivojlantirish, taraqqiyotning yangi-yangi cho'qqilarini zabt etishdan iborat bo'lgan. Qomusiy ilm sohiblari bor iste'dod va imkoniyatlarini ushbu masadlarga erishish yo'lida sarflaganlar. Buni biz Ibn Sino, Beruniy, Xorazmiy, Forobiy, Rumiy, Rudakiy Farg'oniy kabi ulug' allomalar faoliyatida ham keng kuzatamiz. Binobarin, yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasi bilan amaliyotning qanday taraqqiy qilib kelganligini bilmay turib, yoshlarni har tomonlama komil inson etib tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda hal qilib bo'lmaydi. Bu ajdodlarimiz tomonidan isbot qilingan ilmiy-nazariy, falsafiy-tarbiyaviy haqiqatdir.

Axloqan pok va etuk insonlarni tarbiyalash masalasini muvafaqiyatli hal etishda xalqimizning tarixiy an'analari, ma'naviy boyliklari, ajdodlarimizning bizga qoldirgan ilmiy me'roslari va tarixiy-tarbiyaviy tajribalarini o'rganib chiqish, ularning yutuqlarini hayotga, ta'lim-tarbiya ishlariga tatbiq etishning ahamiyati kattadir. Barkamol avlod tarbiyasi ijtimoiy hodisa bo'lib, shaxsning shakllanishini ta'minlaydigan eng qadimiy va abadiy qadriyat, inson va jamiyatning mavjudligini belgilovchi asosiy mezon sifatida avlod-dan-avlodga o'tib boraveradi. Jumladan, butun jahonga Aristoteldan keyin "Ikkinchi muallim" nomi bilan shuhrat qozongan Abu Nasr Forobiyni boy ilmiy-falsafiy, ma'naviy-tarbiyaviy merosi bu borada alohida qimmatga ega. Allomaning

ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid ta'limotidan bugungi kunda umumiy o'rta va oliy ta'lim tizimidagi o'qitish jarayonlarida foydalanish nihoyatda samarador ahamiyatga molik.

Abu Nasr Forobiy izlanishlarining asosiy yo'nalishi insonning tuzilishini, ruhiyatini, moddiy va ma'naviy olamini o'rganish qamrab oladi. Forobiy etuk faylasuf sifatida ruhiy jarayonlarni insonning aqliy, axloqiy, ma'naviy rivojiga bog'liq xolda o'rganishga va talqin etishga harakat qiladi. Shuning uchun ham u o'z asarlarida sezgilar va aqliy bilish fikrlash kabi jarayonlarga juda katta e'tibor beradi va ular haqida boshqa ruhiy jarayonlar, masalan, xotira, tasavvur, diqqat, his-tuyg'u, iroda, qobiliyat, malaka kabi shaxsiy xislatlarni bilish jarayoni bilan bog'liq holda so'z yuritadi.

Ma'lumki, insonga xos bo'lgan va uning ma'naviy yuksalishida muhim ahamiyat kasb etuvchi taffakkur va nutqning rivojlanishi ta'lim-tarbiyaning asosini tashkil qiluvchi muhim jarayon sanaladi. Forobiy inson tafakkuri va nutqining fazilatlarini chuqur o'rganadi, grammatika va mantiq fanining rivojiga, uning ayrim masalalarini tahlil etishga, juda katta e'tibor beradi. U Aristotelning mantiqqa oid barcha asarlarini chuqur o'rganadi hamda ularga sharhlar yozadi va mantiqning turli bo'limlari: tushuncha, hukm, diduksiya, isbotlash kabilarga bag'ishlangan risolalar yozib, qoldiradi. Olimning ruhiyat va mantiqqa oid fikrlari ta'lim-tarbiya sohasidagi ta'limotning tabiiy, ilmiy, nazariy asoslari bo'lib xizmat qiladi.

Komil ma'naviyat va axloq, inson tarbiyasi masalasi Qadimgi Sharqda G'arbda, xususan, Qadimgi Yunonistonda har doim mutaffakkir olimlarning diqqat markazida bo'lib kelganligi to'g'risida bir qancha qimmatli manbalar mavjud. Shu jihatdan, Forobiy Qadimgi Yunoniston faylasuf olimlarining merosini o'rganar ekan Aristotel, Platon, Suqrot, Pifagor kabi mutafakkirlar asarlari bilan yaqindan tanishib, ularga sharhlar yozadi. O'zlashtirgan bilimlariga tayangan holda ta'lim-tarbiya jarayonlarida insonning ma'naviy yuksalishi eng asosiy va birlamchi maqsad bo'lishi kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Forobiy talqinicha, inson dunyo taraqqiyotining eng mukammal va etuk yakuni.

Shu sabab u o'z ilmiy-amaliy faoliyati davomida yaratgan asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zaruriyati va buning uchun nimaga asoslanish lozimligi, ta'lim-tarbiya usullari, undan qutilgan maqsad masalalariga echim ko'rsatishga asosiy e'tibor qaratadi. Xususan, uning "Fozil odamlar shahri", "Baxt saodatga erishuv haqida", "Ixso al ulum", "Aql ma'nolari xaqida" nomli, shuningdek, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar keng tadqiqu-targ'ib etilgan asarlarida bu kabi muammolar atroflicha tahlil qilinadi, muhim tavsiyalar ilgari suriladi. Jumladan, alloma "Baxt saodatga erishuv xaqida" nomli risolasida bilim mohiyati, mazmuni, ularni o'rganish tketmaketligini birma bir sanab o'tadi.

Olimning ta'kidicha "Bilish zarur bo'lgan ilm bu olam asoslari xaqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon xaqidagi ilmlarni o'rganish lozim. Undan so'ng, umuman, jonli tabiat o'simlik va hayvonlar xaqidagi ilm o'rganiladi". "Bundan keyin- deb davom etadi Forobiy, – insonni o'rganishga kirishamiz hamda insonning bilishidan kutilgan maqsad-muddaoni o'rganamiz va shuning natijasida nima, qanday narsa ekanligini bilib olamiz. Shundan so'ng biz insonning hozirgi kamolotiga erishuvi sabab bo'lgan narsalarni o'rgana boshlaymiz.

Bu narsalar esa xayr-ehsonli ishlar, go'zal insoniy fazilatlar bo'lib, ushbu fazilatlarni, insonni kamolotga erishuvidan mahrum qiladigan salbiy xislatlarni ajratib o'tamiz. Bu salbiy xislatlar, yomon odatlar xatti-harakatlarning kelib chiqish sabablarini o'rganishdan avval shu xulq-atvor xatti-harakatning o'zi bilan tanishib chiqamiz. Bu ilm shunday narsalar o'rgatuvchi ilmki, uning yordamida shahar xalqlari va shaharlik bo'lmagan xalqlarni o'z ichiga olgan ya'ni inson olamiga xos bo'lgan barcha xislatlarni o'zida umumlashtirgan odamzod jismga har turli a'zolar kabi kishiga ma'lum bo'ladi". Inson ma'naviy axloqi to'g'risidagi ta'limot – etika Forobiyning ijtimoiy ta'limotida eng muhim va asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

Forobiy axloq to'g'risidagi ilmini an'anaga asoslanibgina belgilamaydi. Subyektiv ravishda kelib chiqishni ko'rsatadi va uni keltirib, chiqargan omillar ya'ni insonning ijtimoiy mohiyatini ham asoslashga harakat qiladi, insonga bilim va tarbiya berish ijtimoiy zarurat ekanligini nazariy asoslaydi. U inson "aqli mavjudot" deyilganda, uning aqli bo'lishiga layoqatliligi, lekin yomon xatti-harakatlarga ham qobiliyati tushunilishini ham uqtirib o'tadi. Alloma ta'limotiga ko'ra, ta'lim-tarbiya jarayonida nazariy bilim bilan amaliy harakat va odat-malaka, faoliyat birlashib boradi, etuklik shu birlashuvning darajasiga qarab yuzaga keladi. Forobiy ta'lim-tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchi yoki ta'lim oluvchi shaxsga yakka xolda yondashuvni, uning tabiiy, ruhiy va jismoniy xislatlarini nazarga olish zarurligini ta'kidlab shunday deydi: "Bu barcha tabiiy xislatlarni oliy kamolot sari yoki kamolotga yaqin bo'lgan darajaga ko'tarishga xizmat qiluvchi vosita yordamida tarbiyalashga muhtojdir. Insonlar turli ilm, hunar faoliyatga moyilligi va qobiliyatligi bilan tabiatan farqlanadilar.

Teng tabiiy xislatlarga ega bo'lgan odamlar esa, o'z tarbiyasi (malakalari) bilan tafovut qiladi. Tarbiyasi jihatidan teng bo'lganlar esa, bu tarbiya natijalarining turlichaligi bilan bir-biri bilan farq qiladilar". Tarbiya jarayoni, Forobiyning fikricha, tajribali pedagog o'qituvchi tomonidan tashkil etilishi, boshqarilib turilishi va ma'lum maqsadlarga yo'naltirishi lozim, chunki "har bir odam ham baxtni va narsa hodisalarni o'zicha bila olmaydi. Unga buning uchun o'qituvchi lozim". Forobiy insonga xos bo'lgan va uning ma'naviy yuksalishida muhim ahamiyat kasb etuvchi, tafakkur va nutqning rivojlanishini ta'lim-tarbiyaning asosini tashkil etuvchi muhim jarayon hisoblaydi.

Olim bolalarning fe'l-atvoriga karab tarbiya jarayonida "qattiq" yoki "yumshoq" usullardan foydalanish kerak, deb hisoblaydi: "tarbiyalanuvchilar o'qish va o'rganishga moyil bo'lsa, ta'lim-tarbiya jarayonida yumshoq usul qo'llaniladi; tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz bo'lishsa, qattiq usul qo'llanishi lozim". Allomaning axloqiy-ta'limiy g'oyalari, avvalo, buyuk yaratuvchi – Ollohni bilishga, insoniyat yaratgan ilmu bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan, ta'lim-tarbiya jarayonining muhim vosita va usullarini asoslab bergan. Forobiy insonning ma'naviy hayotida asosan, uning ikki tomoniga: aqli-ongiga va axloqiga (xulq-atvoriga) katta e'tibor beradi. Shuning uchun alloma fikricha, ta'lim-tarbiya, insonni aqliy tomondan ham, axloqiy tomondan ham etuk, mukammal kishi qilib etishtirishga qaratilmog'i lozim. Demak, ta'lim-tarbiyaning birdan-bir vazifasi – jamiyat talablariga to'la to'kis javob bera oladigan va uni bir butunlikda, tinchlikda, farovonlikda saqlab turish uchun xizmat qiladigan ideal inson tayyorlashdir. Forobiy ta'lim-tarbiya jarayonini yo'lga qo'yish, uni boshlashdan avval odamlarning shaxsiy xislatlarini bilish lozimligini aytadi.

Atoqli olim Q.Nazarovga ko'ra, "Forobiy o'zining «Baxt-saodatga erishuv haqida» asarida inson kamoloti muammosini ilm bilan bog'laydi. Mutaakkir fikricha voqelik sir-asroridan boxabar bo'lmasdan, Alloh in'om etgan aql ne'matidan mavjud imkoniyat darajasida foydalanmasdan turib, etuk inson martabasiga erishib bo'lmaydi. Chunki inson dunyo taraqqiyotining eng mukammal va etuk yakunidir. Bu borada Forobiy ta'lim-tarbiyaning mohiyati, ahamiyati, zaruriyati, bu jarayonni amalga oshirish usul va vositalari, undan kutilgan maqsadni ham har tomonlama tadqiq etgan.

Forobiyning adolatli, fazilatli jamiyat, davlatni demokratik boshqarish to'g'risidagi fikr-mulohazalari "Fozil odamlar shahri" asarida o'z ifodasini topgan. Mutaakkirning adolatli ideal jamiyatida kishilarning samarali mehnatiga, ilm sohiblariga, ularning aql-zakovatiga, fazilatli axloq-odobiga, hayotiy tajribasiga yuksak baho beriladi. Diniy adovat, o'zga dinga e'tiqod qiluvchilarga nafrat kabi sifatlar mutaakkirga xos xususiyat emas. Uning uchun eng muhimi – kishilarning u yoki bu dinga e'tiqod qilishi emas, balki ma'rifatning tantanasi, ilm-fanning istiqboli, inson kamoloti, baxt-saodat, ezgulikning qaror topishi, insonlarning o'zaro hamjihatligidir. Bunday jamiyatda kasb-hunar, ilm-fanni egallashga keng yo'l ochib berilgan. Jamiyatda tenghuquqlilik va erkinlik saltanati hukmronlik qiladi, yakka hokimlikka barham berilgan. Davlat boshliqlarini fuqarolarning o'zlari saylaydilar. Agar saylangan boshliqlar xalq manfaatlariga zid harakat qilsalar,

ular o‘z amal-mansablaridan chetlashtiriladilar. Ideal davlat arboblari o‘z faoliyatlarida adolat, tenghuquqlilik, fuqarolar manfaatlarini ko‘zlab ish tutadilar.”

Forobiy fikricha, insoning xohish, ixtiyor, iroda, yaxshilik va yomonlik kabi xislatlarini, nimaga qobiliyati borligini aniqlamay turib ishga kirishish kutilgan natijani bermaydi. Forobiy o‘z ma’naviy-axloqiy ta’limotida insoniy xislat-fazilatlarini to‘rtga bo‘ladi: nazariy fazilatlar, tafakkur, yaralma fazilatlar, amaliy san’at fazilati (kasb-hunar). “Baxt-saodatga erishuv haqida”gi risolasida mutafakkir inson go‘zallikni samarali idrok etishi uchun unda nozik tabiat va aqliy mukammallik zamini bo‘lishi kerak, hissiy va aqliy qobiliyatga ega bo‘lgan insongina dunyoning barcha sirlarini bila olishi mumkin, deb ta’kidlaydi. “Inson aql-idroki tufayli haqiqiy insonga aylanadi, bilim insonga baxt va shodlik keltiradi, inson bilish orqali o‘zida go‘zallik va mukammallikni kashf etadi”, deb uqtiradi.

Forobiy insonlarni ilm bilan, san’at bilan shug‘ullanishga da’vat etadi va shu tufayli go‘zal narsalar mohiyatini idrok etish teranlashadi, deb ko‘rsatadi. Forobiy fikricha, shaxsni kamol toptirish jarayoni inson o‘z hayoti davomida ilm-hunar o‘rganishi, axloqiy normalarni egallashi va san’atni hayotiy tajriba bilan boyitishi orqali sodir bo‘ladi. Insoniy fazilatlar inson atrofni qurshagan muhit ta’sirida shakllanadi. “Kamolotga bir kishining yolg‘iz erishuvi mumkin emas. Har bir inson, har qanday kamolotga erishuvda boshqalarning ko‘magiga va ular bilan birlashishga muhtoj yoki majburdir”, deydi mutafakkir. Forobiy axloq tushunchasini keng ma’noda talqin qilar ekan, butun insonlarni, ularning dini, e’tiqodi, irqi, tilidan qat’iy nazar, hamjihatlik va hamkorlikka chaqiradi.

Dunyoda bir butun yagona inson jamoasini shakllantirishni va barcha fuqarolarning manfaatlarini birdek ko‘zlab faoliyat ko‘rsata olishini orzu qiladi. O‘z davrida ajoyib orzu-istaklar va g‘oyalarni ilgari surgan Forobiyning dunyoda yagona jamiyat barpo qilish to‘g‘risidagi fikrlari ham keyinchalik dunyoning juda ko‘p mutafakkirlari, jumladan, nemis faylasufi I.Kant tomonidan ham ilgari surilgan edi. Forobiy ilgari surgan, shuningdek, dunyo olimlari tomonidan ham maqsadga muvofiq deb topilgan “dunyoda yagona fuqarolik jamiyati”ni tarkib toptirish haqidagi g‘oyalari bugungi kunda n nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Alloma fikricha, yuksak axloqiy fazilatlarga rioya qilgan holda rivojlanayotgan har qanday davlat o‘z fuqarolarini, shak-shubhasiz, baxt-saodat yo‘liga olib chiquvchi kuchli quroldir. Inson bilim va namunali axloq egasi bo‘lgandagina yaxshi odat va harakatlarni o‘zida mujassamlashtira oladi, u har qanday yovuz buzg‘unchiliklar ko‘chasiga kirmaydi, aksincha, ularga nisbatan shafqatsiz jang olib boradi.

Falsafa va mantiq, insonshunoslik, jamiyatshunoslik ilmining bu buyuk bilimdoni tomonidan ilgari surilgan ma’naviy-axloqiy tarbiya, o‘qitishga doir ilg‘or g‘oyalari o‘zidan keyingi ulamolar, pedagoglarning ta’lim-tarbiya va inson kamoloti xususidagi fikr-mulohazalari rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Mutafakkirning axloq va uning asosida yosh avlodga tarbiya berish ta’limoti hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q, aksincha, axloqiy tarbiyaning yangi usul va qoidalarini ishlab chiqish va ularni rivojlantirishda juda katta ahamiyat kasb etib kelmoqda. Ma’naviy-axloqiy tarbiya jarayonlarini to‘g‘ri va tizimli yo‘lga qo‘yish, ilmiy-metodik ta’minotini takomillashtirishda muhim manba vazifasini o‘tab qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Zunnunov A. Pedagogika tarixi. // Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T.: “Sharq”, 2004.
2. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. –T.: “Xalq merosi”, 1993.
3. Forobiy A.N. Risolalar. –T.: “Fan”, 1995.
4. Nazarov Q. O‘zbek falsafasi. –T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2023
4. Jalilov Z. Sharq mutafakkirlari merosini o‘rganishning didaktik metodlari. //Zamonaviy ta’lim. –T., 2017, №5, 38-43- b.
5. Quronov M. Maktab ma’naviyati va milliy tarbiya. –T.: “Fan”, 1999

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASIDA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI MAQOMI

Ravshanova Gulxayo

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti katta o'qituvchisi
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mamlakatimizni demokratik modernizatsiyalash sharoitida bugungi davr talabidan kelib chiqib, milliy xususiyatlar hamda xalqaro tajribaga asoslanan konstitutsiyaviy islohotlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga hayotimizning boshqa muhim sohalari va ustuvor yo'nalishlari qatori faol fuqarolik jamiyatini shakllantirish, jamoatchilik nazorati institutini yanada rivojlantirishga oid normalar ham kiritildi. Ushbu maqolada fuqarolik jamiyati institutlarining huquqi, maqomi va vakolatlarining konstitutsiyaviy mustahkamlanishi bayon etilgan. Shu bilan birga Konstitutsiyaga muvofiq fuqarolik jamiyati institutlarining asosiy faoliyat yo'nalishlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, fuqarolik jamiyati institutlari, konstitutsiya, huquqiy asos, jamoatchilik nazorati, ijtimoiy sheriklik, nodavlat notijorat tashkilot, o'zini o'zi boshqarish organlari, ommaviy axborot vositalari, referendum.

Аннотация. В условиях демократической модернизации нашей страны конституционные реформы, основанные на национальных особенностях и международном опыте, были проведены с учетом требований сегодняшнего времени. В Конституцию Республики Узбекистан, среди других важных направлений и приоритетов нашей жизни, вошли нормы, связанные с формированием активного гражданского общества и дальнейшим развитием института общественного контроля. В данной статье описывается конституционное закрепление прав, статуса и полномочий институтов гражданского общества. При этом в соответствии с Конституцией изучаются основные направления деятельности институтов гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, институты гражданского общества, конституция, правовая основа, общественный контроль, социальное партнерство, негосударственная некоммерческая организация, органы самоуправления, средства массовой информации, референдум.

Annotation. In the conditions of democratic modernization of our country, constitutional reforms based on national characteristics and international experience were carried out based on the requirements of today's times. In the Constitution of the Republic of Uzbekistan, among other important areas and priorities of our life, the norms related to the formation of an active civil society and the further development of the institution of public control were included. This article describes the constitutional strengthening of the rights, status and powers of civil society institutions. At the same time, in accordance with the Constitution, the main areas of activity of the institutions of civil society are studied.

Key words: civil society, civil society institutions, constitution, legal basis, public control, social partnership, non-governmental non-profit organization, self-government bodies, mass media, referendum.

Bugungi kunda mamlakatimizni har tomonlama rivojlantirish, erkin va adolatli fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgan keng qamrovli islohatlar amalga oshirilmoqda. Bu haqda Prezidentimiz Sh.Mirziyoev ta'kidlaganidek, “Mamlakatning gullab-yashnashiga faqatgina kuchli va adolatli fuqarolik jamiyati bilangina erishish mumkin” [1]. Ta'kidlash joizki, fuqarolik jamiyatini amaliy tarzda xarakterlovchi tuzilmalar – fuqarolik jamiyati institutlaridir. Ya'ni, fuqarolik jamiyatida shaxs muhim o'rin egallaydi. Barcha institutlar shaxsning huquqini ro'yobga chiqarish, imkoniyat va manfaatlarini, maqsad va intilishlarini amalga oshirishga yordam beradi.

Aynan mazkur institutlarining faoliyati mavjud fuqarolik jamiyatining demokratiyalik darajasini belgilab beradi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'z oldiga ochiq va adolatli fuqarolik jamiyati qurish maqsadini qo'ygan har bir davlat eng avvalo fuqarolik jamiyati institutlarining huquqiy asoslarini mustahkamlashi zarur. Bu haqda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohatlarni tahlil qilgan siyosatshunos olim quyidagilarni ta'kidlaydi: "O'zbekistonda "Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari" tamoyilini izchil amalga oshirish doirasida aholi keng qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan, mustaqil ish olib boradigan, barqaror fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish hamda rivojlantirish uchun barcha zarur tashkiliy-huquqiy va moddiy sharoitlar yaratilganligi fuqarolik jamiyatining yangi bosqichini belgilab beradi" [2]. Darhaqiqat, fuqarolik jamiyatining yuqori darajasi davlatda mavjud fuqarolik jamiyati institutlarining soni qay darajada ko'pligiga va ularning erkin faoliyati yuritishlari uchun qay darajada huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlar yaratilganligiga bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi Sh.Mirziyoyev ham shaxs huquq va erkinliklarini to'la ro'yobga chiqarishda fuqarolik jamiyati institutlarining beqiyos o'rnini e'tirof etib, "Asosiy qonunimizda fuqarolik jamiyati institutlarining o'rnini va maqomini konstitutsiyaviy jihatdan mustahkamlash" [3] davr talabi ekanlini ta'kidlaydi.

Mazkur zaruriyatdan kelib chiqib, mamlakatimizda konstitutsiyaviy islohot amalga oshirilib, 2023 yil 30 aprelda umumxalq referendumini asosida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi yangilangan tahrirda qabul qilindi. Mazkur Konstitutsiya yillar davomida amal qilib kelgan "davlat – jamiyat – inson" tamoyilini yangi paradigma: "inson – jamiyat – davlat" tamoyiliga o'zgartirish barobarida fuqarolik jamiyati institutlari taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Avvalo, Konstitutsiyamizga ilk marotaba fuqarolik jamiyati institutlariga bag'ishlangan alohida bob kiritildi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning XIII bobi «Fuqarolik jamiyati institutlari», deb nomlandi. Bugungi kunda O'zbekistonda 9 mingga yaqin nodavlat notijorat tashkilotlar, 9 mingdan ortiq o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyat yuritadi [4]. Fuqarolik jamiyati institutlari tushunchasi ilmiy adabiyotlarda keltirilgan bo'lib, lekin normativ-huquqiy hujjatlarda mazkur institutning tushunchasi berilmagan edi. Jahon bankining "Fuqarolik jamiyati tashkilotlari bilan maslahatlashuv" ko'rsatmasida "fuqarolik jamiyati instituti" tushunchasini qo'llash tavsiya qilingan.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 69 moddasida "fuqarolik jamiyati institutlari, shu jumladan jamoat birlashmalari va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, ommaviy axborot vositalari fuqarolik jamiyatining asosini tashkil etadi" [5] deb belgilab qo'yilgan.

Fuqarolik jamiyati institutlari mamlakatda demokratiya, huquqiy davlat va shaxs erkinliklarini ta'minlashning muhim kafolati bo'lib xizmat qiladi. Ular jamiyat a'zolarining fuqarolik faolligi, milliy o'z-o'zini anglashi, siyosiy madaniyati va yuksak ma'naviyatini yuksaltirishga ko'maklashish, mustaqil fikrlash, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish, o'z kelajagini o'zi qurish istagini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga demokratik islohatlarni amalga oshirishda davlat va fuqarolar o'rtasida ishonchli vakil bo'la oluvchi tashkilotlar majmuasi sifatida jamoatchilik nazoratini amalga oshirishda samarali hamkor bo'la oladi. Mazkur norma Fuqarolik jamiyati institutlari maqomining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomini mustahkamlaydi.

Endilikda ushbu konstitutsiyaviy moddaga binoan: «O'zbekiston Respublikasida kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar, yoshlar va nogironligi bo'lgan shaxslar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar hamda fuqarolarning boshqa birlashmalari jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etiladi. Jamoat birlashmalarini tarqatib yuborish, ularning faoliyatini taqiqlab yoki cheklab qo'yish faqat sud qarori asosidagina amalga oshiriladi».

Davlat zimmasiga fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini ta'minlash bilan bog'liq muayyan majburiyatlar yuklandi. Konstitutsiyaning 72-moddasi birinchi bandiga muvofiq: «Davlat nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi, ularga jamiyat hayotida ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratadi [6].

Shu bilan birga, davlat organlari va mansabdor shaxslarning nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatiga aralashmasligi, demakki davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari bir-biridan mustaqil ravishda faoliyat olib borishi kafolatlab qo'yildi.

Bundan tashqari konstitutsiyada o'z ifodasini topgan fuqarolar siyosiy partiyalar, o'zini-o'zi boshqarish organlari, kasaba uyushmalari, nodavlat notijorat tashkilotlar, ommaviy axborot vositalari va jamoat birlashmalariga oid normalar ham fuqarolik jamiyati alohida institutlarining huquqiy maqomi va konstitutsiyaviy vakolatlarining mustahkam huquqiy poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Yangilangan Konstitutsiyaning 148 moddasida “fuqarolar va fuqarolik jamiyati institutlari O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining shakllanishi va ijro etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshiradi” deb belgilangan norma chinakam fuqarolik jamiyati barpo etishda fuqarolik jamiyati institutlarning konstitutsiyaviy vakolatlarini yanada kengaytirdi.

Xulosa qilib aytganda, Konstitutsiyada yuqoridagi normalarning belgilanishi fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini bevosita tartiga soluvchi hamda ularning huquqlari, vakolatlari va qonuniy vakolatlariga doir qonunchilik hujjatlarining tizimlashtirilishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bosqichma-bosqich davlat funksiyalarini ushbu institutlarga berib borish orqali ularning ijtimoiy faolligini oshirishga turtki bo'ladi. Shuningdek, ushbu o'zgarishlar byudjet harajatlari ustidan fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligida jamoatchilik nazoratini kuchaytirishda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda, mazkur sohadagi korrupsion holatlarning oldini olishda samarali mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotimizdan kelib chiqib, bugungi kunda fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatini takomillashtirishga oid quyidagi takliflarni berib o'tmoqchimiz:

Birinchidan, Fuqarolik jamiyati institutlari o'z faoliyatida aholi bilan bevosita muloqot jarayonlarida fuqarolik jamiyati g'oyalarini aholi orasida keng targ'ib qilishi maqsadga muvofiq. Chunki fuqarolik jamiyati mohiyatini to'g'ri anglagan fuqarolar faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'ladi va bu aholi ongida dahldorlik tuyg'usining o'sishiga yordam beradi.

Ikkinchidan, davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari o'zaro ijtimoiy sheriklikning yangi samarali mexanizmini ishlab chiqishi lozim. Chunki qabul qilinayotgan qaror va qonunlar, o'zgarishlar aholi farovonligiga xizmat qilishini hamda ularning eng quyi bo'g'indan boshlab namoyon bo'lishini ta'minlashda fuqarolik jamiyati institutlari ishonchli hamkor bo'la oladi.

Uchinchidan, bugungi kundagi mavjud NNT larning atigi 14 % ni fan-ta'lim sohasidagi xotin-qizlarning faoliyatini qo'llab-quvvatlashga ko'maklashuvchi tashkilotlar tashkil qiladi. Jamiyatni modernizatsiyalashda xotin-qizlarning ya'ni millat tarbiyachisi bo'lgan onalarning o'rni beqiyos ekanligini hisobga olgan holda, xotin-qizlarning ilm olishlariga va ilmiy faoliyat bilan shug'ullanishlariga ko'maklashuvchi fuqarolik jamiyati institutlarini qo'llab-quvvatlash hamda ularning sonini yanada oshirish zarur. Chunki, ma'rifatli jamiyatni ma'rifatli onalar bilangina barpo etish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. T.:2021, B. 112 .
2. Quldoshev A. Fuqarolik jamiyati taraqqiyotida O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. O'quv qo'llanma. –Toshkent: O'zbekiston, 2020. –B. 19.
3. <https://president.uz/uz/lists/view/4815>
4. Raxmankulov M.X. Yangilanayotgan Konstitutsiya. T.:2023, B 121.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 69-modda. T.:2023, B.31.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 72-modda. T.:2023, B.31.

QULJUQTOV TOG‘LARIDAGI DEVON KARBONAT YOTQIZIQLARINING FATSIAL XUSUSIYATLARI VA SHAKLLANISH SHAROITLARI

Berdimuratova Gulbanu Parxat qizi
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti
Geologiya va muhandislik geologiyasi fakulteti
Geologiya mutaxassisligi 2-kurs magistranti
<https://orcid.org/0009-0009-3223-5078>
Science ID: MQR-0326-0124

Annotatsiya. Maqolada Quljuqtov tog‘laridagi Devon davri karbonat yotqiziqlarining fatsial xususiyatlari va shakllanish sharoitlari tahlil qilinadi. Karbonat jinslarning litologik tarkibi, organik qoldiqlar bilan bog‘liqligi hamda cho‘kindi to‘planish muhiti asosida hududda sayoz, iliq va biologik faol dengiz havzasi mavjud bo‘lganligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Quljuqtov tog‘lari, Devon davri, karbonat yotqiziqlar, fatsiya, ohaktosh, dolomit, sedimentatsiya, paleogeografiya, karbonat platformasi, dengiz havzasi.

Аннотация. В статье анализируются фациальные особенности и условия формирования девонских карбонатных отложений гор Кулджуктау. На основе литологического состава карбонатных пород, их связи с органическими остатками и условий осадконакопления обосновывается существование в данном районе мелководного, тёплого и биологически активного морского бассейна.

Ключевые слова: горы Кулджуктау, девонский период, карбонатные отложения, фация, известняк, доломит, седиментация, палеогеография, карбонатная платформа, морской бассейн.

Annotation. The article analyzes the facies characteristics and formation conditions of Devonian carbonate deposits in the Quljuqtov Mountains. Based on the lithological composition of carbonate rocks, their association with organic remains, and sedimentation conditions, the study substantiates the existence of a shallow, warm, and biologically active marine basin in the area.

Keywords: Quljuqtov Mountains, Devonian period, carbonate deposits, facies, limestone, dolomite, sedimentation, paleogeography, carbonate platform, marine basin.

Kirish. Quljuqtov tog‘lari Markaziy Qizilqumning paleozoy geologik tuzilishini o‘rganishda muhim tabiiy laboratoriyalardan biri sifatida qaraladi. Hududda tarqalgan Devon davri yotqiziqlari mintaqaning qadimgi dengiz havzalari, cho‘kindi to‘planish sharoitlari va paleotektonik rivojlanishini aniqlashda alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, karbonat jinslarning keng rivojlanganligi Devon davrida bu hududda sayoz dengiz muhiti, karbonat platformalari va biologik faollik yuqori bo‘lgan cho‘kindi havzalari mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan Quljuqtov tog‘laridagi Devon karbonat yotqiziqlarini fatsial nuqtayi nazardan o‘rganish nafaqat mahalliy stratigrafiyani aniqlashtirish, balki butun Janubiy Tyanshan geologik rivojlanishini tushunish uchun ham muhimdir.

Devon karbonat yotqiziqlarining tarkibi, tuzilishi va qatlamlanish xususiyatlari ularning shakllanish muhiti haqida muhim ma’lumot beradi. Ohaktosh, dolomit, mergel, organogen-karbonat jinslar hamda ularda uchraydigan marjonlar, braxiopodlar, stromatoporoideyalar va konodontlar qadimgi dengiz havzasining chuqurligi, suv harorati, sho‘rlanish darajasi, kislorod rejimi va biologik mahsuldorligini tiklash imkonini yaratadi. Biroq Quljuqtov hududida karbonat yotqiziqlarining lateral o‘zgaruvchanligi, tektonik buzilishlar va ayrim kesimlarning to‘liq saqlanmaganligi ularning fatsial talqinini murakkablashtiradi. Shu sababli mazkur yotqiziqlarni paleontologik, sedimentologik va stratigrafik ma’lumotlar bilan birgalikda tahlil qilish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda litologik-fatsial tahlil, stratigrafik taqqoslash, sedimentologik tahlil, paleontologik kuzatish hamda qiyosiy-geologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Natija va muhokama. Quljuqtov tog'laridagi Devon karbonat yotqiziqlarini tahlil qilish hududning paleozoy davridagi geologik rivojlanishi bevosita dengiz havzasi sharoitlari bilan bog'liq kechganini ko'rsatadi. Kesimlarda karbonat jinslarning ustunligi Devon davrida bu hududda nisbatan iliq, sayoz va biologik mahsuldor dengiz muhiti mavjud bo'lganidan dalolat beradi. Ohaktosh, dolomit, mergel va organogen-karbonat jinslarning almashinib kelishi esa cho'kindi to'planish jarayoni bir xil sharoitda kechmaganini, aksincha, dengiz sathi, suv chuqurligi va havza ichki dinamikasi o'zgarib turganini ko'rsatadi.

Quljuqtov tog'laridagi karbonat kesimlarda fatsial o'zgaruvchanlik yaqqol seziladi. Bir kesimda qalin karbonat qatlamlari ustun bo'lsa, boshqa nuqtalarda mergelli, terrigen aralashmali yoki dolomitlashgan qatlamlar ko'proq uchraydi. Bunday farqlar bir vaqtning o'zida havzaning turli qismlarida cho'kindi to'planish sharoiti har xil bo'lganini ko'rsatadi. Hududning ayrim qismlari sayoz shelf yoki karbonat platformasiga yaqin muhitni aks ettirsa, boshqa qismlarida nisbatan chuqurroq va tinchroq dengiz sharoitlari hukmron bo'lgan bo'lishi mumkin.

Organik qoldiqlarning tarkibi karbonat yotqiziqlarining shakllanish sharoitlarini izohlashda muhim ahamiyatga ega. Marjonlar va stromatoporoideyalar sayoz, iliq va yorug'lik yetarli bo'lgan dengiz muhitini bildiradi. Braxiopodlar esa ochiq dengiz bilan aloqador, kislorodga boy shelf sharoitlarida keng tarqalgan. Konodontlar Devon yotqiziqlarining yoshini aniqlash va kesimlarni o'zaro taqqoslashda muhim mezon bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan paleontologik materiallar Quljuqtov karbonat yotqiziqlarining faqat litologik emas, balki biostratigrafik mazmunini ham ochib beradi.

Karbonat jinslarning qatlamlanish xususiyatlari cho'kindi to'planish muhitidagi gidrodinamik rejim haqida ma'lumot beradi. Yupqa qatlamli ohaktosh va mergellarning almashinishi suv tubida cho'kindi to'planish sur'ati nisbatan sekin va barqaror bo'lganidan dalolat beradi. Qalin, massiv karbonat qatlamlar esa biologik mahsuldorlik yuqori bo'lgan yoki karbonat material tez to'plangan sharoitlarda shakllangan bo'lishi mumkin. Ayrim joylarda karbonat va terrigen materiallarning aralash holda uchrashi qirg'oqdan terrigen oqim kelib turganini yoki dengiz sathining o'zgarishi natijasida havzaga tashqi material kirib kelganini ko'rsatadi.

Devon davrida Quljuqtov hududida karbonat platformasi elementlari rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bunday platformalarda cho'kindi to'planishi asosan biologik va kimyoviy jarayonlar bilan bog'liq kechadi. Dengiz suvi tiniq, iliq va nisbatan sayoz bo'lgan sharoitda karbonat moddalarning to'planishi kuchayadi. Quljuqtov kesimlarida organogen ohaktoshlar, marjon qoldiqlari va karbonat qatlamlarning keng tarqalishi aynan shunday platformaviy muhit mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, karbonat platformasi bir tekis va doimiy barqaror tizim sifatida rivojlanmagan. Kesimlarda fatsial almashinishlar, dolomitlashgan qatlamlar va terrigen aralashmalarining uchrashi dengiz havzasi sharoitlari davriy o'zgarib turganini bildiradi. Bu o'zgarishlar tektonik harakatlar, dengiz sathining ko'tarilishi yoki pasayishi, cho'kindi manbalarining faollashuvi hamda havzaning ichki gidrologik rejimi bilan bog'liq bo'lgan. Natijada Quljuqtov hududida Devon karbonat yotqiziqlari turli fatsial zonalarining almashinib kelishi orqali shakllangan.

Karbonat yotqiziqlarining hududiy tarqalishi mintaqaning paleotektonik rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Devon davrida ayrim qismlarda cho'kish jarayoni faolroq kechib, qalin karbonat qatlamlar to'plangan bo'lsa, boshqa joylarda cho'kindi to'planishi sustlashgan yoki tanaffuslar yuzaga kelgan. Bu holat kesimlarning qalinligi va tarkibida farqlar paydo bo'lishiga olib kelgan. Shuning uchun Quljuqtov Devon yotqiziqlarini tahlil qilishda faqat qatlamlarning litologik tarkibi emas, balki ularning paleotektonik sharoitdagi o'rni ham hisobga olinishi zarur.

Fatsial tahlil natijalari Quljuqtov Devon karbonat yotqiziqlarida sayoz shelf, karbonat platformasi, organogen to'planish zonalari va nisbatan chuqurroq dengiz sharoitlariga xos belgilar mavjudligini ko'rsatadi. Bu belgilar hududning Devon davrida murakkab dengiz havzasi tarkibida bo'lganini tasdiqlaydi. Ayrim qatlamlar barqaror sayoz dengiz muhitini aks ettirsa, boshqa qatlamlar havzaning chuqurlashuvi yoki cho'kindi muhitining o'zgarishi bilan bog'liq jarayonlarni ifodalaydi. Demak, karbonat yotqiziqlari hududning paleogeografik qiyofasini tiklashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Quljuqtovdagi Devon karbonat yotqiziqlarini o'rganishda litologik belgilar bilan paleontologik ma'lumotlarni birgalikda tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Litologik tarkib cho'kindi muhitini ko'rsatsa, fauna qoldiqlari shu muhitning ekologik va yosh xususiyatlarini aniqlashtiradi. Masalan, marjon va stromatoporoideyalar ko'proq sayoz va iliq suvli muhitni bildirsa, konodontlar kesimlarning stratigrafik o'rnini aniqlashda qulay imkoniyat yaratadi. Shu bois birgina jins tarkibiga tayanish yetarli emas; ishonchli natija kompleks yondashuv orqali olinadi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, Quljuqtov tog'laridagi Devon karbonat yotqiziqlari oddiy bir jinsli qatlamlar majmuasi sifatida emas, balki turli cho'kindi muhitlarining izchil almashinuvi natijasida shakllangan murakkab geologik tizim sifatida baholanishi kerak. Bu tizimda biologik mahsuldorlik, dengiz sathi tebranishlari, tektonik harakatlar va diagenetik o'zgarishlar birgalikda ishtirok etgan. Aynan shu omillar karbonat qatlamlarning tarkibi, qalinligi, tarqalishi va saqlanish darajasiga ta'sir ko'rsatgan.

Umuman olganda, Quljuqtov tog'laridagi Devon karbonat yotqiziqlarining fatsial xususiyatlari hududda Devon davrida iliq, sayoz va biologik faol dengiz havzasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Biroq bu havza doimiy bir xil sharoitda rivojlanmagan; uning turli qismlarida suv chuqurligi, cho'kindi to'planish sur'ati, sho'rlanish darajasi va biologik faollik o'zgarib turgan. Shu sababli mazkur yotqiziqlarni o'rganish Quljuqtov hududining paleogeografik rekonstruksiya, Devon stratigrafiyasini aniqlashtirish va mintaqaviy geologik rivojlanish tarixini chuqurroq tushinishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Quljuqtov tog'laridagi Devon karbonat yotqiziqlarining fatsial xususiyatlari hududda Devon davrida sayoz, iliq va biologik faol dengiz muhiti mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Ohaktosh, dolomit, mergel va organogen-karbonat jinslarning almashinib kelishi cho'kindi to'planish sharoitlari bir xil bo'lmaganini, dengiz sathi, suv chuqurligi, sho'rlanish darajasi va havza dinamikasi davriy o'zgarib turganini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalariga ko'ra, Quljuqtov Devon karbonat yotqiziqlari karbonat platformasi, sayoz shelf va organogen to'planish zonalari bilan bog'liq murakkab sedimentatsion tizim sifatida shakllangan. Ularni litologik, paleontologik va stratigrafik ma'lumotlar asosida kompleks o'rganish hududning paleogeografik rivojlanishini tiklash, Devon kesimlarini aniqlashtirish va mintaqaviy geologik talqinlarni chuqurlashtirishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Davlatov N.X., Kim I.A., Erina M.V., Samiev A.A., Yusupov A.B. New Data on Devonian Stratigraphy and Conodonts of Kuldzhuktau Mountains, Uzbekistan // PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology. – 2020. – Vol. 17. – № 9. – P. 9959–9977.
2. Kim I.A., Erina M.V., Apekina L.S., Lesovaya A.I. About the tectonic structure of the Kuldzhuktau mountains // Actual problems of geological education in the Republic and the prospects for the development of earth sciences. – Tashkent, 2020.
3. Маслов В.А., Артюшкова О.В. Стратиграфия и корреляция девонских отложений Магнитогорской мегазоны Южного Урала. – Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2010. – 288 с.

АҲОЛИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Мухаммаджон Нишанов
АДУ эркин изланувчиси

Аннотация. Мақолада аҳолининг ижтимоий муҳтож қатламларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқий асослари баён қилинган. Мавжуд ижтимоий муаммоларни бартараф этиш бўйича давлат ташиқлотларининг фаолиятини мониторинг қилиш тизими кўрсатиб берилган.

Калим сўзлар: конституция, кучли ижтимоий сиёсат, ижтимоий муаммолар, , ўзаро ҳамжиҳатлик, ижтимоий ва моддий ёрдам.

Аннотация. В статье изложены правовые основы государственной поддержки социально незащищенных слоев населения. Представлена система мониторинга деятельности государственных организаций по решению существующих социальных проблем.

Ключевые слова: конституция, сильная социальная политика, социальные проблемы, взаимная солидарность, социальная и материальная помощь.

Abstract. The article describes the legal basis for state support for socially disadvantaged groups of the population. The system for monitoring the activities of state organizations to eliminate existing social problems is presented.

Key words: constitution, strong social policy, social problems, , mutual solidarity, social and material support.

Марказий Осиёда Ўзбекистон ҳар томонлама ривожланаётган иқтисодий барқарор давлат сифатида хорижликлар томонидан эътироф этилмоқда. Ижтимоий-иқтисодий-маънавий янгиликлар жамият ҳаётида ижобий ўзгаришларни содир этмоқда. Кучли ижтимоий сиёсат Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ва ҳуқуқий давлат қурилишининг энг муҳим тамойилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддасида ҳар ким муносиб меҳнат қилиш, 43-моддасида фуқароларнинг бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш, 44-моддада болалар меҳнатини тақиқлаш, 45-моддада дам олиш, 47-моддада ҳар ким уй-жойли бўлиш, 48-моддада тиббий хизматдан фойдаланиш, 49-моддада экологик, 50-моддада таълим олиш ҳуқуқлари белгилаб қўйилган. 137 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган мамлакатимиз учун давлат томонидан ижтимоий ёрдам кўрсатиш долзарб аҳамиятга эга. Шу сабабли, Конституциямизнинг 46-моддасида баён этилган ижтимоий таъминот масалаларига янгиланаётган Ўзбекистон Республикаси ижтимоий давлат тамойили сифатида доимо эътибор қаратиб келади [1].

Мамлакатимизда тинчлик ва барқарорлик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат ва ҳамжиҳатлик муҳитини мустаҳкамлаш, миллий урф-одат ва қадриятларни сақлаш, оилалар фаровонлигини таъминлаш, соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш, аҳолининг кундалик муаммоларини ҳал этиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Аҳолининг ижтимоий муҳтож қатламларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш масаласида қонун, фармон ва қарорлар қабул қилинган. Манзилли ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг чора-тадбирлари белгиланган. Бу қонун ва қонун ости ҳуқуқий-норматив ҳужжатлари аҳолининг бандлигини таъминлаш, янги меҳнат муносабатларини шакллантириш, фуқароларнинг қобилият ва имкониятларини ишга солиш орқали даромадларини яхшилаш, ижтимоий ҳимоя ва аҳолининг айрим тоифаларини қўллаб-қувватлашни назарда тутди. Шунингдек, фуқароларнинг соғлигини сақлаш, спорт билан шуғулланишларига шароит яратиб бериш, жисмоний тарбияни ривожлантириш ва таълим олиш ҳуқуқини таъминлаш масалаларига қаратилган [2].

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳимояни таъминлаш механизмлари муҳтожларга моддий ва маънавий ёрдам бериш, пенсия билан таъминлаш, кўп фарзандли ва кам таъминланган oilаларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва талабаларга контракт пулларини тўлаб беришдан иборат. Айниқса, ота-она қарамоғисиз қолган, имконияти чекланган болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилади. Юқоридагилардан маълум бўладики, Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишнинг анъанавий йўналишлари:

- аҳоли даромадларини тартибга солиш;
- аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш;
- ижтимоий кафолатларни таъминлаш;
- бандлик муаммоларини ҳал қилиш;
- соғлиқни сақлаш;
- таълим олиш ҳуқуқини таъминлаш;
- фуқаролар маданиятини молиялаштириш;
- демографик вазиятни яхшилаш;
- экологик зарарли корхоналарни тугатишдан иборат.

Юқоридаги вазифаларни амалга оширишда, аҳоли ва мурожаатлар билан ишлашда, уйма-уй юриб муаммоларни аниқлаш ва бартараф этишда, жамоатчилик назоратини амалга оширишда бир қатор камчиликлар борлиги аниқланди. Масалан, фуқаролар йиғинлари вазифаларининг қамрови жуда кенглиги сабабли муаммоларни аниқлаш ва ижросини таъминлаш қониқарсиз ҳолатда эди. Қонун, фармон ва қарорларда маҳалла фуқаролар йиғинининг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича жавобгарлик соҳалари аниқ белгиланмаган эди. Ижтимоий муаммоларни ўрганиш ва ҳал этишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқ қабулхоналари, ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича секторлар ҳамда давлат ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги ҳамкорлик тизимли асосда йўлга қўйилмаган эди. Мавжуд ижтимоий муаммоларни ўрганиш ва ижросини таъминлашнинг биринчи бўғини ҳисобланган фуқаролар йиғинлари ва уларда фаолият олиб боровчи ходимларининг меҳнатини муносиб баҳолаш, фаолиятини молиялаштириш, улар учун замонавий моддий-техник шароит яратиш тизими қониқарсиз аҳволда эди. Мавжуд камчиликларга барҳам бериш мақсадида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳасида аҳоли муаммоларини ўрганиш ва ижросини таъминлашнинг маҳалла-сектор-ҳалқ қабулхонаси-маҳалладан иборат ноёб тизим ташкил этилди [3].

2019 йилдан бошлаб маҳалланинг жамият бошқарувидаги ўрни ва фаолияти самарадорлиги анча ошди, фуқаролар йиғинларининг аҳоли билан ишлаш ва ўзаро ҳамкорлик тизими тубдан такомиллашди. Масалан, аҳоли мурожаатлари билан ишлаш, аҳоли муаммоларини аниқлаш ва ҳал этиш бўйича **“маҳалла – сектор – Халқ қабулхонаси – маҳалла”** принципи асосида ҳамкорлик тизими жорий қилинди. Маҳалла раислари ўз ҳудудида олибборган фаолияти ва долзарб муаммолар тўғрисидаги маълумотларни сектор раҳбарларига киритиб борадилар. Давлат ташкилотлари томонидан маҳаллада йўл қурилиши, электр, газ, сув, канализация, коммунал ва ижтимоий масалалар ҳамда бошқа муаммолар бўйича амалга оширилган ишлар натижаси юзасидан ёзма маълумотлар ҳам тақдим этилди. Ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш юзасидан таклифлар Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига киритилди. Маҳалла ходимлари томонидан уйма-уй юриш, ижтимоий ва бошқа объектларни ўрганиш орқали муаммолар аниқланиб, ҳамкорликда бартараф этиш чоралари кўрилди ва бу жараён бўйича таъсирчан жамоатчилик назорати ўрнатилди. Маҳалла фуқаролар йиғини томонидан ҳар чоракда аниқланган муаммолар тўғрисида умумлашган маълумотлар халқ депутатлари Кенгашлари мажлисларида муҳокама қилиш учун киритиб борилди. Барча аниқланган муаммоларни

умумлаштириш ҳамда ҳал этиш мақсадида электрон ахборот алмашиш тизими жорий этилди. Худудларда ижтимоий-иқтисодий дастурлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда маҳалла ходимларининг бевосита иштирок этиши таъминланди.

Халқ қабулхоналари томонидан маҳалла раисларининг тақдим этган далолатномаларида кўрсатилган ҳолатлар юзасидан тегишли ташкилотларга тақдимномалар киритилди. Маҳалла раисларининг маълумотлари асосида давлат ташкилотларига мансабдор шахсларни рағбатлантириш ёки интизомий чора кўриш масаласи ҳавола этилмоқда.

Республика бўйича 2022-2023-йиллар давомида 5 284 та маҳалланинг инфратузилмаси яхшиланди. Шунингдек, 7 369 та объектда қурилиш ишлари якунланиб, фойдаланишга топширилди. Шулардан, 3 675 та ички йўллар, 1876 та ичимлик ва оқава сув таъминоти, 675 та электр тармоғи, 70 та газ таъминоати, 224 та ижтимоий соҳа ҳамда 849 та бошқа турдаги объектларда қурилиш ишлари якунланди.

Сўнгги йилларда аҳолининг ижтимоий ҳимоясини кучайтириш, давлат томонидан фуқароларга ижтимоий хизмат кўрсатиш кўлами ва турларини кенгайтириш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, ижтимоий дастурларни молиялаштириш харажатлари ЯИМга нисбатан 2 бараварга ошиб, кам таъминланган нафақа олувчи оилалар қамрови 5 баробарга кўпайди ҳамда ногиронлиги бўлган шахслар ва ногиронлиги бўлган болаларнинг парвариши билан банд бўлганлар учун янги нафақа турлари жорий этилди.

Янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияда меҳнатга лаёқатсиз ва ёлғиз кексалар, ногиронлиги бўлган шахслар ҳамда аҳолининг ижтимоий жиҳатдан эҳтиёжманд бошқа тоифаларининг ҳуқуқлари давлат ҳимоясида бўлишининг белгиланганлиги мазкур соҳани ягона ёндашув асосида ислоҳ қилиш зарурлигини тақозо этмоқда [1]. Хусусан, давлатнинг камбағалликни қисқартириш, ногиронлиги бўлган шахсларнинг ишга жойлаш ва таълим олишига кўмаклашиш бўйича конституциявий мажбуриятларининг бажарилишини таъминлаш мақсадида мазкур йўналишда амалга оширилаётган чора-тадбирларни самарали мувофиқлаштириш тизимини жорий этиш зарурати пайдо бўлди. Бир қатор давлат ташкилотлари томонидан ижтимоий ҳимоя бўйича амалга оширилаётган ишларни мониторинг қилиш тизими белгиланди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, аҳолини давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилиш кенг кўламда, яъни мамлакат бўйлаб ҳамжиҳатлик билан амалга оширилмоқда. Янгиланаётган жамиятнинг пировард мақсади ҳам аҳолига қулай ҳаёт кечириш имкониятини яратиб беришдир. Шу сабабли фуқароларнинг ижтимоий ҳимояга оид ҳуқуқларини ва манфаатларини сўзсиз таъминлаш, аҳолига ижтимоий хизматларни кўрсатиш сифатини тубдан ошириш ҳамда мазкур соҳада илғор халқаро стандартларга асосланган мутлақо янги бошқарув тизими жорий этилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2023. – 128 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 сентябрдаги “Аҳолининг кам таъминланган қатламларини қўллаб-қувватлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3268-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 апрелдаги “Аҳоли муаммолари билан ишлашда маҳалла институтининг ролини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5700-сонли фармони.
4. Батыгин Г.С., Подвойский Д.Г. История социологии. – Москва: Университет дружбы народов, 2003.

IQTISODIY ZONALARDA MAHALLIYLASHTIRISH VA KORPORATIV BOSHQARUV KO'RSATKICHLARI TIZIMINING TAHLILI

Murodov Nuriddin Nemat o'g'li

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiy zonalar mahalliyashtirish jarayonlarini baholashda qo'llaniladigan iqtisodiy va korporativ boshqaruv ko'rsatkichlari tizimi tahlil qilingan. Mahalliy komponentlar ulushi, import o'rnini bosish darajasi, ichki qo'shilgan qiymat, investitsiya va ishlab chiqarish samaradorligi hamda korporativ boshqaruv indikatorlarining o'zaro bog'liqligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: mahalliyashtirish, iqtisodiy zonalar, korporativ boshqaruv, ko'rsatkichlar tizimi, import o'rnini bosish, qo'shilgan qiymat, investitsiya samaradorligi, ishlab chiqarish samaradorligi.

Аннотация. В статье проанализирована система экономических показателей и показателей корпоративного управления, применяемых для оценки процессов локализации в экономических зонах. Освещена взаимосвязь доли местных компонентов, уровня импортозамещения, внутренней добавленной стоимости, инвестиционной и производственной эффективности, а также индикаторов корпоративного управления.

Ключевые слова: локализация, экономические зоны, корпоративное управление, система показателей, импортозамещение, добавленная стоимость, инвестиционная эффективность, производственная эффективность.

Abstract. The article analyzes the system of economic and corporate governance indicators used to assess localization processes in economic zones. It highlights the interrelationship between the share of local components, the level of import substitution, domestic value added, investment and production efficiency, as well as corporate governance indicators.

Keywords: localization, economic zones, corporate governance, indicator system, import substitution, value added, investment efficiency, production efficiency.

Kirish. Iqtisodiy zonalar mahalliyashtirish jarayonlarini ilmiy jihatdan tahlil etish, eng avvalo, ushbu jarayonni ifodalovchi va baholash imkonini beruvchi ko'rsatkichlar tizimini aniq belgilashni taqozo etadi. Zero, mahalliyashtirish iqtisodiy zonalar faoliyatida ko'plab o'zaro bog'liq omillar ta'sirida shakllanadigan murakkab iqtisodiy hodisa hisoblanadi. U ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishi, resurslar ta'minotining ichki manbalarga tayanishi, qo'shilgan qiymatning milliy iqtisodiyot doirasida shakllanishi, import ulushining qisqarishi, korxonalararo kooperatsiya aloqalarining mustahkamlanishi hamda korporatsion boshqaruv mexanizmlarining takomillashuvi orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham bu jarayonni tahlil qilishda yagona ko'rsatkich bilan cheklanib qolish uning mazmun-mohiyatini to'liq ochib bera olmaydi.

Mahalliyashtirishning iqtisodiy zonalar sharoitidagi holatini chuqur anglash uchun uni ko'p omilli va ko'p darajali jarayon sifatida baholash lozim bo'ladi. Chunki bunda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, mahalliy xomashyo ulushi, ichki yetkazib beruvchilar tarmog'ining kengligi, oraliq mahsulotlar ishlab chiqarish darajasi, ichki qo'shilgan qiymat salmog'i, import komponentlarining qisqarish sur'ati, investitsiya loyihalarining mahalliy iqtisodiyot bilan integratsiyalashuv ko'lami kabi ko'rsatkichlar o'zaro uyg'un holda namoyon bo'ladi. Mazkur holat mahalliyashtirishni iqtisodiy zonalar oddiy ishlab chiqarish hajmi yoki tayyor mahsulot ko'rsatkichi bilan emas, balki uning ichki tarkibiy chuqurligi va iqtisodiy ta'sir doirasi orqali baholash zarurligini anglatadi. Ayni shu jihat ko'rsatkichlar tizimining ilmiy asoslangan va kompleks shaklda yondashilishini talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mahalliyashtirish va iqtisodiy zonalar samaradorligini baholash masalalari bo'yicha mavjud ilmiy tadqiqotlarda mazkur jarayonning moliyaviy, tarkibiy va boshqaruv jihatlari turli yo'nalishlarda yoritilgan. Xususan, R.Kuziev erkin iqtisodiy hududlar

faoliyatini rivojlantirishda moliyalashtirish mexanizmlari va kompleks baholashning ahamiyatini, N.Akramova korporativ boshqaruv samaradorligida ichki muvofiqlashuv, nazorat va korporativ madaniyatning o'rnini, S.Mirzalieva esa erkin iqtisodiy zonalar rivojlanishini dinamik va qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilish zaruratini asoslaydi. Mazkur tadqiqotda iqtisodiy zonalarda mahalliyashtirish jarayonlarini baholashda tizimli, qiyosiy, tarkibiy va dinamik tahlil usullaridan foydalanilib, mahalliy komponentlar ulushi, import o'rnini bosish darajasi, ichki qo'shilgan qiymat, investitsiya va ishlab chiqarish samaradorligi hamda korporativ boshqaruv indikatorlari o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi sifatida o'rganildi.

Natija va Muhokama. O'zbekistonlik iqtisodchi olim R.Kuziev o'zining erkin iqtisodiy hududlar faoliyatini moliyaviy vositalar orqali rivojlantirishga oid tadqiqotida ushbu hududlar samaradorligini oshirish moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish, zamonaviy moliyaviy instrumentlarni qo'llash va hududlar faoliyatini kompleks yondashuv asosida baholash bilan bog'liqligini asoslaydi [1].

Bizningcha, mazkur yondashuv mahalliyashtirishni baholash masalasiga ham to'liq tatbiq etiladi. Chunki iqtisodiy zonlardagi natijadorlik ichki moliyaviy barqarorlik, resurslardan foydalanish sifati, boshqaruvning uyg'unligi va mahalliy iqtisodiyot bilan bog'lanish darajasi orqali ham aniqlanadi. Shu sababli mahalliyashtirishni baholovchi ko'rsatkichlar tizimi tarkibiy, moliyaviy va boshqaruv bilan bog'liq indikatorlarni birgalikda qamrab olishi lozim.

Ana shu nuqtayi nazardan yondashilganda, mahalliyashtirishni baholovchi ko'rsatkichlar tizimini shakllantirishda, birinchi navbatda, ishlab chiqarishning mahalliy komponentlar ulushini ifodalovchi ko'rsatkichlar ajratiladi. Bunga tayyor mahsulot tarkibida mahalliy xomashyo, materiallar, butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlar ulushi kiradi. Mazkur ko'rsatkich mahalliyashtirishning eng bevosita ko'rinishi bo'lib, korxona yoki hudud qanchalik darajada ichki resurs bazasiga tayanayotganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, bu ko'rsatkichni mutlaq mezon sifatida qabul qilish ham to'g'ri bo'lmaydi. Bu borada N.Akramova korporativ madaniyat va aksiyadorlik jamiyatlari samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilar ekan, korxona natijadorligi faqat tarkibiy yoki moddiy resurslar bilan belgilanmasdan, boshqaruv sifati, ichki muvofiqlashuv, axloqiy-me'yoriy muhit va nazorat mexanizmlarining qay darajada shakllanganiga ham bog'liq ekanini ta'kidlaydi [2]. Qayd etish lozimki, Akramovanning bu yondashuvi mahalliyashtirishni baholashda ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki mahalliy komponentlar ulushining ortishi o'z-o'zidan iqtisodiy samaradorlikni kafolatlamaydi. Uning amaliy natijasi korxona ichidagi boshqaruv tartibi, xarajatlar nazorati, ichki audit va resurslardan foydalanish sifati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Ikkinchi muhim guruhni import o'rnini bosish va ichki qo'shilgan qiymatni ifodalovchi ko'rsatkichlar tashkil etadi. Ular tarkibiga import qilinadigan xomashyo va butlovchi qismlar ulushining qisqarishi, ichki bozordan xarid qilinadigan resurslar salmog'ining ortishi, mahsulot tarkibidagi mahalliy qo'shilgan qiymat hajmi, mahalliy qayta ishlash bosqichlari chuqurligi va hudud ichida yaratilayotgan iqtisodiy natija kiradi. Mazkur ko'rsatkichlar mahalliyashtirishning oddiy hisobiy ifodasiga nisbatan chuqurroq iqtisodiy mazmunga ega, chunki ular ishlab chiqarishning qay darajada milliy iqtisodiyotga singib borayotganini ko'rsatadi.

Uchinchi guruh sifatida investitsiya va ishlab chiqarish samaradorligi bilan bog'liq ko'rsatkichlar qaraladi. Chunki iqtisodiy zonalarda mahalliyashtirish jarayonining iqtisodiy ahamiyati ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi, tannarx, eksport salohiyati va investitsiya qaytimi bilan qanday bog'langanida ham namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, jalb etilgan investitsiyalar hajmi, investitsiyaning mahsulotga nisbati, quvvatlardan foydalanish darajasi, eksport ulushi va bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi kabi ko'rsatkichlar tahlil uchun zarurdir.

To'rtinchi guruhni korporatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tashkil etadi. Bu yerda kuzatuv kengashi faoliyati, ichki audit va nazorat tizimi,

xaridlar boshqaruvi, moliyaviy intizom, hisobotlilik, xarajatlarni rejalashtirish, ta'minot zanjiri uzluksizligi va axborot ochiqqligi bilan bog'liq indikatorlar nazarda tutiladi. Ushbu ko'rsatkichlar mahalliyashtirishning institutsional asosini va amaliy barqarorligini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Beshinchi guruh sifatida ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligini ochib beruvchi integrallashgan indikatorlar ajratilishi maqsadga muvofiq. Bu yondashuvda mahalliy komponentlar ulushi, import o'rnini bosish, ichki qo'shilgan qiymat, investitsiya samaradorligi va korporativ boshqaruv natijadorligi o'zaro aloqada tahlil qilinadi. Chunki amaliyotda mahalliyashtirishning yuqori darajasi ayrim hollarda investitsiya yuklamasining ortishi bilan birga kechishi mumkin, boshqa hollarda esa samarali korporativ boshqaruv mahalliy ta'minotchilar bilan barqaror ishlash imkonini kengaytiradi. Korporativ boshqaruv va menejment o'rtasidagi farq ham aynan shu yerda ko'zga tashlanadi. Korporativ boshqaruv strategik chegaralarni va manfaatdor tomonlar o'rtasidagi muvozanatni belgilasa, korporativ menejment shu doirada operativ natijalarni ta'minlaydi.

Iqtisodiy zonalarda mahalliyashtirish jarayonlarini baholovchi asosiy ko'rsatkichlar tizimi

Ko'rsatkichlar guruhi	Ko'rsatkichlar tarkibi	Iqtisodiy mazmuni
Ishlab chiqarishning mahalliy komponentlari ulushi	Tayyor mahsulot tarkibida mahalliy xomashyo, materiallar, butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlar ulushi	Ishlab chiqarishning ichki resurs bazasiga tayanganlik darajasini ifodalaydi
Import o'rnini bosish va ichki qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlari	Import qilinadigan resurslar ulushining qisqarishi, ichki bozordan xarid qilinadigan resurslar salmog'i, mahsulot tarkibidagi mahalliy qo'shilgan qiymat hajmi	Mahalliyashtirishning iqtisodiy chuqurligi va milliy iqtisodiyot ichida yaratilayotgan qiymat miqdorini ko'rsatadi
Investitsiya va ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlari	Ishlab chiqarish hajmi, investitsiya hajmi, investitsiyaning mahsulotga nisbati, mehnat unumdorligi, eksport ulushi	Mahalliyashtirishning natijaviy iqtisodiy ta'sirini va ishlab chiqarish samaradorligi bilan bog'liqligini ifodalaydi
Korporatsion boshqaruv samaradorligi ko'rsatkichlari	Xaridlar boshqaruvi sifati, ichki audit va nazorat tizimi, hisobotlilik, axborot ochiqqligi, ta'minot zanjiri barqarorligi	Mahalliyashtirishning institutsional va boshqaruv asoslarini tavsiflaydi
Integrallashgan tahliliy ko'rsatkichlar	Mahalliy komponentlar ulushi, ichki qo'shilgan qiymat, investitsiya samaradorligi va korporativ boshqaruv ko'rsatkichlarining o'zaro nisbatlari	Mahalliyashtirishni kompleks iqtisodiy va boshqaruv jarayoni sifatida ifodalaydi

Yuqoridagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy zonalarda mahalliyashtirish jarayonlarini baholash alohida olingan bitta ko'rsatkich bilan cheklanmaydi. Ushbu jarayonni to'liq tahlil qilish uchun ishlab chiqarishning mahalliy tarkibi, import o'rnini bosish darajasi, ichki qo'shilgan qiymat, investitsiya va ishlab chiqarish samaradorligi hamda korporatsion boshqaruv bilan bog'liq indikatorlarni o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqish zarur. Ayniqsa, mazkur indikatorlar orasida mahalliyashtirishning bevosita darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar bilan uning iqtisodiy samaradorligini yorituvchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi nisbat muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki amaliyotda mahalliy komponentlar ulushining ortishi har doim ham ichki qo'shilgan qiymatning mutanosib ravishda ko'payishini anglatmaydi. Shuningdek, investitsiya hajmining o'sishi ham doimo mahalliyashtirish jarayonining chuqurlashuvi bilan bir xil natija bermaydi. Shu bois ko'rsatkichlar tizimini o'zaro uyg'unlikda talqin qilish iqtisodiy zonalardagi real jarayonlarni aniqroq baholash imkonini beradi.

Qayd etish lozimki, mahalliyashtirish ko'rsatkichlarining dinamikasi va tarkibiy o'zgarishlarini tahlil qilish iqtisodiy zonalarda yuz berayotgan jarayonlarning faqat joriy holatini emas, ularning vaqt davomida qanday yo'nalishda rivojlanayotganini ham aniqlash imkonini beradi. Chunki yuqorida qayd etilgan ishlab chiqarishning mahalliy tarkibi, import o'rnini bosish darajasi, ichki qo'shilgan qiymat, investitsiya va ishlab chiqarish samaradorligi hamda korporatsion boshqaruv bilan bog'liq indikatorlar o'zaro uyg'un tizim hosil qilgan holda namoyon bo'ladi. Shu

sababli ularning har biri alohida holatda emas, balki vaqt bo'yicha o'zgarishlar ketma-ketligida va tarkibiy siljishlar doirasida yanada aniqroq iqtisodiy mazmun kasb etadi. O'zbekistonlik iqtisodchi olim S.Mirzaliyeva erkin iqtisodiy zonalar samaradorligini baholashda dinamik kuzatuv va qiyosiy yondashuv alohida ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi [3]. Olimaning mazkur fikri maxsus iqtisodiy zonalarda mahalliyashtirish darajasini uzluksiz o'zgarib boruvchi iqtisodiy jarayon sifatida ko'rishni talab etadi.

Mahalliyashtirish ko'rsatkichlarining dinamikasi deganda, avvalo, iqtisodiy zonalar soni, rezident korxonalar tarkibi, ishlab chiqarish hajmi, hududiy qamrov, tashqi bozorlarga mahsulot chiqarish hajmi va moliyaviy natijalardagi siljishlar o'zaro uyg'unlikda ko'rib chiqiladi.

Iqtisodiy zonalarda mahalliyashtirish ko'rsatkichlarining vaqt bo'yicha o'zgarishini kuzatish korxonalar faoliyatidagi tarkibiy siljishlarni aniqlash bilan bir qatorda, mahalliy resurslardan foydalanish darajasi va ishlab chiqarishning ichki iqtisodiyot bilan integratsiyalashuv sur'atini ham baholash imkonini beradi. Bunda rezident korxonalar sonining ko'payishi, ishlab chiqarish va eksport hajmlarining o'sishi, mahalliy yetkazib beruvchilar bilan kooperatsiya aloqalarining kengayishi hamda import komponentlari ulushining qisqarishi bir-biri bilan bog'liq holda tahlil qilinishi zarur. Shu asosda shakllantirilgan dinamik ko'rsatkichlar tizimi iqtisodiy zonalaridagi mahalliyashtirish jarayonining qaysi yo'nalishlarda barqaror rivojlanayotgani, qaysi sohalarida esa qo'shimcha boshqaruv va iqtisodiy choralarni talab etishini aniqlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Iqtisodiy zonalarda mahalliyashtirish jarayonlarini baholash ishlab chiqarishning mahalliy tarkibi, import o'rnini bosish darajasi, ichki qo'shilgan qiymat, investitsiya va ishlab chiqarish samaradorligi hamda korporativ boshqaruv ko'rsatkichlarini o'zaro bog'liq holda tahlil qilishni talab etadi. Mazkur indikatorlarning kompleks qo'llanilishi mahalliyashtirishning miqdoriy darajasi bilan birga uning iqtisodiy mazmuni va real samaradorligini ham aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, mahalliy komponentlar ulushining ortishi, ichki ta'minot zanjirlarining rivojlanishi va qo'shilgan qiymatning milliy iqtisodiyot doirasida shakllanishi mahalliyashtirish jarayonining asosiy natijaviy ko'rsatkichlari sifatida namoyon bo'ladi.

Mahalliyashtirish samaradorligini oshirishda korporativ boshqaruv sifati, moliyaviy intizom, ichki nazorat, xaridlar tizimi va ta'minot zanjirlarini muvofiqlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'rsatkichlarni dinamik va qiyosiy tahlil qilish esa iqtisodiy zonalarda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlarni muntazam baholash, mavjud muammolarni o'z vaqtida aniqlash va boshqaruv qarorlarini iqtisodiy natijalar bilan uyg'unlashtirish imkonini yaratadi. Shu jihatdan mahalliyashtirish va korporativ boshqaruv indikatorlarini yagona baholash tizimida qo'llash iqtisodiy zonalar faoliyatining barqarorligi va samaradorligini oshirishning muhim metodik asoslaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kuziev. R.R. "Erkin iqtisodiy hududlar faoliyatini moliyaviy vositalar orqali rivojlantirishning konseptual asoslari" mavzusidagi iqtisodiyot fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent – 2025.

2. Akramova.N "Aksiyadorlik jamiyatlari samaradorligini oshirishda korporativ madaniyatni rivojlantirish" mavzusidagi iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent – 2024.

3. Mirzaliyeva.S.S. "Erkin iqtisodiy zonalarini rivojlantirishning xorij tajribasi" mavzusidagi iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2001.

DAVLAT BOSHQARUVI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING SIYOSIY-INSTITUTSIONAL IMKONIYATLARI

Isayeva Nishonaxon Saydullayevna
O‘zJOKU katta o‘qituvchisi,
mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining siyosiy-institutsional imkoniyatlari tahlil qilingan. Raqamli transformatsiyada siyosiy iroda, institutsional salohiyat, idoralararo hamkorlik, elektron hukumat va davlat xizmatlarining o‘rni yoritilgan. Shuningdek, raqamli boshqaruv samaradorligini ta‘minlashda markaziy va hududiy organlar o‘rtasidagi muvofiqlashtirish hamda fuqaroga yo‘naltirilgan xizmatlarning ahamiyati asoslangan.

Kalit so‘zlar: davlat boshqaruvi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli transformatsiya, siyosiy iroda, institutsional salohiyat, idoralararo hamkorlik, elektron hukumat, davlat xizmatlari.

Аннотация. В статье проанализированы политико-институциональные возможности информационно-коммуникационных технологий в повышении эффективности государственного управления. Освещена роль политической воли, институционального потенциала, межведомственного взаимодействия, электронного правительства и государственных услуг в условиях цифровой трансформации. Также обосновано значение координации между центральными и территориальными органами и ориентированных на граждан государственных услуг в обеспечении эффективности цифрового управления.

Ключевые слова: государственное управление, информационно-коммуникационные технологии, цифровая трансформация, политическая воля, институциональный потенциал, межведомственное взаимодействие, электронное правительство, государственные услуги.

Abstract. The article analyzes the political and institutional potential of information and communication technologies in improving the efficiency of public administration. It highlights the role of political will, institutional capacity, interagency cooperation, e-government, and public services in the context of digital transformation. The importance of coordination between central and local authorities, as well as citizen-oriented public services, in ensuring the effectiveness of digital governance is also substantiated.

Keywords: public administration, information and communication technologies, digital transformation, political will, institutional capacity, interagency cooperation, e-government, public services.

Kirish. Davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim siyosiy va institutsional ahamiyat kasb etadi. Raqamli platformalar, axborot tizimlari va elektron xizmatlarning amaliy qiymati ularning davlat siyosati, institutsional vakolatlar, ma‘muriy jarayonlar hamda fuqarolar ehtiyojlari bilan qay darajada uyg‘unlashtirilganida namoyon bo‘ladi. Shu sababli AKTning boshqaruv samaradorligiga ta‘sirini mavjud siyosiy iroda, davlat institutlarining salohiyati va idoralararo hamkorlik bilan bog‘liq holda tahlil qilish muhimdir.

Siyosiy-institutsional imkoniyat davlatning mavjud huquqiy vakolatlar, boshqaruv tuzilmalari, tashkiliy resurslar va ma‘muriy mexanizmlardan belgilangan siyosiy maqsadlar yo‘lida foydalana olish salohiyatini ifodalaydi. Raqamli boshqaruv sharoitida bu salohiyat qarorlarni axborot tizimlari orqali amaliyotga tatbiq etish, davlat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish va ijro holatini muntazam kuzatishda ko‘rinadi. Shu bilan birga, texnologiyaning o‘zi tayyor boshqaruv natijasini bermaydi, uning samarasi davlat institutlari faoliyatining tashkil etilish darajasiga bog‘liq.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Davlat boshqaruvida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning siyosiy va institutsional jihatlari bo'yicha mavjud tadqiqotlarda raqamli transformatsiya, davlat xizmati, boshqaruv samaradorligi hamda idoralararo muvofiqlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, D.Rahimov davlat xizmatini boshqarishda Prezident, parlament, hukumat va vakolatli organlar faoliyatining o'zaro bog'liqligini ko'rsatsa, A.M.Baymenov boshqaruv samaradorligini siyosiy, ma'muriy va operatsion-texnologik tizimlarning uyg'unligi bilan izohlaydi. Tadqiqotda tizimli, qiyosiy va institutsional tahlil usullaridan foydalanilib, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi, davlat boshqaruvi va elektron hukumatga oid ilmiy manbalar asosida siyosiy iroda, institutsional salohiyat, idoralararo hamkorlik, markaziy va hududiy boshqaruvning o'zaro aloqasi hamda elektron davlat xizmatlarining boshqaruv samaradorligiga ta'siri tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Yangi O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani boshqaruvni modernizatsiya qilishning asosiy siyosiy shartlaridan birini yaratdi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida davlat boshqaruvi, elektron xizmatlar, ma'lumotlar almashinuvi, hududlarni raqamlashtirish va raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish yagona siyosiy yo'nalishning o'zaro bog'langan qismlari sifatida belgilangan. Bunday yondashuv raqamlashtirishni ayrim idoralarning ichki tashabbuslari doirasidan umumdavlat siyosati darajasiga olib chiqdi [1].

Shuningdek, raqamli transformatsiyaning siyosiy ustuvorlik sifatida belgilanishi vazirliklar, idoralar va mahalliy hokimliklarning faoliyatiga ham yo'nalish beradi. Davlat organlari tomonidan amalga oshirilayotgan raqamli loyihalar umumiy strategik maqsadlar bilan bog'langanida ularning vazifasi faqat ichki ish jarayonlarini yengillashtirishdan iborat bo'lib qolmaydi. Bunday loyihalar xizmatlar sifatini oshirish, boshqaruvning ochiqqligini kuchaytirish va fuqarolar bilan munosabatlarni qayta tashkil etishga ham xizmat qiladi.

Siyosiy irodaning amaliy qiymati qaror va strategiyalarning aniq institutsional vazifalarga aylantirilishida ko'rinadi. Raqamlashtirish bo'yicha umumiy maqsad belgilanishining o'zi yetarli bo'lmay, qaysi davlat organi qanday vazifani bajarishi, natija uchun kim javob berishi va idoralar faoliyati qanday muvofiqlashtirilishi aniqligi muhimdir. Shu nuqtada siyosiy rahbarlik bilan ma'muriy ijro o'rtasidagi uzviylik davlat boshqaruvi samaradorligining asosiy shartiga aylanadi.

Markaziy muvofiqlashtirish davlat boshqaruvida AKTdand foydalanishga doir umumiy talab va mezonlarni belgilashga yordam beradi. Axborot tizimlarini ishlab chiqish, texnik ekspertizadan o'tkazish, davlat ma'lumotlaridan foydalanish va elektron xizmatlarni joriy etish bir-biridan ajralgan jarayonlar sifatida olib borilsa, idoraviy manfaatlar umumdavlat maqsadlaridan ustun kelishi mumkin. Yagona yondashuv esa raqamli tashabbuslarni o'zaro bog'langan boshqaruv jarayoniga kiritadi.

Davlat xizmatini boshqarish tizimini tadqiq qilgan D.Rahimov ushbu sohada Prezident, parlament, hukumat va maxsus vakolatli organlarning vakolatlari o'zaro bog'liq holda amalga oshirilishini ko'rsatadi [2,28]. Mazkur fikr raqamli transformatsiyaga ham taalluqlidir. Siyosiy yo'nalishni belgilovchi, muvofiqlashtiruvchi va amaliy ijroni ta'minlovchi institutlar o'rtasidagi vazifalar uyg'unlashganda raqamli siyosat yaxlit boshqaruv jarayoni sifatida shakllanadi.

Qozog'istonlik davlat boshqaruvi tadqiqotchisi A.M.Baymenov boshqaruv samaradorligini siyosiy, ma'muriy va operatsion-texnologik tizimlarning o'zaro muvofiqligi bilan bog'laydi. Uning fikricha, davlat organlari vakolatlarining aniq taqsimlanishi, boshqaruv kadrlarining professionalligi va axborot oqimlarining oqilona tashkil etilishi davlat apparati faoliyatining natijadorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [3,29]. Mazkur yondashuv AKT imkoniyatlaridan samarali foydalanishda institutsional muvofiqlashtirish, boshqaruv mas'uliyati va malakali kadrlar salohiyatini birgalikda rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi

Raqamli hukumat sohasida vakolatli davlat organlari va maxsus tashkilotlarning faoliyat yuritishi siyosiy qarorlarni texnologik va tashkiliy loyihalarga aylantirish imkonini beradi. Bunday

tuzilmalar davlat organlariga uslubiy ko‘mak ko‘rsatadi, axborot tizimlarini muvofiqlashtiradi va elektron xizmatlarning umumiy talablarga mosligini ko‘rib chiqadi. Shu orqali siyosiy maqsad, ma‘muriy vazifa va texnologik ijro o‘rtasidagi aloqa saqlanadi.

Markaziy muvofiqlashtirish tarmoq vazirliklarining mustaqil vakolatlarini inkor etmaydi. Aksincha, umumiy siyosiy talablar tegishli sohaning xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirilganda raqamli yechimlarning amaliy qiymati oshadi. Masalan, ta‘lim, sog‘liqni saqlash, soliq yoki ijtimoiy himoya tizimlarining boshqaruv jarayonlari bir xil shaklda tashkil etilmaydi. Har bir yo‘nalishda ma‘lumotlar tarkibi, xizmat oluvchilar va ma‘muriy tartiblar o‘ziga xosdir.

Markaziy va hududiy organlar o‘rtasidagi raqamli aloqa davlat siyosatining joylardagi ijrosini kuzatish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Hududlardan olinadigan ma‘lumotlar markaziy tizimlarda jamlanganda qaror va dasturlarning bajarilish holatini viloyat, tuman hamda shaharlar kesimida ko‘rish mumkin bo‘ladi. Bunday axborot hududlarni faqat umumiy statistik ko‘rsatkichlar asosida baholashdan ko‘ra, mahalliy ehtiyojlarni aniqroq tushunishga yordam beradi.

Hududiy ma‘lumotlarning markazga tezkor yetib borishi bir tomonlama ma‘muriy nazoratni anglatmasdan, ushbu jarayon mahalliy organlarning ehtiyojlari va tashabbuslarini markaziy qarorlarda hisobga olish uchun ham xizmat qilishi kerak. Raqamli aloqa shu ma‘noda yuqoridan quyi bo‘g‘inga topshiriq yuborish vositasi bilan bir qatorda hududlardan siyosiy-boshqaruv axborotini olish kanali hisoblanadi.

Davlat organlari rahbarlarining raqamli transformatsiya uchun funksional mas‘uliyati institutsional imkoniyatlardan foydalanish darajasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Rahbar raqamlashtirishni faqat axborot texnologiyalari bo‘linmasiga tegishli vazifa sifatida qabul qilsa, elektron tizim tashkilotning asosiy ish jarayonlaridan ajralib qolishi mumkin. Raqamli loyiha xizmat ko‘rsatish tartibi, kadrlar faoliyati, huquqiy reglament va moliyaviy rejalashtirish bilan bog‘langandagina boshqaruv mazmuniga singadi.

Bitta davlat xizmatini ko‘rsatishda bir necha vazirlik yoki idoraning ishtirok etishi odatiy holga aylanmoqda. Fuqaro uchun esa qaysi ma‘lumot qaysi tashkilot tasarrufida ekanidan ko‘ra, yakuniy xizmatni o‘z vaqtida olish muhim. Shu sababli idoralararo hamkorlikning siyosiy-institutsional mazmuni davlat apparatining ichki murakkabligini fuqaroga yuklamaslikda ko‘rinadi.

Elektron hukumat tizimi aynan mana shu institutsional hamkorlikni raqamli muhitda tashkil etadi. Uning doirasida davlat organlari, fuqarolar va tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi ma‘muriy munosabatlar elektron shaklga o‘tkaziladi. Elektron hukumatning ahamiyati xizmatni internet orqali olish imkoniyatining mavjudligidagina iborat bo‘lmay, davlat tashkilotlarining ichki faoliyatini yagona natijaga yo‘naltirishida ham namoyon bo‘ladi.

Davlat xizmatlarini ko‘rsatishda “yagona darcha” tamoyilining joriy etilishi ma‘muriy munosabatlarga yangicha yondashuv olib kirdi. Ilgari fuqaro turli idoralardan hujjat yig‘ishi talab qilingan jarayonlarda ma‘lumotlarning davlat organlari o‘rtasida harakatlanishi ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Bunda tashkiliy yukning muayyan qismi fuqaro zimmasidan davlat apparatining ichki hamkorligiga o‘tadi [4,174-175].

Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalining ahamiyati turli idoralarga tegishli xizmatlarni bitta elektron manzilda jamlaganida ko‘rinadi. Fuqaro qaysi vazirlik yoki tashkilot muayyan vakolatga ega ekanini aniqlashga ko‘p vaqt sarflamasdan, zarur xizmat nomi orqali murojaat qilishi mumkin. Biroq portalning boshqaruv samaradorligiga ta‘siri xizmatlarning soni bilangina o‘lchanmaydi. Ariza berish, ma‘lumotlarni tekshirish va yakuniy natijani olish jarayoni o‘zaro bog‘langanida portal haqiqatan ham fuqaroga yo‘naltirilgan xizmat shakliga aylanadi.

Davlat xizmatlarining yagona platformada taqdim etilishi foydalanuvchi uchun idoraviy chegaralarning ahamiyatini kamaytiradi. Muayyan xizmatning ichki bosqichlari bir necha tashkilot vakolatiga kirishi mumkin, ammo fuqaro uchun ular yagona ma‘muriy jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Davlat organlarining ichki hamkorligi qanchalik puxta tashkil qilinsa, xizmatdan foydalanish jarayoni shunchalik sodda kechadi.

Elektron identifikatsiya vositalari fuqaroni raqamli muhitda ishonchli aniqlashning tashkiliy va huquqiy asosini yaratadi. Yagona identifikatsiya foydalanuvchini har bir davlat organining platformasida alohida ro'yxatdan o'tish zaruratidan xalos etadi. Shu bilan bir vaqtda, elektron murojaat yoki operatsiyaning muayyan shaxsga tegishlilikini tasdiqlash davlat organlarining yuridik mas'uliyatini ham aniqroq belgilaydi.

Davlat xizmatlari markazlarining tashkil etilishi elektron xizmatlarning aholiga yetib borish shaklini sezilarli darajada o'zgartirdi. Raqamli platformalardan mustaqil foydalanishda qiynaladigan fuqaro markazga murojaat qilib, xizmatni elektron tizim orqali olishi mumkin. Shu tariqa davlat xizmatining raqamli shakli bilan bevosita maslahat va amaliy yordam bitta joyda birlashadi. Bu, ayniqsa, yoshi katta, raqamli tajribasi kam yoki olis hududlarda yashaydigan fuqarolar uchun muhimdir. Mazkur amaliyot raqamli davlat xizmatlarining ommabopligini kengaytirish va ularning fuqarolar ehtiyojlariga mosligini ta'minlashda muhim institutsional mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish siyosiy iroda, institutsional salohiyat va idoralararo hamkorlikning qay darajada uyg'un tashkil etilganiga bevosita bog'liq. Raqamli transformatsiya davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylanganda axborot tizimlari va elektron xizmatlar alohida texnik vosita sifatida emas, boshqaruv jarayonlarini muvofiqlashtirish, ijro intizomini kuchaytirish, xizmatlar sifatini oshirish va fuqarolar ehtiyojlariga tezkor javob berishga xizmat qiluvchi institutsional mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan markaziy va hududiy organlar o'rtasidagi raqamli aloqalar, rahbarlarning funksional mas'uliyati hamda davlat institutlari vakolatlarining aniq taqsimlanishi boshqaruv samaradorligini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi.

Elektron hukumat, "yagona darcha" tamoyili, Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali, elektron identifikatsiya vositalari va Davlat xizmatlari markazlari davlat organlari bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni soddalashtirish va ma'muriy jarayonlarni yaxlitlashtirish imkonini bermoqda. Ularning samaradorligi elektron xizmatlar soni bilan emas, xizmatning to'liq sikli, idoralararo ma'lumot almashinuvi, tashkiliy muvofiqlashtirish va foydalanuvchiga qulaylik darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli raqamli boshqaruvni rivojlantirishda texnologik yangilanishlarni institutsional islohotlar, boshqaruv mas'uliyati va fuqaroga yo'naltirilgan xizmat tamoyillari bilan uyg'unlashtirish davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishning asosiy shartlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. – 2020-yil 5-oktabr. – PF-6079-son.
2. Rahimov D. O'zbekiston Respublikasida davlat xizmatini boshqarish tizimining tashkiliy-huquqiy asoslari // Yurist axborotnomasi. – 2021. – J. 2. – №4. – B. 25–33.
3. Baymenov A.M. O nekotoryx faktorax effektivnosti gosudarstvennogo upravleniya // Gosudarstvennaya slujba. – 2020. – T. 22. – №1 (123). – S. 26–32.
4. Davlat xizmati: o'quv qo'llanma / X. Azizov, A. Yo'ldoshev, Sh. Asadov, X. Hayitov, D. Karimov, D. Bekchanov, D. Atajanova, F. Yuldasheva. – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2019. – B. 174–175. – 248 b.

JAMIYAT TARAQQIYOTI VA EKOLOGIK CHEKLOVLAR O'RTASIDAGI ZIDDIYATNING FALSAFIY TAHLILI

Abdulkarimov Xorezmi Amurovich

**Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrası assistent-o'qituvchisi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Iqtisodiy o'sish paradigmasi, iste'mol madaniyati, ekologik mas'uliyat, noosfera va ma'naviyat g'oyalari asosida mazkur qarama-qarshilikning ontologik, aksiologik hamda etik jihatlarini ochib beriladi.

Kalit so'zlar: jamiyat taraqqiyoti, ekologik cheklovlar, iqtisodiy o'sish, barqaror rivojlanish, ekologik etika, noosfera, koevolutsiya, ma'naviyat.

Аннотация. В статье с позиций социальной философии анализируется противоречие между общественным развитием и экологическими ограничениями. На основе идей экономического роста, культуры потребления, экологической ответственности, ноосферы и ма'naviyat раскрываются онтологические, аксиологические и этические аспекты данного конфликта.

Ключевые слова: общественное развитие, экологические ограничения, экономический рост, устойчивое развитие, экологическая этика, ноосфера, коэволюция, ма'naviyat.

Abstract. This article examines the contradiction between social development and ecological limits from the perspective of social philosophy. Drawing on the ideas of economic growth, consumer culture, ecological responsibility, the noosphere and ma'naviyat, it reveals the ontological, axiological and ethical dimensions of this conflict.

Keywords: social development, ecological limits, economic growth, sustainable development, ecological ethics, noosphere, coevolution, ma'naviyat.

Kirish. XXI asr boshlarida jamiyat taraqqiyoti muammosi faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali izohlanadigan masala bo'lib qolmayapti. Ishlab chiqarishning kengayishi, urbanizatsiya, texnogen transformatsiyalar, raqamli iqtisodiyot va global bozorlarning chuqurlashuvi taraqqiyotning yangi shakllarini yaratgan bo'lsa-da, ayni vaqtda biosferaning imkoniyatlari cheklanganligi tobora ravshanlashib bormoqda. Shu bois bugungi ijtimoiy falsafa oldida taraqqiyotning mohiyatini qayta ko'rib chiqish, uning me'yorlari va maqsadlarini ekologik cheklovlar bilan uyg'un holda talqin etish zarurati paydo bo'lmoqda. Bu masala shunchaki ekologik muammo emas, balki sivilizatsion, qadriyatli va ontologik muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Uzoq vaqt davomida taraqqiyot ishlab chiqarish hajmi, foyda, iste'mol ko'lami va texnologik sur'at bilan o'lchab kelindi. Bunday yondashuv Yangi davr ratsionalizmi hamda klassik siyosiy iqtisod ta'sirida shakllandi. A. Smit nazariyasida boylikni ko'paytirish jamiyat farovonligining tabiiy sharti sifatida talqin qilinadi [4; 114-b.]. Biroq sanoatlashuv chuqurlashgani sari taraqqiyotning bu modeli tabiatni bitmas-tuganmas resurs deb qabul qilishi, insonni esa uning ustidan cheksiz hukmron subyekt sifatida ko'rishi bilan ekologik ziddiyatlarni kuchaytirdi. Natijada jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi qarama-qarshilik zamonaviy sivilizatsiyaning markaziy masalalaridan biriga aylandi.

Mazkur maqolada jamiyat taraqqiyoti ekologik cheklovlar, noosfera, koevolutsiya va ma'naviy mas'uliyat tamoyillari bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi iqtisodiy o'sish paradigmasi va iste'mol madaniyatining ekologik oqibatlarini ochib berish hamda ekologik jihatdan me'yorlangan taraqqiyotning falsafiy asoslarini aniqlashdan iborat. Ekologik cheklovlar jamiyatning maqsad va qadriyatlarini qayta ko'rib chiqishga undovchi ontologik va aksiologik mezon sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Iqtisodiy taraqqiyotning nazariy asoslari A. Smit, T. Malthus va K. Marks asarlarida turli nuqtai nazardan yoritilgan. A. Smit iqtisodiy faollik va bozor almashinuvini boylik manbai sifatida baholagan bo'lsa [2; 114-b.], T. Malthus resurslar cheklanganligi bilan aholi o'sishi o'rtasidagi nomutanosiblikka e'tibor qaratgan. K. Marks kapitalistik ishlab chiqarish mehnat va tabiiy resurslarni yemirish tendensiyasiga egaligini ko'rsatgan.

Ekologik cheklovlar va barqaror rivojlanish masalalari R. Meadows va hammualliflarining "O'sish chegaralari" hisobotida hamda "Bizning umumiy kelajagimiz" konsepsiyasida tahlil qilingan., G. Markuze, J. Bodriyar va E. Fromm iste'mol jamiyati, sun'iy ehtiyojlar va ma'naviy begonalashuvning ekologik oqibatlarini ochib bergan.

V.I. Vernadskiyning noosfera, N.N. Moiseevning koevolyutsiya va X. Yonasning mas'uliyat etikasi haqidagi qarashlari insoniyatning biosfera oldidagi javobgarligini asoslashga xizmat qiladi, [3; 74–108-b.]. Abu Rayhon Beruniy, M. Xayrullayev, A. Ergashev va H. Yuldashev qarashlarida tabiat bilan uyg'unlik, me'yor va ma'naviy mas'uliyat tamoyillari yoritilgan.

Tadqiqotda dialektik, tizimli, tarixiy-qiyyosiy, aksiologik va germevtik metodlardan foydalanildi. Mazkur metodlar taraqqiyot, iqtisodiyot, texnika va biosfera o'rtasidagi aloqalarni hamda ekologik cheklovlarning qadriyatli mazmunini tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama.

Cheksiz o'sish paradigmasining tarixiy-falsafiy ildizlari. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat tasodifiy hodisa emas, balki Yangi davrda shakllangan antropotsentrik va utilitar tafakkurning tarixiy natijasidir. Antik va o'rta asr tafakkurida tabiat bilan uyg'unlik, me'yor va ilohiy tartib haqidagi tasavvurlar ustun bo'lgan bo'lsa, XVII–XVIII asrlardan e'tiboran tabiatni nazorat qilish, uni hisoblash va ekspluatatsiya qilishga asoslangan ratsionalistik paradigma qaror topdi. Klassik siyosiy iqtisod taraqqiyotni boylikning ko'payishi bilan birlashtirdi, natijada tabiat resurslar ombori sifatida talqin qilina boshladi.

Bu tarixiy burilishning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda salbiy oqibatlari ham bo'ldi. Bir tomondan, ilm-fan va texnika ishlab chiqarish samaradorligini oshirdi, insonning mehnat sharoitini o'zgartirdi, yirik ijtimoiy infratuzilmalarni shakllantirdi. Ikkinchi tomondan esa taraqqiyotning mezoni sifatida faqat iqtisodiy o'sish tanlanishi biosfera bilan sivilizatsiya o'rtasidagi muvozanatni izdan chiqardi. Malthus resurslar va aholi soni o'rtasidagi nomutanosiblikdan ogohlantirgan bo'lsa, Marks kapitalistik ishlab chiqarish tabiat va mehnatning "abadiy manbalari"ni yemirishi haqida yozgan. Shunday qilib, tarixiy tahlil iqtisodiy taraqqiyotning ichida ekologik cheklovlarni inkor qiluvchi ong shakli mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Mazkur ziddiyatning falsafiy mohiyati shundaki, taraqqiyot ko'p vaqt davomida sifat emas, miqdor bilan o'lehab kelindi. Ishlab chiqarishning ko'payishi, foyda hajmi va iste'mol sur'ati ijtimoiy muvaffaqiyat ko'rsatkichi bo'lib qoldi. Bunday sharoitda tabiiy muhitning o'ziga xos vaqt ritmi, tiklanish sur'ati va ekologik muvozanat qonunlari iqtisodiy mantiqning tashqi omiliga aylantirildi. Natijada taraqqiyotning ichki me'yorlari tabiatdan emas, bozordan olinadigan bo'ldi. Bu esa jamiyat taraqqiyotini ontologik jihatdan beqaror asosga qo'ydi.

Ekologik cheklovlar taraqqiyotning tashqi emas, ichki mezonidir. Maqola doirasidagi asosiy natijalardan biri shuki, ekologik cheklovlar taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi tashqi omil emas, balki uning ichki ontologik mezoni sifatida tushunilishi kerak. R. Meadows va hammualliflari ishlab chiqqan model jahon tizimining o'sish sur'ati biosfera imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirilmasa, ishlab chiqarishning o'zi tanazzul omiliga aylanishini ko'rsatdi. Bu xulosa falsafiy nuqtai nazardan nihoyatda muhim, chunki u taraqqiyot g'oyasining o'zini me'yorlashtirishni talab qiladi.

Ekologik cheklovlar masalasi faqat resurslarning tugab borishi yoki ifloslanish darajasi bilan bog'liq emas. U, avvalo, inson faoliyatining tabiiy tizimlarga qanchalik mos kelishi bilan bog'liq. Vernadskiy biosfera doirasida inson aqli yangi geologik kuchga aylanganini ta'kidlar ekan,

insonning har bir texnik va iqtisodiy qarori sayyora miqyosidagi oqibatlarga ega bo'lishini ko'rsatadi. Demak, jamiyat taraqqiyoti endi tabiatdan "tashqarida" amalga oshmaydi; u biosfera ichidagi faoliyat shaklidir. Shu sabab ekologik cheklovlar taraqqiyotning chekka chegarasi emas, balki uning mavjudlik shartidir.

Bu yerda ekologik cheklovlarning ikki qirradi namoyon bo'ladi. Birinchisi ontologik qirra bo'lib, u biosferaning cheklanganligi, tabiiy aylanishlarning muayyan tezlikda kechishi va tiklanish imkoniyatlarining chegaralanganligi bilan bog'liq. Ikkinchisi aksiologik qirra bo'lib, u inson jamiyati qaysi qadriyatlarni ustuvor deb bilishiga taqaladi. Agar taraqqiyotning maqsadi iste'molning cheksiz o'sishi bo'lsa, ekologik cheklovlar doimo to'siq sifatida qabul qilinadi. Agar taraqqiyotning maqsadi hayot sifati, ijtimoiy adolat va avlodlararo mas'uliyat deb olinsa, ekologik cheklovlar oqilona o'zini-o'zi me'yorlash shakliga aylanadi.

Iste'mol jamiyati va qadriyatlar inqirozi. Tahlillar ko'rsatadiki, iqtisodiy o'sish va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatni chuqurlashtirayotgan asosiy omillardan biri iste'mol jamiyatining shakllanishidir. Markuze zamonaviy industrial tizimni soxta ehtiyojlarni ishlab chiqaruvchi va shaxsni bir o'lchovli ongga bo'ysundiruvchi tizim sifatida tavsiflaydi. Bodriyar esa iste'mol jarayonida narsalarning foydalilik qiymatidan ko'ra ramziy va status qiymati hukmronligini ko'rsatadi. Bunday sharoitda taraqqiyot ishlab chiqarishning ijtimoiy foydasi bilan emas, bozorning cheksiz takror ishlab chiqarish qobiliyati bilan o'lchanadi.

Iste'mol jamiyatining ekologik oqibati shundaki, u tabiatga bo'lgan munosabatni ehtiyojni oqilona qondirish doirasidan chiqarib, uni identifikatsiya, raqobat va mavqe ramziga aylantiradi. Inson o'zini tobora ko'proq egalik qilish orqali tasdiqlay boshlaydi. Fromm buni "ega bo'lish"ning "bo'lish"dan ustun kelishi bilan izohlaydi. Natijada ekologik mas'uliyatning ma'naviy va ichki motivlari susayib, tabiat iste'mol ob'yektiga aylanishi kuchayadi. Demak, ekologik cheklovlarni texnologik innovatsiya yordamida chetlab o'tish haqidagi tasavvur ma'lum ma'noda qadriyatlar muammosini yashiradi.

Ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan iste'mol jamiyati tabiatdan begonalashuvning yangi bosqichini ifodalaydi. Agar sanoat davrida tabiat ishlab chiqarish xomashyosi sifatida ko'rilgan bo'lsa, postindustrial davrda u reklama, dizayn, estetika va turmush tarzi ramzlariga aylantirilmoqda. Bu esa ekologik muammoni faqat ishlab chiqarish bilan emas, madaniyatning o'zi bilan bog'lashga majbur qiladi. Shunday qilib, iqtisodiy o'sish va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat faqat iqtisodiy strukturalarda emas, balki istak, ehtiyoj va qadriyatlarni shakllantiruvchi ijtimoiy ongda ham mavjud.

Noosfera, koevolyutsiya va mas'uliyat etikasi. Natijalarning keyingi qatlami shuni ko'rsatadiki, jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatni yengish faqat inkor yoki o'sishni to'xtatish orqali emas, balki taraqqiyotning yangi falsafiy modelini ishlab chiqish orqali mumkin. Bunday modelning nazariy asoslari Vernadskiy va Moiseevning noosfera hamda koevolyutsiya haqidagi qarashlarida mujassam. Vernadskiy inson tafakkuri biosferaning ichki evolyutsion omiliga aylanganini ko'rsatib, insoniyat o'z faoliyati uchun sayyora miqyosida javobgar ekanini ilmiy-falsafiy asoslaydi.

Moiseevning koevolyutsiya konsepsiyasi esa inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni hukmronlik emas, hamrivojlanish munosabati sifatida talqin qiladi [3; 74–108-b.]. Bu yondashuvga ko'ra, taraqqiyotning haqiqiy mezonini ishlab chiqarishning miqyosi emas, balki inson faoliyatining biosferaning uzoq muddatli barqarorligiga qanchalik mos kelishidadir. Mazkur nuqtai nazar ijtimoiy falsafada juda muhim, chunki u taraqqiyotning subyekt va obyekti haqidagi an'anaviy tasavvurlarni o'zgartiradi. Inson tabiatdan tashqaridagi hukmron subyekt emas, balki undan uzilmagan, lekin unga katta ta'sir ko'rsata oladigan mas'ul mavjudot sifatida namoyon bo'ladi.

Yonasning mas'uliyat etikasi mazkur muhokamani axloqiy jihatdan chuqurlashtiradi. Uning fikricha, texnogen sivilizatsiyada axloq faqat yaqin oqibatlar bilan emas, balki uzoq muddatli va global oqibatlar bilan ham shug'ullanishi kerak. Boshqacha aytganda, hozirgi avlodning taraqqiyot

haqidagi qarorlari hali tug'ilmagan avlodlarning yashash sharoitlariga bevosita ta'sir qiladi. Demak, ekologik cheklovlarni e'tiborga olish utilitar hisob-kitob emas, balki axloqiy majburiyatdir.

Ekologik adolat va avlodlararo mas'uliyat masalasi. Muhokama natijalari shuni ham ko'rsatadiki, ekologik cheklovlar muammosi ijtimoiy adolat va avlodlararo tenglik masalalaridan ajralgan holda talqin etilmasligi kerak. Taraqqiyotning ekologik jihatdan beqaror modeli odatda foydani hozirgi avlod va nisbatan qudratli iqtisodiy guruhlar qo'lida jamlaydi, ekologik xarajatlarni esa kelajak avlodlar, zaif hududlar va ijtimoiy himoyasiz qatlamlar zimmasiga yuklaydi. Shunday ekan, ekologik cheklovlarni tan olish nafaqat tabiiy muvozanatni saqlash, balki ijtimoiy adolatni tiklashning ham shartidir.

Avlodlararo mas'uliyat tamoyili ekologik siyosatni qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi. Tabiiy boyliklardan foydalanish, energetik modernizatsiya, sanoat hududlarini kengaytirish, suv va yer resurslarini taqsimlash bo'yicha qarorlar faqat bugungi iqtisodiy foyda bilan emas, balki kelajak hayotiy imkoniyatlarga ta'siri bilan ham baholanishi lozim. Bunday yondashuvda ekologik cheklovlar ma'lum bir iqtisodiy modelni sekinlashtiruvchi to'siq emas, balki sivilizatsiyaning vaqtga nisbatan axloqiy hushyorligi sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, ekologik adolat hududlararo tengsizlik bilan ham uzviy bog'liq. Resurslardan foyda ko'ruvchi markazlar ko'pincha ekologik xarajatlarni periferiyaga ko'chiradi. Bu esa jamiyat taraqqiyotining ichki ziddiyatini yanada chuqurlashtiradi. Demak, ekologik cheklovlar muammosi tabiatni asrash shiori bilangina emas, balki ijtimoiy adolat, hududiy muvozanat va avlodlararo etik kelishuv tamoyillari bilan birgalikda talqin etilgandagina to'liq mazmun kasb etadi.

Yashil iqtisodiyot va uning falsafiy chegaralari. So'nggi yillarda iqtisodiy rivojlanish bilan ekologik me'yorlarni muvofiqlashtirish uchun "yashil iqtisodiyot" g'oyasi keng qo'llanmoqda. Ushbu yondashuv resurs tejankor texnologiyalarni kengaytirish, qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish, chiqindilarni kamaytirish va ishlab chiqarishning ekologik samaradorligini oshirishga qaratilgan. Mazkur yo'nalish amaliy ahamiyatga ega bo'lsa-da, maqola doirasidagi falsafiy tahlil shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiyotning o'zi taraqqiyotning maqsadlari va ehtiyojlarining chegarasi haqida savol qo'ymasa, u eski o'sish paradigmasining faqat yumshoqroq shakliga aylanishi mumkin.

Boshqacha aytganda, texnologik modernizatsiya iqtisodiy tizimning ekologik izini kamaytirishi mumkin, biroq iste'molning cheksiz o'sishi va raqobatning chegarasiz rag'batlantirilishi saqlanib qolsa, umumiy sivilizatsion bosim biosfera uchun yana ham yuqori darajada saqlanadi. Meadows hisobotining asosiy ogohlantirishi ham aynan shunda edi: tizim ichidagi ayrim tuzatishlar o'sishning cheksiz dinamikasini o'zgartirmasa, uzoq muddatli beqarorlik baribir saqlanib qoladi. Demak, yashil iqtisodiyot falsafiy jihatdan me'yorlangan ehtiyojlar va mas'uliyatli taraqqiyot g'oyasi bilan to'ldirilishi shart.

Shu tariqa, ekologik cheklovlar bilan muvofiq jamiyat taraqqiyoti nafaqat texnik samaradorlik, balki ehtiyojlarning ma'naviy me'yorlanishi, iqtisodiy faoliyatning ijtimoiy adolat bilan uyg'unligi va tabiatning o'zini qadriyat sifatida tan olishni ham talab etadi. Faqat shundagina yashil iqtisodiyot kontseptsiyasi chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega bo'ladi va sivilizatsion transformatsiyaning real vositasiga aylanishi mumkin.

Sharq falsafasida me'yor va ma'naviyatning muqobil imkoniyati. Maqoladagi muhokama natijalari Sharq falsafasining mazkur masalada alohida metodologik ahamiyatga ega ekanini ham ko'rsatadi. Sharq tafakkurida tabiat va jamiyat munosabati ko'pincha me'yor, muvozanat, odob va ma'naviy mas'uliyat tushunchalari orqali ifodalangan. Beruniy tabiatdagi har bir hodisaning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib, insonning nooqilona aralashuvi umumiy tartibga putur yetkazishini ta'kidlaydi [1; 214–216-b.]. Bu fikr zamonaviy ekologik tizimlar nazariyasidagi kompleks bog'liqlik g'oyasiga juda yaqin turadi.

M. Xayrullayev Sharq falsafasi tabiatni zabt etish emas, uni tushunish va u bilan hamohang yashashga yo'naltirilganini qayd etadi [5; 71-b.]. A. Ergashev esa barqaror rivojlanishning

ma'naviy poydevori sifatida ma'naviyatni, ya'ni ichki me'yor, o'zini tiyish va umumiy manfaatni shaxsiy manfaatdan yuqori qo'yish qobiliyatini ko'rsatadi. [6; 101–104-b.]. H. Yuldashevning fikricha, ekologik madaniyatning real shakllanishi texnik bilimdan ko'ra ko'proq ruhiy intizom va ichki muvozanat bilan bog'liq [7; 156-b.].

Sharqdagi me'yor g'oyasi jamiyat taraqqiyotini o'sishning sur'ati bilan emas, insonning ichki yetukligi, jamiyatning adolatli tuzilishi va tabiat bilan uyg'un yashash qobiliyati bilan o'lchashni taklif qiladi. Shu nuqtai nazardan ma'naviyat ekologik siyosatga qo'shimcha madaniy bezak emas, balki taraqqiyotning mazmunini qayta belgilovchi aksiologik tamoyildir. Agar utilitar model uchun tabiat vosita bo'lsa, ma'naviyatga tayanadigan model uchun tabiat hamkor mavjudlik maydonidir.

Demak, jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishning muhim sharti taraqqiyotning ma'naviy o'lchovini tiklashdir. Bu esa o'z-o'zini cheklash, kelajak oldidagi mas'uliyat, ehtiyojlar me'yori, ijtimoiy adolat va tabiatga hurmat kabi tamoyillarni yangi sivilizatsion me'yor sifatida qaror toptirishni talab qiladi. Sharq falsafasi va zamonaviy o'zbek ijtimoiy-falsafiy tafakkuri bu jarayon uchun muhim nazariy resurs bo'la oladi.

Xulosa. Olib borilgan ijtimoiy-falsafiy tahlil jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat tarixan shakllangan ichki qarama-qarshilik ekanini ko'rsatdi. Uning ildizlari Yangi davr antropotsentrik ratsionalizmi, iqtisodiy utilitarizm va iste'mol jamiyatida qaror topgan qadriyatlar tizimiga borib taqaladi. Shu sababli ekologik muammolarni texnologik modernizatsiya va alohida ekologik standartlar doirasida hal qilish yetarli natija bermaydi.

Ekologik cheklovlar taraqqiyotning ontologik va axloqiy mezoni hisoblanadi. Biosferaning cheklangan imkoniyatlari, tabiiy sikllarning mo'rt muvozanati va kelajak avlodlar manfaatlari ijtimoiy rivojlanishning maqsadlarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Barqaror rivojlanish, noosfera va koevolutsiya konsepsiyalari tabiat bilan uyg'un hamrivojlanishga asoslangan yangi taraqqiyot modelining nazariy poydevorini yaratadi [3; 74–108-b.]. Iste'mol madaniyati esa tabiatni hayotiy hamkorlik maydonidan bozor obyektiga aylantirib, ekologik ziddiyatning ma'naviy va aksiologik qatlamini chuqurlashtiradi [2; 47-b.].

Sharq falsafasidagi me'yor, muvozanat va ma'naviyat tamoyillari ekologik gumanizm hamda mas'uliyatli taraqqiyotning muhim nazariy manbai bo'la oladi [5; 71-b.]. Jamiyatning kelgusi taraqqiyoti iqtisodiy samaradorlikni ekologik me'yor, texnik qudratni axloqiy mas'uliyat, modernizatsiyani ma'naviyat bilan uyg'unlashtirishga bog'liq. Ijtimoiy falsafada taraqqiyot miqdoriy o'sishdan sifatli, mas'uliyatli va ekologik jihatdan me'yorlangan rivojlanish paradigmasiga o'tishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Беруний Абу Райхон. Канон Масъудий. – Т.: Фан, 1968. – 512 б.
2. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: Республика, 1994. – 364 с.
3. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 348 с.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2007. – 756 с.
5. Хайруллаев М. Философская мысль народов Востока. – Т.: Узбекистон, 1989. – 312 с.
6. Эргашев А. Барқарор ривожланиш ва маънавият. – Т.: Академнашр, 2020. – 198 б.
7. Юлдашев Х. Экологическая культура и восточная духовность. – Т.: Фан, 2021. – 256 с.

**RAQAMLI JAMIYATDA TA'LIM INSTITUTLARINING TRANSFORMATSIYASI:
IJTIMOIY O'ZGARISHLAR VA INNOVATSION YONDASHUVLAR**

Toxirov Avazbek Otabek o'gli

O'zDSMI Nukus filiali

Kino, televideniye va radio ovoz rejissyorligi 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Tilepov Quatbay Nukusbaevich

O'zDSMI Nukus filiali

“Texnogen san’ati” kafedrası o'qituvchisi

Anotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim institutlarining raqamli jamiyatdagi o'rni, axborot texnologiyalarining ta'lim tizimiga ta'siri hamda jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamlashtirish jarayonining ta'lim sifati, masofaviy ta'lim, innovatsion yondashuvlar va yoshlarning dunyoqarashiga ta'siri yoritiladi. Maqolada zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanish istiqbollari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: raqamli jamiyat, ta'lim institutlari, axborot texnologiyalari, masofaviy ta'lim, innovatsiya, ijtimoiy o'zgarishlar, media savodxonlik, sun'iy intellekt.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль образовательных институтов в цифровом обществе, влияние информационных технологий на систему образования и социальные изменения в обществе. Также анализируются процессы цифровизации, их влияние на качество образования, дистанционное обучение, инновационные подходы и мировоззрение молодежи. Особое внимание уделяется перспективам развития современной образовательной системы.

Ключевые слова: Цифровое общество, образовательные институты, информационные технологии, дистанционное обучение, инновации, социальные изменения, медиаграмотность, искусственный интеллект.

Annotation. This article examines the role of educational institutions in the digital society, the impact of information technologies on the education system, and social transformations in society. It also analyzes the influence of digitalization on educational quality, distance learning, innovative approaches, and youth worldview. The article highlights the future prospects of the modern education system.

Keywords: Digital society, educational institutions, information technologies, distance education, innovation, social changes, media literacy, artificial intelligence.

Kirish. XXI asr axborot texnologiyalari va raqamli kommunikatsiyalar asri sifatida insoniyat taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Jamiyatning barcha sohalarida bo'lgani kabi, ta'lim tizimida ham tubdan o'zgarishlar yuz bermoqda. Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda global axborot almashinuvini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Shu sababli ta'lim institutlari nafaqat bilim beruvchi maskan, balki raqamli jamiyatni shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy institutlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Asosiy qism.

Ta'lim institutlarining raqamli jamiyatdagi o'rni: Zamonaviy globallashuv jarayonida raqamli texnologiyalar inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bermoqda. Ayniqsa, ta'lim tizimi jamiyatning muhim ijtimoiy instituti sifatida raqamli transformatsiya jarayonining markazida turadi. Raqamli jamiyat sharoitida ta'lim institutlari nafaqat bilim beruvchi maskan, balki innovatsion tafakkurni shakllantiruvchi, ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlovchi va zamonaviy mehnat bozoriga mos kadrlarni tayyorlovchi strategik institut sifatida namoyon bo'lmoqda.[1, 214-b]

Raqamli jamiyatning shakllanishi bilan an'anaviy ta'lim modeli ham tubdan o'zgarib bormoqda. Avvallari ta'lim jarayoni asosan auditoriya mashg'ulotlari va bosma manbalarga asoslangan bo'lsa, bugungi kunda elektron platformalar, virtual kutubxonalar, multimedia vositalari hamda sun'iy intellekt texnologiyalari o'quv jarayonining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Bu esa ta'limning ochiqqligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. [2, 67-b]

Ta'lim institutlari raqamli jamiyatda inson kapitalini rivojlantirishning asosiy omili sifatida faoliyat yuritadi. Chunki zamonaviy iqtisodiyot sharoitida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun nafaqat nazariy bilim, balki raqamli kompetensiyalar, axborot bilan ishlash madaniyati va innovatsion fikrlash ham zarur hisoblanadi. Shu jihatdan oliy ta'lim muassasalari, akademik litsey va maktablarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.[3, 45-b.]

Raqamli texnologiyalar ta'lim olish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Masofaviy ta'lim tizimi orqali inson geografik hududidan qat'i nazar, dunyoning yetakchi universitetlari va ilmiy markazlari resurslaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Ayniqsa, pandemiya davrida onlayn ta'lim platformalarining keng qo'llanilishi raqamli ta'limning naqadar muhim ekanligini namoyon etdi. Bu jarayon o'qituvchi va talabalar uchun yangi pedagogik yondashuvlarni shakllantirdi.[4,19-b] Bundan tashqari, raqamli ta'lim tizimi individual yondashuv imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim platformalari o'quvchining bilim darajasini tahlil qilib, unga mos dasturlarni tavsiya qilmoqda. Natijada o'quv jarayonining samaradorligi oshib, talabaning mustaqil fikrlashi va ijodiy qobiliyati rivojlanmoqda.

Shu bilan birga, raqamli jamiyat sharoitida ta'lim tizimi oldida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, internetga qaramlik, kibexavfsizlik tahdidlari, noto'g'ri axborotlarning tez tarqalishi hamda virtual muhitning yoshlar ongiga salbiy ta'siri dolzarb masalalardan biridir. Shu sababli ta'lim institutlari yoshlarni nafaqat texnologik bilimlar bilan, balki media savodxonlik, axborot madaniyati va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari bilan ham qurollantirishi zarur. [5, 112-b]

Kelajakda ta'lim tizimida sun'iy intellekt, robototexnika, virtual reallik va "Big Data" texnologiyalarining yanada keng qo'llanilishi kutilmoqda. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, individual ta'lim modelini rivojlantirish va ilmiy innovatsiyalarni jadallashtirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'lim institutlari ana shunday transformatsion jarayonlarning asosiy subyekti sifatida jamiyat taraqqiyotini belgilovchi muhim institutlardan biri bo'lib qoladi.[6, 88-b]

Raqamlashtirish va ijtimoiy o'zgarishlar: XXI asrda raqamlashtirish jarayoni jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biriga aylandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida insonlarning yashash tarzi, ijtimoiy munosabatlari, iqtisodiy faoliyati hamda dunyoqarashi sezilarli darajada o'zgarmoqda. Raqamlashtirish nafaqat texnologik jarayon, balki ijtimoiy transformatsiyaning muhim mexanizmi sifatida ham namoyon bo'lmoqda [3, 54-b]. Raqamlashtirishning asosiy xususiyatlaridan biri axborot almashinuvi tezligining ortishidir. Internet tarmoqlari, mobil texnologiyalar va ijtimoiy platformalar orqali insonlar o'rtasidagi kommunikatsiya yangi bosqichga ko'tarildi. Natijada global axborot makoni shakllanib, dunyoning turli hududlaridagi insonlar o'rtasida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar mustahkamlanmoqda [4, 97-b].

Jamiyatning raqamli transformatsiyasi mehnat bozori va iqtisodiy munosabatlarga ham katta ta'sir ko'rsatib, avtomatlashtirish, sun'iy intellekt va robototexnika texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ko'plab an'anaviy kasblar o'rnini yangi zamonaviy mutaxassisliklar egallamoqda. Shu sababli inson kapitalini rivojlantirish, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish va zamonaviy bilimlarni egallash bugungi kunning asosiy talabiga aylandi [5, 145-b].

Raqamlashtirish ta'lim tizimida ham muhim ijtimoiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Elektron ta'lim platformalari, virtual kutubxonalar va masofaviy ta'lim tizimlari orqali bilim olish imkoniyatlari kengaymoqda. Natijada ta'limning ochiqqligi, qulayligi va samaradorligi ortib

bormoqda. Ayniqsa, pandemiya davrida onlayn ta'lim tizimining keng qo'llanilishi jamiyatda raqamli texnologiyalarning ahamiyatini yanada oshirdi [6, 26-b].

Shuningdek, raqamlashtirish insonlarning dunyoqarashi va ijtimoiy ongiga ham ta'sir qilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy kommunikatsiya vositalari orqali axborot oqimining kuchayishi natijasida yoshlarning fikrlash tarzi va madaniy qarashlari o'zgarib bormoqda. Bu esa global madaniyatning shakllanishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, axborotning haddan tashqari ko'pligi insonlarda psixologik bosim, virtual muhitga qaramlik va ijtimoiy begonalashuv kabi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Raqamlashtirish davlat boshqaruvi tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. "Elektron hukumat" tizimlarining joriy etilishi davlat xizmatlari sifati va shaffofligini oshirishga xizmat qilmoqda. Fuqarolar davlat xizmatlaridan masofadan turib foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishmoqda. Bu esa byurokratik to'siqlarni kamaytirish va jamiyatda ochiqlikni ta'minlashga yordam beradi [7, 41-b].

Biroq raqamlashtirish jarayonining ayrim salbiy jihatlari ham mavjud. Kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlarning xavfsizligi, internetga qaramlik hamda noto'g'ri axborotlarning tez tarqalishi zamonaviy jamiyatning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Shu sababli jamiyatda axborot madaniyatini rivojlantirish, media savodxonlikni oshirish va raqamli xavfsizlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'limning istiqbollari: Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida zamonaviy ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining strategik omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Fan-texnika taraqqiyoti, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi hamda innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi ta'lim tizimiga yangi talablarni qo'yimoqda. Shu sababli zamonaviy ta'limning istiqbollari raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va innovatsion pedagogik yondashuvlar bilan chambarchas bog'liqdir [3, 112-b].

Bugungi kunda ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish tobora kengayib bormoqda. Aqlli ta'lim platformalari o'quvchilarning bilim darajasi va qiziqishlarini tahlil qilib, individual ta'lim dasturlarini shakllantirish imkonini bermoqda. Bu esa o'quv jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga, talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [6, 34-b]. Kelajakda virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalarining ta'lim tizimida keng qo'llanilishi kutilmoqda. Ushbu texnologiyalar murakkab mavzularni vizual tarzda tushuntirish, amaliy mashg'ulotlarni simulyatsiya qilish hamda interaktiv ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi. Ayniqsa, tibbiyot, muhandislik va tabiiy fanlar yo'nalishida virtual laboratoriyalarning joriy etilishi ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi [5, 156-b].

Shuningdek, masofaviy ta'lim tizimi zamonaviy ta'limning istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Onlayn kurslar, elektron kutubxonalar va xalqaro ta'lim platformalari orqali insonlar dunyoning istalgan nuqtasidan turib bilim olish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bu esa uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish va aholining bilim olish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi [4, 88-b]. Zamonaviy ta'lim istiqbollari pedagogik faoliyatning mazmuniga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Endilikda o'qituvchi faqat ma'lumot beruvchi emas, balki ta'lim jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va motivatsiya beruvchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritmoqda. Shu bois pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim siyosatining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, zamonaviy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ya'ni ta'lim jarayonida nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalar, tanqidiy fikrlash, kreativlik va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa yoshlarning zamonaviy mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini oshiradi.

Raqamli ta'limning rivojlanishi bilan birga ayrim muammolar ham yuzaga kelmoqda. Jumladan, texnologik tengsizlik, internet infratuzilmasining yetarli emasligi, axborot xavfsizligi hamda virtual muhitning psixologik ta'siri dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Shu sababli

zamonaviy ta'lim tizimida texnologiyalar bilan bir qatorda ma'naviy-axloqiy tarbiya va media savodxonlikni rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi [2, 214-b].

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim tizimi an'anaviy ta'lim modeliga nisbatan bir qator ustunliklarga ega. Jumladan, masofadan turib ta'lim olish imkoniyati, vaqt va hududiy cheklovlarning kamayishi hamda o'quv resurslaridan erkin foydalanish imkoniyatining mavjudligi zamonaviy ta'lim tizimining muhim afzalliklaridan biridir [4, 88-b]. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Muhokama natijalariga ko'ra, ta'lim tizimining raqamlashtirilishi jamiyatda ijtimoiy o'zgarishlarning jadallashuviga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, yoshlarning axborot bilan ishlash madaniyati, kommunikativ kompetensiyalari va innovatsion fikrlash qobiliyatlari rivojlanmoqda [3, 112-b]. Natijada zamonaviy jamiyatda bilim va axborot asosiy strategik resursga aylanib bormoqda.

Bundan tashqari, tadqiqot davomida raqamli transformatsiya jarayonining ayrim muammolari ham aniqlandi. Jumladan, internetga qaramlik, kiberxavfsizlik tahdidlari, texnologik tengsizlik va noto'g'ri axborotlarning tez tarqalishi zamonaviy jamiyat uchun dolzarb muammolardan biri hisoblanadi [5, 156-b]. Ayniqsa, barcha hududlarda internet infratuzilmasining bir xil darajada rivojlanmaganligi ayrim aholining raqamli ta'lim imkoniyatlaridan to'liq foydalanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Shuningdek, muhokamalar natijasida pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri ekanligi aniqlandi. Chunki raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish uchun o'qituvchilar zamonaviy pedagogik va texnologik bilimlarga ega bo'lishi zarur [8, 45-b]. Shu sababli ta'lim tizimida pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, raqamlashtirish jarayoni ta'lim tizimining rivojlanishiga kuchli turtki berib, uning mazmuni, shakli va metodlarini tubdan o'zgartirmoqda. Ta'lim institutlari raqamli jamiyat sharoitida nafaqat bilim beruvchi maskan, balki innovatsion fikrlashni shakllantiruvchi, raqamli kompetensiyalarni rivojlantiruvchi va zamonaviy jamiyat uchun zarur kadrlarni tayyorlovchi muhim ijtimoiy institutga aylangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, elektron ta'lim platformalari, masofaviy ta'lim va raqamli resurslar o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirishga hamda ta'limning ochiqligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini individuallashtirish va interaktivlashtirish imkonini bermoqda. Biroq raqamli jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq ayrim muammolar, jumladan, kiberxavfsizlik, internetga qaramlik, axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi hamda raqamli tengsizlik masalalari ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Shu sababli ta'lim tizimida nafaqat texnologik rivojlanish, balki axborot madaniyati va media savodxonlikni oshirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, raqamlashtirish jarayoni ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqmoqda va bu jarayon jamiyatning barqaror rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kelajakda raqamli ta'lim tizimining yanada takomillashuvi innovatsion iqtisodiyot uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O'zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
3. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell Publishers, 2010.
4. Toffler A. *The Third Wave*. – New York: Bantam Books, 1980.
5. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society*. – New York: Basic Books, 1973.
6. UNESCO. *Education in a Digital World*. – Paris, 2022.
7. G'ulomov S.S. *Axborotlashgan jamiyat va ta'lim tizimi*. – Toshkent: Fan, 2019.

ДӘСТҮРДИ ЖЕКЕ ТҮСИНДИРИҮ
(әдебий даўамлы хэм индивидуал талқылаў мәселеси)**Пахратдинов Даулетмурат Юнисович**

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы доценти

Аннотация. Ушбу мақолада адабиёт ривожыдаги аңғана ва новаторлик масаласи, шунингдек аңғананинг индивидуал талқин хусусиятлари кўриб чиқилди. Адабий жараёндаги давомийликнинг асосий қонуният эканлиги А.Бушминнинг илмий қарашлари асосида таҳлил қилинди. Қорақалпоқ шеъриятида фольклор аңғаналарининг ўрни, уларнинг XX аср шеъриятида янгича мазмун ва шаклда намоён бўлиши таҳлил қилинди. Мақолада ҳар бир шоирнинг аңғанани ўзининг индивидуал дунёқараши ва муаллифлик услуби орқали қайта тушунтириши адабий ривожланишининг асосий механизми эканлиги кўрсатилди. Шунингдек, аңғана ва инновациянинг ўзаро боғлиқлиги, бадий трансформация ва индивидуал услуб масалалари илмий асосда таҳлил қилинди.

Калим сўзлар: аңғана, янгилик, индивидуал тушунтириш, қорақалпоқ поэзияси, адабий ривожланиш, фольклор, муаллифлик услуби, бадий трансформация, поэтик тил, адабий давомийлик.

Abstract. This article examines the issue of tradition and innovation in literary development, as well as the characteristics of individual interpretation of tradition. The fact that continuity in the literary process is the main law was analyzed on the basis of A. Bushmin's scientific views. The role of folklore traditions in Karakalpak poetry and their manifestation in new content and forms in 20th-century poetry were analyzed. The article demonstrated that each poet's reinterpretation of tradition through their individual worldview and author's style is the primary mechanism of literary development. Issues regarding the interconnection of tradition and innovation, artistic transformation, and individual style were also analyzed on a scientific basis.

Keywords: tradition, novelty, individual explanation, Karakalpak poetry, literary development, folklore, author's style, artistic transformation, poetic language, literary continuity.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы традиции и новаторства в развитии литературы, а также особенности индивидуальной интерпретации традиции. На основе научных взглядов А. Бушмина было проанализировано, что преемственность в литературном процессе является основной закономерностью. Проанализирована роль фольклорных традиций в каракалпакской поэзии, их проявление в поэзии XX века в новом содержании и форме. В статье было показано, что переосмысление традиции каждым поэтом через его индивидуальное мировоззрение и авторский стиль является ключевым механизмом литературного развития. Также на научной основе проанализированы вопросы взаимосвязи традиции и инновации, художественной трансформации и индивидуального стиля.

Ключевые слова: традиция, новизна, индивидуальное объяснение, каракалпакская поэзия, литературное развитие, фольклор, авторский стиль, художественная трансформация, поэтический язык, литературная преемственность.

Әдебият раўажланыўында дәстүр хэм жаңашыллық мәселеси барлық дәўирлерде әдебияттанў илиминиң тийкарғы машқалаларының бири болып келген. Себеби ҳәр бир миллий әдебият өзиниң тарийхий раўажланыў процесинде алдыңғы көркем тәжирийбеге сүйенеди хэм сол тийкарда жаңа эстетикалық қәдириятларды жаратады. Сол себепли дәстүр тек ғана өткен дәўирден қалған мийрас емес, бәлки ҳәр бир жаңа дәўирде қайта түсиндирилип, жаңа мазмун менен байытылып отыратуғын динамикалық ҳәдийсе болып табылады.

Белгили әдебиаттаныўшы А.Бушмин әдебий раўажланыўдағы даўамлылық мәселесин изертлей отырып, әдебиаттағы жаңалық өзиниң тийкарын дәстүрден алыўын атап өтеди. Оның пикиринше, “әдебий раўажланыўдағы үзликсизлик — объектив ызамлылық болып, ол дәстүр хәм жаңалықтың өз-ара байланысы арқалы әмелге асады” [1; 5-бет]. Демек, жаңа әдебий кубылыс бос орында пайда болмайды, алдыңғы көркем тәжирийбе менен байланыста раўажланады.

Қарақалпақ поэзиясында да дәстүр мәселеси айрықша әҳмийетке ийе. Миллий поэзиямыздың раўажланыўында халық аўызеки дәретиўшилиги, эпослар, жыраўшылық дәстүр, халық қосықлары үлкен роль атқарды. Шайырлар сол дәстүрлерди сақлаған ҳалда, оны өзиниң индивидуал дүньяқарасы, эстетикалық талғамы хәм дәўир талабына сай қайта түсиндирип келди. Сол себепли дәстүрди индивидуал талқылаў мәселеси ҳәзирги әдебиаттаныўдың әҳмийетли изертлеў объектлериниң бири болып есапланады.

Әдебиатта “дәстүр” түсиниги кең мазмунға ийе. Ол әдебий тәжирийбени, көркемлик принциплерин, жанрлық өзгешеликлерди, образлар системасын, поэтикалық тилди хәм тарийхий-мәдений мийрасты өз ишине алады. А.Бушминниң пикиринше, әдебий дәстүрлердиң даўамлылығы мәдений процесстиң үзликсизлигин тәмийинлейди хәм әдебиаттың тарийхий раўажланыўына тийкар болады [1; 5–6-бетлер].

Дәстүр хәм жаңашыллықтың байланысында ең әҳмийетли мәселе — дәстүрдиң өзгериске түсип, жаңа форма хәм мазмунға ийе болыўы. Яғный, дәстүр өзгермей сақланып қалмайды, ол хәр бир дәўирде жаңаша түсиндириледі. Әдебиаттағы индивидуаллық дәл усы жерде көринис табады. Хәр бир шайыр дәстүрди өз дүньяқарасы арқалы қабыллайды хәм оны өзиниң авторлық услубына сай қайта жаратады.

Мәселен, қарақалпақ поэзиясында дәстүрий образлар — ел, жер, ана, батыр, тәбият символлары ХХ әсир поэзиясында жаңа идеялық мазмун менен толықты. Егер фольклорда бул образлар халықтың коллективлик санасын көрсетсе, ҳәзирги поэзияда олар жеке адамның руўхий кеўил-кейпияты, философиялық толғанысы хәм заман машқалалары менен байланыста сүўретленеди.

Фольклорлық дәстүр қарақалпақ поэзиясының тийкарғы қайнар булағы болып табылады. Әсирлер даўамында халық дәреткен эпослар, термелер, қосықлар миллий поэтикалық ойлаўдың негизин қалады. Сол дәстүр ХХ әсир шайырлары дәретиўшилигинде жаңа поэтикалық сапада көринди. Мәселен, халық поэзиясындағы символикалық образлар ҳәзирги шайырлар дәретиўшилигинде социаллық, философиялық хәм психологиялық мазмунға ийе болды.

ХХ әсир қарақалпақ поэзиясында дәстүрди жаңаша түсиндириў айрықша күшейди. Бул дәўирде шайырлар миллий дәстүрди сақлаған ҳалда, поэзияға жаңа идеялар, жаңа формалар хәм заманға сай темаларды алып кирди. Нәтийжеде поэзияда образ жасаўдың жаңа усуллары, символикалық ойлаў, философиялық тереңлик хәм индивидуал поэтикалық тил қәлиплести.

Поэзияда авторлық көзқарас хәм индивидуал стиль үлкен әҳмийетке ийе. Шайырдың жеке дүньяқарасы оның образ таңлаўында, тил қолланыўында, көркем деталларды сыпатлаўында анық көринеди. Сол себепли бир дәстүрге сүйенген шайырлардың өзи хәр қыйлы көркем нәтийжеге ериседи. Бул болса әдебий процесстеги индивидуаллықтың әҳмийетин көрсетеди.

Көркемлик трансформация мәселеси де дәстүрди индивидуал түсиндириў менен тиккелей байланысly. Дәстүр жаңа мазмун алып, жаңа формаға өткенде көркемлик жаңарады. Мәселен, дәстүрий халықлық поэтика еркин қосық, философиялық лирика, символикалық сүретлеў сыяқлы заманағөй формалар менен толықтырылды. Бул процесс қарақалпақ поэзиясының көркемлик мүмкиншиликлерин кеңейтти.

Жаңашыллық әдебий раўажланыўдың ең әҳмийетли факторларының бири болып табылады. Әдебиятта жаңашыллық жаңа темалар, жаңа жанрлық формалар, жаңа поэтикалық изленислер арқалы көринис табады. Бирақ ҳақыйқый жаңалық миллий дәстүрден ажырап қалмайды, керисинше, соның тийкарында пайда болады.

Жеке стиль — шайыр дәретиўшилигиниң ең баслы белгиси. Хәр бир шайыр өзиниң көркем ойлаў өзгешелиги арқалы әдебиятты байытады. Индивидуал стиль поэтикалық тилде, образлар системасында, ритм хәм интонацияда анық сезиледи.

Қарақалпақ поэзиясында Бердақ, Әжинияз, Аббаз Дабылов, Тилеўберген Жумамуратов, Ибрайым Юсупов сыяқлы шайырлар миллий дәстүрге сүйенген ҳалда, өзиниң қайталанбас авторлық услубын жаратты. Олар халықтық поэтикалық дәстүрлерди заман руўхы менен байланыстырып, поэзияның көркемлик дәрежесин көтерди.

Әдебий раўажланыўда дәстүр хәм жаңашыллықтың өз-ара байланысы шешиўши роль атқарады. А.Бушмин көрсеткениндей, “әдебий раўажланыў — дәстүр хәм жаңалықтың бирлиги” [1; 6-бет]. Егер әдебият тек ғана дәстүрди қайталай берсе, онда раўажланыў болмайды. Ал дәстүрден толық бас тартыў әдебиятты миллий тийкарынан айырады.

Сол себепли ҳақыйқый көркем раўажланыў дәстүрди сақлаған ҳалда, оны жаңа эстетикалық мазмун менен байытыў арқалы әмелге асады. Қарақалпақ поэзиясының тарийхы да усыны дәлиллейди. Миллий поэзиямызда дәстүр хәм индивидуаллықтың үнлесиўи нәтижесинде жаңа көркем сапа пайда болды.

Изертлеў нәтийжесинде төмендеги жуўмақларға келинди:

- дәстүр әдебияттың тийкарғы негизи екенлиги анықланды;
- әдебий раўажланыўда дәстүр хәм жаңашыллық өз-ара байланыста әмелге асады;
- хәр бир шайыр дәстүрди өзиниң индивидуал дүнъяқарасы арқалы қайта түсиндиреди;
- дәстүрдиң жаңаша талқыланыўы көркемлик трансформацияны пайда етеди;
- қарақалпақ поэзиясында фольклорлық тийкар миллий поэтиканың баслы қайнар булағы болып табылады;
- XX әсир қарақалпақ поэзиясында дәстүр жаңа идеялық-көркем мазмун менен байытылды;
- индивидуал стиль әдебияттың көркемлик дәрежесин өсирип, оның раўажланыўына тәсир етеди;
- дәстүр хәм жаңашыллықтың бирлиги әдебий процесстеги тийкарғы ызымлылықлардың бири болып есапланады.

ПАЙДАЛАНИЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. — Л.: Наука, 1978.
2. К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов, А.Пахратдинов, М.Бекбергенова. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. — Ташкент, 2018.
3. Қ.Жаримбетов. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, "Билим" 2004.

JASALMA INTELLEKTEN MUZIKA MÁDENIYATI PÁNINDE DURIS PAYDALANIW JOLLARI

Abdullayev Rustam Ubaydullayevich,
ÓMKÓMI NF, “Folklor hám etnografiya” kafedrası oqıtıwshısı,

Shnıbekov Alliyar Bekbergenovich,
ÓMKÓMI NF, “Folklor hám etnografiya” kafedrası oqıtıwshısı

Annotaciya. Bul ilimiy maqalada ulıwma bilim beriw mekteplerinde "Muzika mádeniyati" pánin oqıtıwda jasalma intellekt (JI) texnologiyaların qollanıwdıń áhmiyeti, onıń unamlı hám unamsız tárepleri, sonday-aq oqıtıwshılardıń muzikalıq qábiletlerin rawajlandırıwda jasalma intellektten durıs hám nátiyjeli paydalanıw jolları ilimiy-teoriyalıq túrde úyrenilgen.

Gılt sózler: jasalma intellekt, muzika mádeniyati, muzikalıq tálim, pedagogika, innovaciyalıq texnologiyalar, kompoziciya, interaktiv oqıtıw.

Аннотация. В данной научной статье в научно-теоретическом аспекте изучены значение применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) при преподавании предмета «Музыкальная культура» в общеобразовательных школах, их положительные и отрицательные стороны, а также пути правильного и эффективного использования искусственного интеллекта в развитии музыкальных способностей учащихся.

Ключевые слова: искусственный интеллект, музыкальная культура, музыкальное образование, педагогика, инновационные технологии, композиция, интерактивное обучение.

Abstract. This scientific article examines, from a theoretical perspective, the importance of using artificial intelligence (AI) technologies in teaching the subject “Music Culture” in general education schools, their positive and negative aspects, as well as ways of using artificial intelligence correctly and effectively to develop students’ musical abilities.

Keywords: artificial intelligence, musical culture, music education, pedagogy, innovative technologies, composition, interactive learning.

Kirisiw. Zamanagóy sanlı texnologiyalar ásirinde jasalma intellekt (JI) jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarına, sonıń ishinde, bilimlendiriw tarawına da jedel kirip kelmekte. Ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıtılatuǵın "Muzika mádeniyati" páni oqıtıwshılardıń ruwxıy-estetikalıq dúnyasın bayıtıwǵa, olarda kórkem-ónerge bolǵan qızıǵıwshılıqtı oyatıwǵa qaratılǵan. Búgingi kúnde bul pándi oqıtıw metodikasın jańalaw, oqıtıwshılardıń itibarın tartıw ushın jasalma intellekt múmkinshiliklerinen paydalanıw áhmiyetli máselelerdiń biri esaplanadı. Biraq, muzika – bul eń dáslep insan sezimi, ruwxıy keshirmesi bolǵanlıqtan, jasalma intellektten pándi oqıtıwda tek ǵana járdemshi qural retinde, durıs hám óz ornında paydalanıw talap etiledi.

Tiykargı bólim (Metodologiya). Mámleketimizde Úshinshi renessans dáwiri dep tán alınıp atırǵan búgingi kúnimiz ǵárezsiz Ózbekstan tariyxında jańa dáwirdi baslap berdi. Qısqa dáwir ishinde mámleketimizde mámleket hám jámiyet qurılısınıń pútkilley jańa siyasiy tiykarları jaratılıwı menen birgelikte sociallıq-ekonomikalıq hám ruwxıy tarawlar rawajlanıwınıń baslı baǵdarları belgilep berildi. Áne usınday oyanıw dáwirinde Ózbekstan Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ǵárezsizlik penen baylanıslı barlıq sociallıq-siyasiy hám ekonomikalıq máseleler qatarında insan, ásirese jas áwlad mánawiyatı, erkin, azat shaxs aǵartıwshılıǵına, mádeniyat hám kórkem ónerdiń rawajlanıwına ayırıqsha itibar berdi. Bunday juwapkershilikli maqsetti ámelge asırıwda pedagogikalıqlıq joqarı oqıtıw orınlarında oqıtılatuǵın ilimlerdiń ózi jeterli emes. Al barlıq bilim beriw oqıtıw orınlardada kenirek itibar qaratıwımız kerek. Oqıtıwshılardıń hár tárepleme jetik, zıyalı, mádeniyatlı tárbiyashılar bolıp jetisiwleri olardı insaniyat jaratqan materiallıq hám ruwxıy qádiriýatlardan, kórkem óner shıǵarmalarınan ilajı barınsha keń paydalanıwın talap etedi. Ótmishte

jasap dóretiwshilik etken ullı ata-babalarımız Abu Nasr Farabiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sina, Muhammed Muwsa Xorezmiy, Yusuf Has Hajib, Imam Ismayıl Buháriy, Imam at-Termiziy, Mırza Ulúgbek hám Alisher Nawayıların ilimiy-ruwxıy miyraslarınan jasardı keń xabardar etip barıw, sonday-aq jaqın ótmishte jasap dóretiwshilik etken Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sholpan, Mahmudxoja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy sıyaqlılardıń tálim-tárbiyaǵa tiyisli shıǵarmaların, olarda ilgeri súrilgen ideyalar, pedagogikalıq pikir hám qaraslardı búgingi tálim-tárbiyaǵa baylanıstırıw nátiyjesinde jaqsı nátiyjege erisiw múmkin. Ásirese, jasalma intellekt baǵdarlamaları (máselen, muzika jaratıwshı neyrotarmaqlar, dawıstı analiz qılıwshı qosımshalar hám t.b.) oqıtıwshıǵa da, oqıwshıǵa da keń múmkinshilikler jaratadı. Muzika mádeniyati páninde jasalma intellektten tómendegi baǵdarlarda durıs paydalanıw maqsetke muwapıq:

Muzika teoriiyası hám tariyxın interaktiv úyreniw. Oqıwshılardı kompozitorlardıń ómiri, olardıń dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmat beriwde JI tiykarındaǵı virtual járdemshilerden paydalanıw múmkin. Mısalı, oqıwshılar jasalma intellekt arqalı Motsart yamasa Qaraqalpaqstan kórkem-óner ǵayratkerleri (mısalı, Nájimáddin Muxammeddinov h.t.b.) menen "virtual sáwbet" qura aladı. Bul teoriyalıq materialdıń qızıqlı ózlestiriliwine járdem beredi.

Kompoziciya hám muzika jaratıw kónlikpelerin qalıplestiriw. Kóp ǵana mekteplerde balalar ushın muzika ásbapları jetispewshiligi yamasa notanı tolıq bilmew mashqalası ushırasadı. JI baǵdarlamaları (mısalı, *Suno*, *Chrome Music Lab*, *Amper Music*) arqalı oqıwshılar ápiwayı muzikalıq ırǵaqlar (ritm) hám melodiylar jaratıp kóriwi múmkin. Oqıtıwshı bul processte JI-dı balalardıń ishki jalqawlıǵın qollap-quwatlawǵa emes, al olardıń dóretiwshilik qábiletin oyatıwǵa jóneltiriwi kerek. Oqıwshı qanday da bir muzikalıq ideya beredi, JI bolsa onı dawıslap esittiredi.

Nátijeler hám olardı dodalaw.

Muzika mádeniyati sabaqlarında jasalma intellektten paydalanıw bir qatar unamlı nátiyelerdi beredi:

- Oqıwshılardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵı artadı;
- Quramalı muzika teoriyasın ápiwayı hám oyın túrinde túsindiriw múmkinshiligi jaratıladı;
- Texnologiyalıq sawatxanlıq penen muzikalıq sawatxanlıq birgelikte rawajlanadı.

Biraq, jasalma intellektten durıs paydalanıw ayırım mashqalalardı da keltirip shıǵarıwı múmkin. Mısalı, oqıwshı muzika jaratıwda pútkilley neyrotarmaqqa ǵárezli bolıp qalıwı, insaniy sezimler, jańlı (janlı) atqarıwdıń ornın jasalmalıq iyelep alıw qáwpi bar. Sonlıqtan, oqıtıwshı "Jasalma intellekt - bul dóretiwshı emes, al dóretiwshige járdemshi qural" degen principiti oqıwshılar sanasına sińdiriwi shárt. Muzikadaǵı adam ruwxıyatı hám milliy kolorit (xalıq qosıqları, dástúrleri) jasalma intellekt tárepinen tolıq berile almaydı, bul tárepti janlı atqarıw hám túsindiriw arqalı saqlap qalıw kerek.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, jasalma intellekt muzika mádeniyati páninde sabaq sapasın asırıw, oqıwshılardıń dóretiwshilik hám atqarıwshılıq qábiletlerin jańa basqıshqa alıp shıǵıw ushın kúshli qural bolıp tabıladı. Durıs paydalanıw jolları – bul JI-dı oqıtıwshınıń ornın basıwshı emes, al onıń baǵdarlawshı hám keńeytiwshı járdemshisi retinde kóriw. Mekteplerde muzika mádeniyati sabaqlarında dástúriy pedagogikalıq usıllar menen jasalma intellekt múmkinshiliklerin uynılastırıp (sintezlep) alıp barıw zamanagóy kámil insandı tárbiyalaydı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Joldasov, M. (2022). *Muzika oqıtıw metodikası hám zamanagóy texnologiyalar*. Nókis: Qaraqalpaqstan.
2. Xojamuratov, Q. (2023). *Sanlı tálim hám onıń keleshegi*. Bilimlendiriw xabarshısı, 4(12), 45-50.
3. Brown, A. R. (2021). *Computers in Music Education: Amplifying Musicality*. Routledge.

**MEDIA-MAHSULOTLAR, RADIO OVOZ DIZAYNIDA SUN'YI INTELLEKT VA INSON
KREATIVLIGI: INTELLEKTUAL YONDASHUVNING YANGI BOSQICI**

Bawetdinov Sharafatdin
O'zDSMI Nukus filiali
“Texnogen san’ati” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy radio, qisqa metrajli media-mahsulotlar (videoroliklar, qisqa filmlar) uchun noyob ovoz dizaynini yaratish jarayoni tahlil qilinadi. Ovoz rejissurasida ijodiy yondashuv va sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining birligi, ovoz effektlarini yaratishda yangi usullar hamda intellektual filtrlarning ahamiyati muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ovoz dizayni, qisqa metrajli film, kreativlik, sun'iy intellekt, media-mahsulot, audial atmosfera, foley.

Аннотация. В статье анализируется процесс создания уникального звукового дизайна для современных короткометражных медиа-продуктов (видеороликов, короткометражных фильмов). Обсуждаются единство творческого подхода и технологий искусственного интеллекта (ИИ) в звукорежиссуре, новые методы создания звуковых эффектов и значение интеллектуальных фильтров.

Ключевые слова: Звуковой дизайн, короткометражный фильм, креативность, искусственный интеллект, медиа-продукт, аудиальная атмосфера, фоли (foley).

Abstract. The article analyzes the process of creating a unique sound design for modern short-form media products (videos, short films). It discusses the integration of creative approaches and Artificial Intelligence (AI) technologies in sound engineering, new methods for generating sound effects, and the significance of intelligent filters.

Keywords: Sound design, short film, creativity, artificial intelligence, media product, auditory atmosphere, foley.

Kirish. Bugungi raqamli transformatsiya sharoitida media-mahsulotlar yaratish jarayoni texnologik va ijodiy imkoniyatlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida rivojlanmoqda. Ayniqsa, radio, videorolik, qisqa metrajli film, reklama va boshqa audiovizual mahsulotlarda ovoz dizayni tomoshabin yoki tinglovchining mazmunni qabul qilishi, emotsional holati va umumiy estetik taassurotga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan muhim ijodiy omillardan biri hisoblanadi. Qisqa metrajli media-mahsulotlarda vaqt hajmining cheklanganligi ovoz rejissyoridan har bir tovush, effekt, fon va akustik detalni aniq maqsad asosida tanlashni talab qiladi. Shu sababli ovoz dizayni texnik ishlov berish jarayoni bilan chegaralanmay, voqeaning ruhiy muhitini yaratish, obraz xarakterini ochish va mazmuniy urg‘ularni kuchaytirishga xizmat qiluvchi badiiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ovozning psixoakustik xususiyatlaridan foydalanish, turli effektlarni uyg‘unlashtirish, “foley” usullari orqali tabiiy va sun'iy tovush teksturalarini yaratish zamonaviy ovoz rejissyorligining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining ovoz rejissyorligiga kirib kelishi ushbu sohada yangi ijodiy va texnologik imkoniyatlarni yuzaga chiqarmoqda. AI asosidagi dasturlar tovushlarni tahlil qilish, shovqinni kamaytirish, chastotalarni muvozanatlash, ovoz sifatini yaxshilash, yangi effektlarni sintezlash va murakkab audioteksturalarni shakllantirish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirmoqda. Shu bilan birga, texnologik vositalarning samaradorligi ijodkorning estetik qarashi, kreativ tafakkuri va milliy-badiiy didi bilan uyg‘unlashgandagina to‘laqonli natija beradi. Ayniqsa, milliy cholg‘u asboblari, an’anaviy kuy va tovush obrazlarini zamonaviy raqamli ishlov berish texnologiyalari bilan birlashtirish media-mahsulotlarda o‘ziga xos audial uslub yaratishga imkon beradi. Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada radio va qisqa metrajli media-mahsulotlar ovoz dizaynida sun'iy intellekt texnologiyalari hamda inson kreativligining o‘zaro aloqasi, “foley”

usullarining imkoniyatlari, intellektual filtrlar, ovoz sintezi va milliy tovush elementlarini zamonaviy media muhitiga moslashtirish masalalari tahlil qilinadi.

1. Qisqa metrajli filmlarda vaqt va atmosfera munosabati.

Qisqa metrajli mahsulotlarning o'ziga xosligi shundaki, ularda har bir soniya o'ta muhim hisoblanadi. Ovoz rejissyori sifatida biz cheklangan vaqt ichida kadrda sodir bo'layotgan voqeaning audial atmosferasini tomoshabinga yetkazib berishimiz kerak.

Masalan, bir daqiqalik rolikdagi ovoz dizayni tomoshabinni voqeaga jalb qilishi, unda qo'rquv, quvonch yoki chuqur mushohada uyg'otishi shart. Buning uchun ovoz rejissyori "psixoaustika" qonuniyatlaridan foydalanadi, ya'ni tovushning inson ruhiyatiga ta'sirini hisobga olgan holda dizayn yaratadi.

2. Kreativ yondashuv: "Foley" va unikal effektlar yaratish.

Ovoz rejissyorligida kreativlikning cho'qqisi — bu mavjud bo'lmagan yoki takrorlanmas tovushlarni yaratishdir. Biz talabalar "Foley" deb ataluvchi usuldan foydalanib, kutilmagan maishiy buyumlardan unikal chovqinlar chiqaramiz.

- **Amaliy misol:** Filmda qahramonning qor ustida yurishi ovozini yaratish uchun kraxmal solingan xaltachani siqish yoki uning ichki iztirobini ifodalash uchun metall buyumlarning past chastotali rezonansidan foydalanish mumkin.
- **Muammo va yechim:** Ko'pgina talabalar tayyor "sound library" (ovoz arxivlari)dan foydalanadi, biroq bu ijodiy qolipga tushib qolishga va asarning unikal bo'lmashligiga olib kelishi mumkin. Haqiqiy kreativlik — bu o'z qo'ling bilan yaratilgan "jonli" tovushlardadir.

3. Sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining integratsiyasi.

Bugungi kunda ovoz yaratish jarayonini intellektual bosqichga ko'tarishda sun'iy intellekt (AI) katta yordam bermoqda. AI nafaqat ishni tezlashtiradi, balki inson qulog'i va tasavvuri qamrab ololmaydigan teksturalarni yaratishga imkon beradi.

3.1. Ovozli sintez va "Aqlli" filtrlar.

AI algoritmlari ses to'lqinlarini tahlil qilib, biz yaratgan xomaki ovozlarni filtrlar orqali mutlaqo yangi va kutilmagan shaklga aylantirib beradi. Bu jarayonda quyidagi dasturiy vositalar muhim o'rin tutadi:

- **iZotope Neutron:** Ovozlarni avtomatik ravishda "aqlli" mikshirlashga yordam beradi.
- **Adobe Podcast:** Ovoz sifatini yaxshilash va shovqinlardan tozalashda neyron tarmoqlardan foydalanadi.
- **Frequency Masking (Chastotalar to'qnashuvi):** Ushbu texnologiyalar ovozlarning bir-birini yopib qo'yishini oldindan aniqlab, har bir effektning tiniq eshutilishini ta'minlaydi.

AI Dasturi	Asosiy Vazifasi	Ovoz rejissyorligidagi o'rni
iZotope Series	Spektral tahlil va balans	Ovoz sifatini professional darajaga yetkazish
Adobe Podcast	Shovqinni filtrlar yordamida yo'qotish	Tashqi muhitda yozilgan ovozlarni tozalash
Neural Synthesis	Yangi tovushlarni sintezlash	Mutlaqo unikal effektlar yaratish

4. Ovoz dizaynida milliy o'ziga xoslik.

Qisqa metrajli media-mahsulotlar milliy madaniyatimizni targ'ib qilishda ham katta rol o'ynaydi. Biz talabalar sifatida milliy soz-asboblarimizning (dutor, g'ijjak, nay) tovushlarini AI texnologiyalari yordamida modernizatsiya qilib, qisqa roliklarga "zamonaviy nafislik" bag'ishlaymiz.

Bu usul tarixiy meroslarni saqlash bilan birga, zamonaviy san'atga yangicha nigo bilan qarashga yordam beradi. Kreativlik aynan milliy va zamonaviy tovushlarning uyg'unligida (sintezida) ko'rinadi.

5. Kelajak ovoz rejissyorining profili.

San'at va texnologiya birlashgan ushbu davrda, ovoz rejissyori shunchaki texnik xodim emas, balki "audial dizayner"dir. Biz endi faqat "rejissyor" emas, balki ovoz orqali butun bir dunyoni quruvchi ijodkormiz.

Raqamli transformatsiya davrida ovoz rejissyori bo'lish — bu ham aqlli texnologiyalarni (AI) mukammal bilish, ham cheksiz ijodiy fantaziyaga ega bo'lish demakdir. AI talabalarga standartlardan chiqib, haqiqiy badiiy mahsulotlar yaratishga imkoniyat beradi.

Qisqa metrajli media-mahsulotlar va radio mahsulotlari uchun ovoz dizaynini yaratish jarayoni texnik mahorat, badiiy tafakkur va zamonaviy raqamli vositalarning o'zaro uyg'unligini talab etadi. Ovozning ritmi, tembri, chastota tuzilishi, fon muhiti va turli akustik effektlar tasvirning mazmuniy ta'sirini kuchaytiradi hamda tomoshabin yoki tinglovchida muayyan emotsional holat shakllanishiga yordam beradi. "Foley" usullaridan foydalanish ijodkorga tayyor ovoz kutubxonalaridan tashqariga chiqib, muayyan sahna yoki obraz uchun o'ziga xos tovush yechimlarini yaratish imkonini beradi. Shu jihatdan ovoz rejissyorining kreativligi tayyor texnologiyalardan foydalanish darajasi bilan emas, balki mavjud imkoniyatlarni yangi badiiy yechimlarga aylantira olish qobiliyati bilan namoyon bo'ladi. Milliy cholg'ular va an'anaviy tovushlarning zamonaviy audioteknologiyalar bilan uyg'unlashtirilishi esa media-mahsulotning estetik o'ziga xosligini kuchaytirib, milliy madaniy unsurlarni zamonaviy raqamli muhitda yangi shaklda ifodalash imkonini yaratadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ovoz dizayni sohasida ijodkorning imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vositaga aylanib bormoqda. Spektral tahlil, avtomatik mikshirlash, shovqinni bartaraf etish, ovozlarni qayta ishlash va yangi tovushlarni sintezlash kabi funksiyalar ovoz rejissyorining ish jarayonini tezlashtiradi hamda sifatli natijaga erishishga yordam beradi. Biroq ovoz mahsulotining badiiy qiymati insonning tasavvuri, estetik didi va maqsadga muvofiq tanloviga bog'liq bo'lib qoladi. Shu sababli kelajak ovoz rejissyori texnologik bilim bilan bir qatorda kreativ fikrlash, psixoakustik jarayonlarni anglash, milliy musiqiy merosni his etish va sun'iy intellekt vositalaridan ongli foydalanish kompetensiyalariga ega bo'lishi zarur. Inson kreativligi va AI imkoniyatlarining samarali uyg'unligi radio va media-mahsulotlar uchun yangi audial yechimlar yaratish, ovoz dizayni sifatini oshirish hamda milliy san'atni zamonaviy raqamli makonda kengroq namoyon etish uchun muhim istiqbol yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jumaev S. Zamonaviy ovoz rejissyorligi asoslari. – Toshkent: San'at, 2020. – 145 b.
2. Smith, J. Digital Audio Transformation in the AI Era. – London: Oxford Press, 2022. – pp. 45-67.
3. Ismailov A. O'zbekiston san'atida raqamli texnologiyalar integratsiyasi. – Toshkent: Fan, 2023. – 210 b.
4. Karakalpak Folk Music Archives: Restoration Methods via Neural Networks. Journal of Cultural Heritage, No. 4, 2025. – pp. 12-18.
5. Brown, T. The Future of Sound Engineering and AI. – New York: Media Tech, 2024. – 300 p.
6. Тилепов, Куатбай Нукусбаевич. "Хужжатли фильмларида режиссёрлик маҳорат." *Educational Research in Universal Sciences* 2.1 (2023): 454-459.